

VOLUME 6 NUMBER 1 JANUARY 2025

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 6 Number 1 January 2025

Journal of Anglo-Turkish Relations (JATR) is a peer-reviewed bi-annual international academic journal, published in January and June. The electronic version of the journal can be read at <https://dergipark.org.tr/en/pub/jatr>. Author guidelines and editorial policies on submission of manuscripts can be found on the same web side. JATR uses plagiarism software in order to detect and prevent plagiarism. JATR is indexed in ASOS İndeks, EuroPub and ResearchBib.

Owner & Editor in Chief

Behçet Kemal Yeşilbursa

Editor

Ayşegül Amanda Jane Audrey Yeşilbursa

Secretary

Batuhan Ulukütük

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 6 Number 1 January 2025

Advisory Board

Ayşegül Sever	Marmara University
Çiğdem Balım	Indiana University (Emeritus)
Dilek Barlas	Koç University
Edward Erickson	Antalya Bilim University
Ekavi Athanassopoulou	University of Athens
Feroze A. K. Yasamee	University of Manchester (Emeritus)
Gül Tokay	Richmond American International University
Hasan Köni	İstanbul Kültür University
Hazal Papuççular	İstanbul Kültür University
İlan Pappé	University of Exeter
Liliana Elena Boşcan	University of Bucharest
Mesut Uyar	Antalya Bilim University
Mustafa Türkeş	Middle East Technical University
Namık Sinan Turan	İstanbul University
Ömer Kürkçüoğlu	Ankara University (Emeritus)
Ömer Turan	Middle East Technical University
Seçkin Barış Gülmez	İzmir Katip Çelebi University
Serap Durusoy	Bolu Abant İzzet Baysal University
Sevinç Aliyeva	Azerbaijan National Academy of Sciences
Sevtap Demirci	Boğaziçi University
Taha Niyazi Karaca	Yozgat Bozok University
Temuçin Faik Ertan	Ankara University
William Hale	University of London (Emeritus)
Yücel Güçlü	Republic of Turkey Ministry of Foreign Affairs

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 6 Number 1 January 2025

Board of Referees

Arpad Hornyak	Hungarian Academy of Sciences
Ayşegül Sever	Marmara University
Betül Batır	İstanbul University
Bilgin Çelik	Dokuz Eylül University
Burcu Kurt	İstanbul Teknik University
Çiğdem Balım	Indiana University (Emeritus)
Deniz Yıldırım	Ordu University
Dilek Barlas	Koç University
Doğan Duman	Dokuz Eylül University
Edward Erickson	Antalya Bilim University
Eminalp Malkoç	İstanbul Teknik University
Esra Özsür	İstanbul University
Fahriye Begüm Yıldızeli	Bilecik Şeyh Edabali University
Feroze A. K. Yasamee	University of Manchester (Emeritus)
Fevzi Çakmak	Dokuz Eylül University
Figen Atabey	Ağrı İbrahim Çeçen University
Fuat Uçar	Giresun University
Gizem Zencirci	Providence College, USA
Gül Tokay	Richmond American International University
Hasan Köni	İstanbul Kültür University
Hazal Papuççular	İstanbul Kültür University
İbrahim Erdal	Yozgat Bozok University
Ilan Pappé	University of Exeter
İsmail Köse	Karadeniz Teknik University
İsmail Şahin	Bandırma Onyeddi Eylül University
Kemal Çiçek	Journal of Yeni Türkiye
Liliana Elena Boşcan	University of Bucharest
Mehmet Tuncer	Çankaya University
Mesut Uyar	Antalya Bilim University
Mustafa Şahin	Dokuz Eylül University
Mustafa Türkeş	Middle East Technical University
Mustafa Yılmaz	Hacettepe University
Namık Sinan Turan	İstanbul University
Nedim Yalansız	Dokuz Eylül University
Neşe Özden	Ankara University
Ömer Kürkçüoğlu	Ankara University (Emeritus)
Ömer Turan	Middle East Technical University
Rezzan Ünalp	Ankara Ufuk University
Seçkin Barış Gülmez	İzmir Katip Çelebi University
Serap Durusoy	Bolu Abant İzzet Baysal University

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 6 Number 1 January 2025

Şerif Demir
Sevinç Aliyeva
Sevtap Demirci
Taha Niyazi Karaca
Temuçin Faik Ertan
William Hale
Yasemin Doğaner
Yücel Güçlü

Kastamonu University
Azerbaijan National Academy of Sciences
Boğaziçi University
Yozgat Bozok University
Ankara University
University of London (Emeritus)
Hacettepe University
Republic of Turkey Ministry of Foreign Affairs

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 6 Number 1 January 2025

Referees of this Issue

Asil KAYA

F. Rezzan Ünalp

Fahri KILIÇ

Fevzi ÇAKMAK

Fuat UÇAR

Hacer KARABAĞ ARSLAN

İbrahim KAMİL

İsmail YAŞAYANLAR

Mine ERSEVİNÇ

Nursal KUMAŞ

İzmir Büyükşehir Belediyesi

Ankara Ufuk Üniversitesi

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

9 Eylül Üniversitesi

Giresun Üniversitesi

Bursa Uludağ Üniversitesi

Trakya Üniversitesi

Düzce Üniversitesi

Bursa Uludağ Üniversitesi

Bursa Uludağ Üniversitesi

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 6 Number 1 January 2025

Table of Contents

i Cover Pages

vi Table of Contents

viii Editorial

Research Articles

1-24 İngiliz Arşiv Belgeleri Işığında 1918 Yılında Suriye-Filistin Cephesi'ndeki Türk-Alman Askerleri Arasındaki Sorunlar
Ahmet Can Hacıoğlu

25-49 Osmanlı Modernleşmesinin İktisadi Boyutu
Ali Ulvi Özdemir

50-106 Türk Diplomatik Belgeleri Işığında İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye-Hür Fransa İlişkileri (1940-1944)
Fatih Selçuk

107-138 İrlanda'da Kıtık ve Osmanlı Yardımı
Müzehher Yamaç

139-154 19.Yüzyıla Kadar Osmanlı İngiltere Ticari İlişkilerinde İngiliz Tüccarlarının Rolü
Zümrüt Üskül

Report

155-158 Sivas Kongresi (4-11 Eylül 1919)
F. Rezzan Ünalp

Book Reviews

159-160 Engin Berber (ed.), Türk Dış Politikası Çalışmaları: Cumhuriyet Dönemi İçin Ulusal Rehber, Genişletilmiş 2.Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012.
Burcu Kaya

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 6 Number 1 January 2025

Dear Readers,

In Volume 6 Issue 1 of the Journal of Anglo-Turkish Relations, we have five research articles, one short report, and a book review.

In the first article, Ahmet Can HACIOĞLU discusses the relationship between the German soldiers and the Turkish soldiers in the Yıldırım Army Group by examining both the memoirs of those who fought in the Syria-Palestine Front and British documents, which were mainly based on the testimonies of prisoners of war, eyewitnesses and agents.

In the second article, Ali Ulvi Özdemir discusses the Ottoman Empire's modernization efforts, driven by military and economic challenges, aimed to sustain its existence through reforms. He touches upon key economic reforms, including the Tanzimat Edict and the Ottoman-British Trade Treaty of 1838, and how this cultural, political and economic legacy was passed on to the Republic of Turkey.

Fatih SELÇUK, in the third article, explores the diplomatic relations between Free France, led by Charles de Gaulle during WWII, and Türkiye. De Gaulle's Free France, unrecognized as an official government, sought diplomatic legitimacy from both Allies and non-war countries, including Türkiye. Initially, Türkiye's relations with Free France were unofficial and confidential, shaped by the war's progression. By late 1943, relations began to formalize, culminating in official recognition by 1944, aligned with Britain's stance. Türkiye's cautious approach and alignment with Britain highlighted its strategic considerations for post-war France, exemplified by appointing Numan Menemencioglu as ambassador to Paris immediately after Britain's recognition of Free France.

The fourth article, authored by Müzehher YAMAÇ, explores the Irish potato famine (1845-1852), its causes, progression, impacts, and the socio-economic and political issues it created. It also examines how emigration during the famine was portrayed in contemporary literature and the British and Irish press. Additionally, the study highlights Ottoman Sultan Abdulmecid's humanitarian response, providing aid to Ireland. The Irish people's gratitude towards Sultan Abdulmecid is documented in the Prime Ministry Ottoman Archives, evidenced by his sending grain-laden ships to Drogheda Port. The study aims to assess the impact of this aid on the relations between the Ottoman Empire and Ireland.

Finally, after the discovery of new continents, political and commercial relations between the Ottoman Empire and European states increased. Official relations with England began in the 16th century, focusing on political and commercial interests. British merchants, through Levant companies, traded in the Eastern Mediterranean, balancing commercial and political relations. In the late 18th and early 19th centuries, the Ottoman Empire granted commercial privileges to foreign states, benefiting British merchants who became influential in trade and politics. The Tanzimat Edict's commercial law changes further empowered British merchants. Zümrüt ÜSKÜL examines Ottoman-England relations from the Empire's foundation to the 19th century, focusing on British merchants and using various historical sources.

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 6 Number 1 January 2025

In addition to the research articles, there is a short report by F. Rezzan ÜNALP, who provides an account of the Sivas Congress (September 4-11, 1919), which was a pivotal event in the Turkish War of Independence, led by Mustafa Kemal Paşa. Despite numerous challenges, Mustafa Kemal emphasised national unity and independence. The congress, held in Sivas, was marked by intense debates, particularly over the idea of accepting a mandate. Ultimately, the Congress rejected the mandate and adopted principles of full independence and national sovereignty. Key decisions included unifying defence organisations and establishing a legal framework for the national struggle. The congress also highlighted the importance of public communication and set the stage for the formation of a new, democratic, and independent state.

Finally, Burcu KAYA reviews the book by Engin Berber (ed.), *Türk Dış Politikası Çalışmaları: Cumhuriyet Dönemi İçin Ulusal Rehber*, [Studies on Turkish Foreign Policy: A National Guide for the Republican Period] Extended 2nd Edition, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012. The book, compiled by Prof. Dr. Engin Berber, addresses the lack of source information for students. It consists of five sections, introducing primary and secondary sources, and discussing their roles, historical development, and providing critiques and suggestions. The book is a collective effort of Berber's colleagues and students. It covers national archives, official and semi-official publications, private yearbooks, news magazines, and memoirs. The book aims to guide researchers in Turkish foreign policy and modern history, making it valuable for disciplines like history, law, political science, economics, and public administration.

We hope you enjoy this collection of works we have brought together in this issue, and we look forward to meeting you again with the next issue.

18 January 2025
JATR Editorial Team

İNGİLİZ ARŞİV BELGELERİ İŞİĞİNDA 1918 YILINDA SURİYE-FİLİSTİN CEPHESİ'NDEKİ TÜRK-ALMAN ASKERLERİ ARASINDAKİ SORUNLAR

Ahmet Can HACIOĞLU¹

Özet

Birinci Dünya Savaşı öncesinde Almanlar, Osmanlı ordusunda söz sahibi olmaya başlamışlardı. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na Almanya'nın yanında dâhil olmasıyla artarak devam etmişti. Suriye-Filistin Cephesi'nde görevlendirilen Yıldırım Ordular Grubu ile Almanlar, Osmanlı ordularının kontrolünü resmen üstlerine almışlardı.

Yıldırım Ordular Grubu'ndaki Alman askerleri ile Türk askerleri arasındaki ilişki hem Suriye-Filistin Cephesi'nde savaşmış kişilerin anıları hem de İngiliz belgeleri incelenerek bu çalışmada ortaya konulmuştur. Bahsi geçen İngiliz belgeleri, ağırlıklı olarak savaş esirlerinin, görgü tanıklarının ve ajanların ifadelerine dayanmaktadır. Ayrıca, Suriye-Filistin Cephesi'ni konu alan çeşitli makale, kitap ve tezlerden yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, Suriye-Filistin Cephesi, Yıldırım Ordular Grubu, Türk-Alman ilişkileri, İttifak Devletleri.

PROBLEMS BETWEEN TURKISH-GERMAN SOLDIERS ON THE SYRIA-PALESTINE FRONT IN 1918 IN THE LIGHT OF BRITISH ARCHIVE DOCUMENTS

Abstract

Before World War I, the Germans had begun to gain power in the Ottoman army. This situation continued to increase when the Ottoman Empire entered World War I on the side of Germany. With the deployment of the Yıldırım Army Group to the Syria-Palestine front, the Germans officially took command of the Ottoman armies.

This study has revealed the relationship between the German soldiers and the Turkish soldiers in the Yıldırım Army Group by examining both the memoirs of those who fought in the Syria-Palestine Front and British documents. These British documents are mainly based on the testimonies of prisoners of war, eyewitnesses and agents. In addition, various articles, books and theses on the Syria-Palestine Front have been used.

Keywords: World War I, Syria-Palestine Front, Yıldırım Army Group, Turkish-German Relations, Central Powers.

Giriş

Birinci Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı Devleti, bir ittifak arayışı içine girmişti. Bu doğrultuda 22 Temmuz 1914 tarihinde Harbiye Nazırı Enver Paşa, Almanya Büyükelçisi Wangenheim'a ittifak teklifinde bulunmuştu. 24 Temmuz 1914 tarihinde Alman Dışişleri Bakanlığı'ndan Wangenheim'a gönderilen telgrafta, Osmanlı Devleti ile ittifak görüşmelerine başlaması istenmişti. Böylece Osmanlı Devleti ile Almanya arasında ittifak görüşmeleri başlamıştı. Bu iki devlet arasında gerçekleşen bir dizi görüşmeden sonra 2 Ağustos 1914 tarihinde ittifak anlaşması imzalanmıştı. Aynı gün Osmanlı Devleti seferberlik ve tarafsızlık

¹ Dr., ahmetcanhacioglu@outlook.com, (<https://orcid.org/0000-0001-8554-5509>).

ilanında bulunmuştu.² 29 Ekim 1914 tarihine gelindiğinde Amiral Souchon; Enver Paşa ve Cemal Paşa'nın bilgisi dâhilinde, Berlin'den aldığı talimat doğrultusunda Karadeniz'deki Rus limanlarına saldırarak Osmanlı Devleti'ni Birinci Dünya Savaşı'na sokmuştu.³

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girdiği dönemdeki askerî yapısına bakıldığında son derece ilginç bir tablo ile karşılaşılmaktadır. Şöyle ki, Osmanlı Devleti, Balkan Savaşları'nda uğramış olduğu yenilgiden sonra Almanya'dan askerî uzmanlar talep etmişti. Bunun üzerine Almanya, Osmanlı Devleti'ne General Otto Liman von Sanders'in başkanlığında bir Alman askerî heyeti göndermişti.⁴ Bahsi geçen heyet 14 Aralık 1913 tarihinde İstanbul'a gelerek göreve başlamıştı.⁵ Heyet başkanı Liman von Sanders'e geniş haklar verilmişti. Buna göre, Liman von Sanders, ordu ve ülke savunması ile ilgili sorunlara ilişkin bilgilendirilecekti. İstanbul ve civarında konuşlu bulunan Osmanlı I. Ordusu ile askerî eğitim kurumları onun emrindeydi. Yabancı subayların görevlendirilmesi konusunda tam yetkiliydi. Osmanlı Devleti sınırları dahilinde sınırsız teftiş yetkisine sahipti.⁶

Liman von Sanders'in yukarıda ifade edildiği gibi geniş yetkilere sahip olmasına rağmen, Alman Genelkurmayı Osmanlı askerî sistemine ve karar verme sürecine dahil olmak istemişti. Bu doğrultuda Genelkurmayı ikinci başkanlığı görevine Albay Bronsart von Schellendorf getirilmiş, önemli şubelere Alman subayları yerleştirilmiş ve kayda değer bir kısmı Almanya'da eğitim görmüş Osmanlı kurmay subayları şubelere muavin olarak atanmıştı.⁷

Almanlar, Osmanlı Genelkurmayı'nda önemli noktalara kendi askerlerini yerleştirmeyi başarmışlardı. Ancak Birinci Dünya Savaşı boyunca Osmanlı Devleti'nde faaliyet gösteren Almanların sayısı hakkında çeşitli kaynaklar tarafından farklı bilgiler verilmişti. Birinci Dünya Savaşı sırasında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun İstanbul'daki büyükelçiliğinde askerî ataşe olarak görev yapmış olan Joseph Pomiankowski, savaş boyunca Osmanlı Devleti'nde faaliyet gösteren Almanların sayısının 18.000 ile 20.000 civarında

² Cemal Akbay, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi ve Askerî Hazırlıkları ile Harbe Girişi*, Genelkurmay Personel Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2014, s. 43-44, 47-51, 53, 55, 58, 61, 64.

³ Gültekin Yıldız, "Birleşik Harekât Tecrübesi Olarak Cihan Harbinde Türk-Alman Askerî İttifakı", *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak*, Uluslararası Sempozyum, 20-21 Kasım 2014/İstanbul, ed. Zekeriya Türkmen, Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmaları Enstitüsü, s.194. Osmanlı Bahriye Nezareti, 9 Eylül 1914 tarihinde Amiral Souchon'u Osmanlı Donanması Birinci Komutanlığı'na getirmişti. Bkz. Akbay, a.g.e., s.210. Karadeniz olayı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Akbay, a.g.e., s.227-239.

⁴ Cenk Reyhan, "Türk-Alman İlişkileri (1878-1914)", *Belleten*, Cilt: LXIX, Sayı: 254, Nisan 2005, s.240. Bu heyetin resmi adı "Heyet-i Islahiye-i Askeriye" olmasına karşın yaygın olarak bilinen adı "Sanders Misyonu" dur. Bkz. Mesut Uyar, "Sanders Askerî Yardım Misyonu", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 15, Sayı: 30, Güz 2019, s.30.

⁵ Abdürrauf Bey, *Binbaşı Abdürrauf'un Harp Günlükleri: Osmanlı Genelkurmayı'nda Alman Komutanların Emrinde*, haz. Mesut Uyar, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2022, s.19, 144.

⁶ Carl Mühlman, *İmparatorluğun Sonu 1914: Bir Alman Subayının Gözünden Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'nı Girişi*, çev. Kadir Kon, Timaş Yayınları, İstanbul, 2021, s.28.

⁷ Abdürrauf Bey, a.g.e., s.19, 144-145.

olduğunu belirtmişti.⁸ Edward J. Erickson, Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda Osmanlı Devleti'ndeki Alman sayısının 20.000'e kadar çıkmış olabileceğini kitabında aktarmıştı. Ancak bu sayının içinde Osmanlı Devleti'nin altyapısını ve ekonomisini ileriye götürmek için bu topraklara getirilmiş olan siviller ile onların ailelerinin de dahil olduğuna dikkat çekmişti.⁹ Liman von Sanders, 8 Mayıs 1918 tarihli raporunda Suriye-Filistin Cephesi'ndeki Yıldırım Ordular Grubu'nda 13.552 Alman askeri olduğunu ifade etmişti.¹⁰ Osmanlı cephelerinde görev yapan Alman askerî personelini oluşturanlar arasında subaylar, erler, tabipler, teknisyenler, işçiler ve mühendisler yer almıştı.¹¹ Bununla birlikte Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı'nda cepheye 3.000.000 asker göndermişti.¹²

Yukarıdaki sayılara bakıldığında son derece ilginç bir tablo ortaya çıkmaktadır. Şöyle ki, Almanların Osmanlı cephelerine gönderdiği muharip asker sayısı ile Osmanlı Devleti'nin cepheye gönderdiği asker sayısı arasında bir uçurum oluşmuştur. Buna karşın Alman Genelkurmayı, Osmanlı ordusunda söz sahibi olmuştur. Ayrıca bu kadar az sayıdaki Alman askerinin cephedeki muharebelerin gidişatını nasıl etkilediği ayrı bir araştırma konusudur.

Alman askerlerinin yer aldığı Osmanlı cephelerinden birisi de Suriye-Filistin Cephesi olmuştur. Bu cephedeki Türk ve Alman askerleri arasındaki ilişkiye değinen çeşitli eserler kaleme alınmıştır. İsmet Üzen'in "Birinci Dünya Savaşında Sina ve Filistin Cephesindeki Türk-Alman Subayların Çeşitli Konularda Çatışması (1914-1918)" adlı makalesi Türk ve Alman subayların arasındaki sorunlara ışık tutması bakımından önemlidir. Bahsi geçen makalede aktarıldığına göre, Türk ve Alman subayları arasındaki çatışmanın iki nedeni vardı. Birinci neden, Alman subaylarının Osmanlı Devleti'ni Almanya ile eşit bir devlet olarak görmemeleri ve kendilerini bir Alman sömürgesindeymiş gibi hissetmeleriydi. İkinci neden ise, Almanların bahsi geçen davranışları nedeniyle Türklerin egemenlik haklarını Almanlarla paylaşmak konusunda kıskanç olmalarıydı. İsmet Üzen bu çalışmada ağırlıklı olarak anılardan yararlanmıştır.¹³

Bu makalede, İsmet Üzen'in makalesinden farklı olarak, İngiliz arşiv belgelerinden yararlanılmış ve savaşın son yılına odaklanılmıştır. Bahsi geçen İngiliz belgelerine yansıyan olaylara bakıldığında, 1918 yılında Suriye-Filistin Cephesi'nde hem cephe hattında hem de

⁸ Joseph Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü: 1914-1918 I. Dünya Savaşı*, çev. Kemal Turan, Kayihan Yayınları, İstanbul, 2014, s.13, 52.

⁹ Edward J. Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, çev. Mehmet Tanju Akad, 3. Baskı, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011, s.306.

¹⁰ Jehuda L. Wallach, *Bir Askeri Yardımın Anatomisi: Türkiye'de Prusya-Alman Askeri Heyetleri 1835-1919*, çev. Fahri Çeliker, 2. Baskı, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1985, s.204.

¹¹ *Savaşın Gözüyle Türk-Alman İttifakı (1914-1918)*, haz. Necmettin Alkan ve Eyyub Şimşek, Kronik Kitap, İstanbul, 2018, s.113.

¹² Gerhard Grühhaber, *Türk Ordusunda Alman Ruhü: Bir Askeri Teknoloji Transferi Tarihi*, çev. Bozkurt Leblebicioğlu, Say Yayınları, İstanbul, 2022, s.29.

¹³ İsmet Üzen, "Birinci Dünya Savaşında Sina ve Filistin Cephesi'nde Türk-Alman Subayların Çeşitli Konularda Çatışması (1914-1918)", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 3, 2014, s.79-80.

cephe hattı gerisinde Türk ve Alman askerleri arasında çeşitli sorunlar yaşandığı görülmüştür. Bu nedenle cephe hattındaki sorunlar ile cephe gerisindeki sorunlar ayrı başlıklar altında ele alınmıştır.

1. 1918 Yılına Kadar Suriye-Filistin Cephesi

Osmanlı Başkomutanlığı, Birinci Dünya Savaşı'na dahil olduktan sonra Mısır'ı yeniden Osmanlı etkisi altına almak ve böylece İslam dünyasındaki saygınlığını arttırmak amacıyla 2-3 Şubat 1915 tarihinde Birinci Kanal Harekâtı'nı ve 4-5 Ağustos 1916 tarihinde İkinci Kanal Harekâtı'nı gerçekleştirmiş, ancak her iki harekât da başarısızlıkla sonuçlanmıştır.¹⁴ Osmanlı Devleti'nin başarısızlıkla sonuçlanan kanal harekâtlarının ardından İngilizler, 1916 yılı sonlarında Sina-Filistin Cephesi'nde savunmadan saldırı pozisyonuna geçmişlerdir.¹⁵ Bu doğrultuda İngilizler, 26 Mart 1917 tarihinde Gazze'yi hedef alan bir taarruz gerçekleştirmişler, ancak Osmanlı savunmasını geçememişlerdir.¹⁶ 17 Nisan 1917 tarihinde İngilizler tekrar taarruza geçmiş olmalarına rağmen, Osmanlı ordusunun başarılı savunmasını aşamamışlardır.¹⁷

İngilizler bir yandan Filistin Cephesi'nde saldırırlarken diğer yandan Irak Cephesi'nde ilerlemişler ve 11 Mart 1917 tarihinde Bağdat'ı işgal etmişlerdi. Bu işgal ile Osmanlı Devleti'nin İslam dünyasındaki prestiji zarar görmüştü.¹⁸ Bağdat'ın kaybı, Alman Genelkurmayı Karargâhı'nda da büyük bir üzüntü ile karşılanmıştı. Zira bu kayıp, siyasi açıdan Osmanlı Devleti'ndeki Alman nüfuzunu zayıflatmıştı. Askerî açıdan ise, Irak'taki İngiliz kuvvetlerinin Avrupa'ya sevk edilmesi riskini ortaya çıkarmıştı. Bu nedenlerden dolayı Almanya, Bağdat'ın geri alınması için Osmanlı Devleti'ne yardım vaadinde bulunmuştu.¹⁹

Bağdat'ın İngilizlerden geri alınması ve Filistin Cephesi'nin güçlendirilmesi için harekete geçen Osmanlı Başkomutanlığı ve Alman Başkomutanlığı, bu hedefler doğrultusunda yeni bir ordular grubu kurulmasını kararlaştırmışlardı.²⁰ Buradan hareketle 15 Temmuz 1917 tarihinde Yıldırım Ordular Grubu'nun teşkil emri verilmişti. Alman Asya Kolu, VI. Ordu ve VII. Ordu'dan oluşan Yıldırım Ordular Grubu'nun Komutanlığı'na General Von

¹⁴ Figen Atabey, "Birinci Dünya Savaşı'nda Filistin-Suriye Cephesi'ne İlişkin Belgeler Işığında Genel Bir Değerlendirme", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 66, Bahar 2020, s.65-66.

¹⁵ Franz Carl Endres, *Demir Haç Altında 1914-1918: Dünya Savaşında Osmanlı ve Filistin*, çev. Güray Beken, Puslu Yayıncılık, İstanbul, 2018, s.44.

¹⁶ Mesut Uyar ve Edward J. Erickson, *Osmanlı Askeri Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s.523.

¹⁷ Eugene Rogan, *Osmanlı'nın Çöküşü: Ortadoğu'da Büyük Savaş (1914-1920)*, çev. Özkan Akpınar, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018, s.367, 369.

¹⁸ Atabey, a.g.m., s.66.

¹⁹ Pomiankowski, a.g.e., s.270.

²⁰ Emre Saral ve İsmail Tosun Saral, *Türklerle Beraber: Osmanlı Cepheleindeki Avusturya-Macaristan Askerî Birlikleri 1914-1918*, Kronik Kitap, İstanbul, 2020, s.252-253; İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu, 1912-1922:Balkan-Birinci Dünya ve İstiklâl Harbi*, Genişletilmiş 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s.185. Ayrıca bkz. Hayati Aktaş, *Türk-Alman İlişkileri (1913-1918)*, *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı, Konya, 1994, s.174-175. Enver Paşa, Almanların Yıldırım Ordular Grubu Komutanlığı'na General Falkenhayn'ın getirilmesi teklifini kabul etmiştir. Bkz. Aktaş, a.g.t., s.173.

Falkenhayn²¹ getirilmişti. Alman Asya Kolu²² ise II No'lu Paşa karargâhı, her biri üç bölüklü olmak üzere üç adet piyade taburu karargâhı, üç adet makineli tüfek bölüğü, topçu ve destek birliklerinden oluşmuştu. Bu kolu oluşturan askerlerin büyük bir kısmı, Batı Cephesi'nde savaş tecrübesi kazanmıştı. Alman Asya Kolu'na bağlı birliklerin, Türk birliklerinin içinde yer alması hedeflenmişti.²³

Yıldırım Ordular Grubu'nun kurulmasıyla Almanlar, Osmanlı Devleti'ne karşı uygulamış oldukları askerî hareket tarzının dışına çıkmışlardı. Şöyle ki, 1913 yılından itibaren Osmanlı Devleti'nde faaliyet gösteren Alman askerî heyeti, gerekli görülen mevkilere Türk subayları yerine Alman subayları tayin etmekle görevlendirilmişti. Böylece Türk ordu teşkilatı ve işlerinin hem Alman anlayışına göre hazırlanması hem de yaptırılması hedeflenmişti. Ancak Yıldırım Ordular Grubu'nun kurulmasıyla bir Alman karargâhı ile bir Alman komutanı, büyük bir harekâtın başına geçmişti. Böylece Alman Başkomutanlığı harekâtın bütün mesuliyetini üzerine almıştı.²⁴ Sonuç olarak Bağdat'ın İngilizlerden geri alınması ve Filistin Cephesi'nin güçlendirilmesi amacıyla Yıldırım Ordular Grubu kurulmuştu. Ancak İtilaf Devletleri'nin Filistin Cephesi'ne ağırlık vermesi, planların değişmesine neden olmuştu.

²¹ Birinci Dünya Savaşı başladığı sırada Prusya Harbiye Nazırı olan General von Falkenhayn, 1914'ten 1916'ya kadar Alman Seferî Ordularının Kurmay Başkanlığını yapmıştır. Ancak Verdün'deki başarısızlık üzerine bu görevden ayrılarak 9. Alman Ordu Komutanlığı'na getirilmiştir. Bkz. Hüseyin Hüsnü Emir Erkilet, *Yıldırım, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları*, Ankara, 2002, s.4-5; Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi: 1917 Yılı Hareketleri IVncü Cilt*, Kara Kuvvetleri Komutanlığı Yayınları, Ankara, 1966, s.113.

²² Bu birliğe Alman Asya Kolordusu da denmektedir. Bkz. *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Sina-Filistin Cephesi IV ncü Cilt 2 nci Kısım*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1986, s.85. Şükrü Mahmut Nedim'in aktardığına göre, Alman Asya Kolu'nun muhrip personel sayısı ise 6500 kadardı. Bkz. Şükrü Mahmut Nedim, *Filistin Savaşı (1914-1918)*, çev. Abdullah Es, Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 1995, s.53. Alman Asya Kolu, Kasım 1917'de Filistin Cephesi bölgesine varmıştı. Bkz. Atabey, a.g.m., s.68. Bu çalışmada bahsi geçen birlikten Alman Asya Kolu olarak bahsedilecektir.

²³ *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Sina-Filistin Cephesi IV ncü Cilt 2 nci Kısım*, s.83, 85. Figen Atabey'in aktardığına göre, Yıldırım Ordular Grubu Komutanlığı Karargâhı'nda 65 Alman ve 18 Türk subay vardı. Bkz. Atabey, a.g.m., s.67. İsmet Üzen'in makalesinde ifade ettiğine göre, Yıldırım Ordular Grubu Karargâhı, 64 Alman ve 11 Türk subaydan oluşmuştu. Bkz. Üzen, a.g.m., s.88; Wallach, a.g.e., s.194. 1916 yılının yaz aylarından Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar bir Osmanlı tümeninde komutanlık yapmış ve Filistin'deki muharebelere katılmış olan Hans Guhr'un anılarında aktardığına göre ise, Yıldırım Ordular Grubu'nun üst komuta heyetinin yedide altısı Almanlardan meydana gelmişti. Bkz. Hans Guhr, *Anadolu'dan Filistin'e Türklerle Omuz Omuza*, çev. Eşref Özbilen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007, s.ix, 148. Almanlar Yıldırım Ordular Grubu bünyesine sadece subay göndermekle yetinmemişler, aynı zamanda maddi yardımda bulunmuşlardı. Liman von Sanders'in anılarında aktardığına göre, Almanlar savaşın etkin bir şekilde sürdürülebilmesi için Yıldırım Ordular Grubu'na 5.000.000 altın lira tahsis etmişlerdi. Bkz. Liman von Sanders, *Türkiye'de Beş Yıl*, çev. Eşref Bengi Özbilen, 6. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, s.232. Bununla birlikte Zekeriya Türkmen, 5.000.000 Alman altınının Osmanlı Genelkurmayı'na borç verildiğini ifade etmiştir. Bkz. Zekeriya Türkmen, "Mustafa Kemal Paşa ve Yıldırım Ordular Grup Komutanlığı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: 16, Sayı: 47, 2000, s.397.

²⁴ Werner Steuber, *Cihan Harbi'nde Yıldırım*, çev. Bursalı Mehmet Nihat, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2021, s.36-37; Wallach, a.g.e., s.193.

Bu nedenle Yıldırım Ordular Grubu'nun Filistin Cephesi'nde görevlendirilmesine karar verilmişti.²⁵

Yıldırım Ordular Grubu Komutanı Falkenhayn, Almanya'dan Osmanlı Devleti'ne gelirken Alman subay ve memurlardan oluşan 100-150 kişilik bir grup getirmişti. Ancak Falkenhayn'ın beraberinde gelen Almanlardan neredeyse hiçbiri ne Osmanlı Devleti'ni ne de Osmanlı ordusunu tanımıyordu. Bununla birlikte Falkenhayn, Osmanlı ordusu ve Filistin Cephesi gibi konularda bilgi sahibi olan Alman subaylarını Türkleşmiş olarak görmüştü. Bu nedenle bahsi geçen Alman subaylarını maiyetinden uzaklaştırmıştı.²⁶ Türkler hakkında kötü ithamlarda bulunmaktan geri kalmamıştı.²⁷ Falkenhayn zaman zaman Osmanlı üniforması giymesine rağmen, Yıldırım Ordular Grubu Karargâhı'nda yer alan Alman subayları Alman rütbe ve üniformaları taşımışlardı.²⁸

Yıldırım Ordular Grubu'nun içinde yer alan Türk subayları, ikinci derecedeki görevlere atanmışlardı. Filistin Cephesi'ndeki harekâta yer alan kolordu ve tümen komutanlarının büyük bir kısmı Almanlardan oluşmuştu.²⁹ Yıldırım Ordular Grubu Karargâhı'ndaki bütün işlemler ve yazışmalar Almanca yapılmıştı. Sadece Osmanlı makamlarına tebliğ olunacak emirler, Türkçe'ye biraz hâkim bir Alman'ın yönetimindeki tercüme şubesinde çevrilmişti. Ne var ki, tercümelerin büyük bir kısmı anlaşılabilir bir halde yapılmıştı.³⁰ Tercümeler yüzünden sıklıkla yanlış anlamalar meydana gelmişti.³¹ Ayrıca tercüme edilmiş emirlerin yerine getirilmesi zaman almıştı.³² Osmanlı Devleti'ndeki ve Osmanlı cephelerindeki telsiz istasyonlarındaki personeller genellikle Almanlardan oluştuğu için ordu raporları da Almanca olarak yayınlanmıştı.³³

Liman von Sanders'in anılarında aktardığına göre, Yıldırım Ordular Grubu ilk teşkilinden itibaren Türk subayları tarafından bir Alman kuruluşu olarak görülmüştü. Bu nedenle Türk subayları Yıldırım Ordular Grubu'na güvenmemişlerdi.³⁴ Türkler bu görüşlerinde haksız sayılmazlardı, çünkü Almanlar Ortadoğu'da nüfuz sahibi olmak istemişlerdi. Bu doğrultuda harekete geçen Falkenhayn Suriye-Filistin'de bir Alman himayesi kurmayı amaçlamıştı.³⁵ IV. Ordu Komutanı Cemal Paşa'nın işlerine müdahale etmeye çalışmış, Nablus mutasarrıfını aşağılamış, valilere amirleriymiş gibi bildirimde bulunmuştu.³⁶

²⁵ Emre Saral ve İsmail Tosun Saral, a.g.e., s.252-253. Ayrıca bkz. Aktaş, a.g.t., s.174-175.

²⁶ Friedrich Freiherr Kress von Kressenstein, *Son Haçlı Seferi Kuma Gömülen İmparatorluk*, çev. Tahir Balaban, 2. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, s.316. Ayrıca bkz. Sanders, a.g.e., s.234.

²⁷ Üzen, a.g.m., s.90. Ayrıca bkz. Aktaş, a.g.t., s.176.

²⁸ Erkilet, a.g.e., s.12.

²⁹ Nedim, a.g.e., s.114.

³⁰ Erkilet, a.g.e., s.12, 152-153, 302.

³¹ Sanders, a.g.e., s.236.

³² Nedim, a.g.e., s.76.

³³ Sanders, a.g.e., s.313-314.

³⁴ Sanders, a.g.e., s.236.

³⁵ *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Sina-Filistin Cephesi IV ncü Cilt 2 nci Kısım*, s.8.

³⁶ Cemal Paşa, *Hatıralar*, haz. Alpay Kabacalı, 7. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s.228. Ayrıca bkz. Aktaş, a.g.t., s.174.

Almanlar, Filistin'e yerleşmiş Alman asıllı Yahudilerle iş birliği yapmışlardı. Buna karşılık Yahudiler, Almanlardan aldıkları bilgileri İngilizlere vermişlerdi.³⁷ Yıldırım Ordular Grubu Karargâhı ise, Arapların Türklere güvenmediğini ileri sürerek Osmanlı Devleti'nin iç meselesi olan Arap meselesine dahil olmak istemişti.³⁸ Falkenhayn'ın komutası altındaki Alman menzilleri, Osmanlı memurlarına ve Osmanlı subaylarına kötü muamelede bulunmaya teşebbüs etmişlerdi.³⁹ Bunun yanı sıra küçük rütbeli bir Alman subayın hatırı için bir Türk üsteğmen Yıldırım Ordular Grubu Karargâhı'ndan atılmıştı.⁴⁰

Osmanlı ordularının bir Alman tarafından komuta edilmesi, Türk subayları arasında tepkiye yol açmıştır. Özellikle VII. Ordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa ve IV. Ordu Komutanı Cemal Paşa'nın takınmış olduğu tavır ön plana çıkmıştır. Cemal Paşa, Enver Paşa'ya gönderdiği 5 Eylül 1917 tarihli yazıda Falkenhayn'ın Filistin Cephesi'nde görevlendirilmesine karşı olduğunu açıkça ifade etmiştir.⁴¹ Mustafa Kemal Paşa ise, Osmanlı Devleti'nin genel durumuna ilişkin 20 Eylül 1917 tarihli raporunda Almanlara yönelik eleştirilerde bulunmuştur. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu zor durumdan Almanlarla birlikte çıkmasının bir zorunluluk olduğunu, ancak Almanların bu durumdan ve savaşın uzamasından yararlanarak Osmanlı Devleti'ni sömürge haline getirmelerine karşı olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Yıldırım Ordular Grubu Komutanı Falkenhayn'ın her fırsatta Alman olduğunu ve Alman çıkarlarını ön planda tutacağını açıkladığını vurgulamıştır. Falkenhayn'ın aşiret reisleri ile görüşmek ve propaganda yapmak amacıyla Alman subayları gönderdiğini belirtmiştir. Falkenhayn'ın Araplar ile Türklerin düşman olduğunu, ancak kendilerinin tarafsız olduğunu bu nedenle Arapları kendi saflarına çekebileceğini ifade ettiğini aktarmıştır. Nitekim Mustafa Kemal Paşa, Almanların bütün Arabistan'ı kendi kontrolleri altına almayı hedeflediklerini açıklamıştır. Falkenhayn'ın Suriye ve Hicaz'ı komuta eden bir kişinin komutasına girmesi durumunda en yüksek sorumlunun bir Osmanlı olacağını, böylece Falkenhayn'ın sadece askerî komutan olarak kalacağını vurgulamıştır.⁴²

Mustafa Kemal Paşa, Halep'ten gönderdiği 24 Eylül 1917 tarihli ek raporunda Falkenhayn ve von Kress'e yönelik eleştirilerde bulunmuştur. Falkenhayn'a hem askerî hem de siyasi açıdan asla güvenmediğini açıklamıştır. Ardından iki seçenek sunup birisinin uygulanmasını istemiştir. Birinci seçeneğe göre Falkenhayn asla Sina cephesinde görevlendirilmeyecekti. Sina'nın savunulması görevi, Arabistan başkomutanlığı emri altında VII. Ordu komutanında olacaktı. İkinci seçenek ise Mustafa Kemal Paşa'nın VII. Ordu

³⁷ Nedim, a.g.e., s.114

³⁸ Belen, a.g.e., C.IV, s.115.

³⁹ Cemal Paşa, a.g.e., s.228.

⁴⁰ Erkilet, a.g.e., s.303; Üzen, a.g.m., s.91; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt: III, Kısım: III, 3.Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s.375.

⁴¹ M. Talha Çiçek, *Cemal Paşa Suriye'de: Birinci Dünya Savaşı Yılları*, çev. Fatih Sel, Kronik Kitap, İstanbul, 2020, s.416-418.

⁴² *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Sina-Filistin Cephesi IV ncü Cilt 2 nci Kısım*, s.105-111; Erkilet, s.71-73, 76-77; Bayur, a.g.e., C.III, K.III, s.400-402, 406-407. Ayrıca bkz. *Savaşın Gözüyle Türk-Alman İttifakı (1914-1918)*, haz. Necmettin Alkan ve Eyyub Şimşek, Kronik Kitap, İstanbul, 2018, s.74-75; Üzen, a.g.m., s.89-90.

komutanlığı görevinden affıydı. Bu isteğine bir cevap verilmezse görevden ayrılacaktı. Ne var ki, Enver Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya olumlu bir cevap vermemiştir. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, VII. Ordu komutanlığından çekilmiş ve yerine Fevzi Paşa getirilmiştir.⁴³

Cemal Paşa, anılarında Mustafa Kemal Paşa ve Falkenhayn'ın arasında yaşananları aktarmış ve tamamen Mustafa Kemal Paşa'nın haklı olduğunu belirtmiştir. Cemal Paşa'nın ifade ettiğine göre, Falkenhayn Mustafa Kemal Paşa'nın komutanı olduğu VII. Ordu işlerine müdahale etmeye teşebbüs etmişti. Mustafa Kemal Paşa ise, Falkenhayn'ın yetkisi dışındaki işlerle uğraşmasına engel olmak istemişti.⁴⁴

Mustafa Kemal Paşa, Alman çıkarlarına göre hareket eden Falkenhayn'ı engellemek için elinden gelen her şeyi yapmış ve başaramadığı noktada istifa ederek VII. Ordu'nun başından ayrılmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın Falkenhayn'a yönelik bu çıkışı, Filistin Cephesi'ni kurtarmak için yapılmışsa da başarılı olmamıştır.

Yukarıdaki gelişmeler yaşanırken Başkomutan Vekili Enver Paşa, Filistin Cephesi'nde birtakım değişikliklere gitmiştir. Buna göre, Sina Cephesi Komutanlığı'nın adı VIII. Ordu olarak değiştirilmiş ve başına von Kress getirilmiştir. VI. Ordu ve VII. Ordu gibi, VIII. Ordu da Falkenhayn'ın komutanlığı altına verilmiştir. IV. Ordu'nun adı değişerek Suriye ve Garbi Arabistan Umum Komutanlığı yapılmıştır. Bu isim değişikliğine rağmen, komuta yine Cemal Paşa'da kalmıştır.⁴⁵

Filistin Cephesi'ndeki Türk komuta kademesinde önemli değişiklikler yaşanırken, İngilizler 31 Ekim 1917 tarihinde Birrüsebi'ye saldırmışlardır. Burayı aldıktan sonra Gazze'ye doğru taarruza geçmişler ve 6 Kasım'da Osmanlı cephesini Tellüşeria'da yarmışlardır. 8 Kasım'da Osmanlı ordusu çekilmeye başlamıştır. 9 Aralık 1917 tarihine gelindiğinde İngilizler Kudüs'ü işgal etmişlerdir.⁴⁶

VIII. Ordu Komutanı von Kress, sevk ve idarede yapmış olduğu hatalar neticesinde İngilizlere mağlup olmuş ve aynı cephede bulunan VII. Ordu'nun da yenilmesine yol açmıştır. Bunun yanı sıra von Kress, çeşitli konularda Yıldırım Ordular Grubu Komutanı Falkenhayn ve Başkomutan Vekili Enver Paşa ile anlaşmazlıklar yaşamıştır. Bu yaşananlar sonucunda von Kress, VIII. Ordu Komutanlığı görevinden alınmış ve yerine Cevat Paşa getirilmiştir.⁴⁷

Filistin Cephesi'nde yaşanan bu yenilginin ardından Suriye ve Garbi Arabistan Umum Komutanlığı'nın başında bulunan Cemal Paşa, 12 Aralık 1917 tarihinde İstanbul'a gitmiştir.⁴⁸ 12 Ocak 1918 tarihine gelindiğinde Suriye ve Garbi Arabistan Umum Komutanlığı Karargâhı, Yıldırım Ordular Grubu'na bağlanmıştır. 18 Ocak 1918 tarihinde ise Suriye ve Garbi

⁴³ Bayur, a.g.e., C.III, K.III, s.409-416.

⁴⁴ Cemal Paşa, a.g.e., s.225.

⁴⁵ Bayur, a.g.e., C.III, K.III, s.407-408; Belen, a.g.e., C.IV, s.123.

⁴⁶ Bayur, a.g.e., C.III, K.III, s.429.

⁴⁷ *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Sina-Filistin Cephesi IV ncü Cilt 2 nci Kısım*, s.389.

⁴⁸ Bayur, a.g.e., C.III, K.III, s.430.

Arabistan Umum Komutanlığı lağvedilmiş ve yerine IV. Ordu Komutanlığı kurulmuştur. Karargâhı Şam'da bulunacak bu ordunun komutanlığına Mersinli Cemal Paşa getirilmiştir.⁴⁹

Filistin Cephesi'ndeki durum kötüleşmeye başladıkça Türk komuta makamlarının Alman komutanlığına karşı gösterdikleri direniş artmıştır. Buradaki amaç, Alman tesir ve nüfuzunun azaltılmasıydı.⁵⁰ Türkler ve Almanlar arasındaki kötüleşen ilişkiler İngiliz belgelerine de yansımıştı. 8 Aralık 1917 tarihinde esir düşen bir Türk astsubayının İngilizlere verdiği bilgilere göre, Türklerin Almanlara yönelik nefreti sürekli olarak artmıştı. Kıdemli Türk subayları, tamamen Alman çıkarları doğrultusunda savaştıklarını anlamışlardı.⁵¹ Bir Türk subayının günlüğünde yer alan 22 Aralık 1917 tarihli yazıya göre, Alman askerler kendilerini Türk üstlerinden üstün görmüşlerdi. Bu durum Almanlarla Türkler arasında düşmanlığa sebep olmuştu.⁵²

Falkenhayn'ın Yıldırım Ordular Grubu'nun komutanı olmasından sonra Kudüs'ün kaybedilmesi, Filistin Cephesi'nde pek de iyi olmayan Türk ve Alman askerleri arasındaki ilişkiyi açıkça kötü yönde etkilemiştir. Türk ve Alman askerleri arasındaki bozuk ilişkiler, çeşitli kaynaklar vasıtasıyla İngilizlere kadar ulaşmıştır. İngilizlerin bile bu durumdan haberdar olması, Türk ve Alman askerleri arasındaki anlaşmazlığın 1917 sonundan itibaren ciddi boyutlara geldiğini göstermiştir.

2. 1918 Senesinden Mütarekeye Kadar Suriye-Filistin Cephesi

1918 yılında İngilizler, Filistin Cephesi'ndeki saldırılarına devam etmişlerdi. 19 Şubat 1918 tarihinde hücumla geçmişler ve Osmanlı kuvvetlerini Şeria Irmağı'nın doğusuna çekilmeye mecbur etmişlerdi. İngiliz taarruzunun başladığı günde Enver Paşa, Liman von Sanders'e Yıldırım Ordular Grubu'nun komutanlığını teklif etmişti.⁵³ Nitekim 25 Şubat 1918 tarihinde General Falkenhayn, Yıldırım Ordular Grubu Komutanlığı görevinden alınmış ve yerine Liman von Sanders getirilmişti. Falkenhayn'ın Türk komutanlarla anlaşamaması ve Kudüs'ün kaybı, bu değişiklik için gerekçe olarak gösterilmişti.⁵⁴ Sonuç olarak Falkenhayn, Yıldırım Ordular Grubu Komutanlığı sırasında yaptığı planlamalarda Osmanlı ordusunun imkân ve kabiliyetlerini dikkate almadan, adeta bir Alman ordusu yönetiyormuş gibi davranmıştı. Bu nedenle hedeflerinde başarıya ulaşamamıştı.⁵⁵

Liman von Sanders, Yıldırım Ordular Grubu'nun başına geçtikten sonra kurmay heyeti yapısında önemli değişiklikler olmuştu. Şöyle ki, birçok Türk subayı Yıldırım Ordular Grubu'na katıldığı için önemli sayıda Alman subayına ihtiyaç kalmamıştı. Sanders'e göre,

⁴⁹ *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Sina-Filistin Cephesi IV ncü Cilt 2 nci Kısım*, s.518, 521.

⁵⁰ Steuber, a.g.e., s.147.

⁵¹ *The National Archives (TNA) FO 141/456*, Politik ve Ekonomik İstihbarat Özeti: Düşman Toprağı Nu. 4, 26 Nisan 1918, s.1.

⁵² *TNA FO 141/456*, Politik ve Ekonomik İstihbarat Özeti: Düşman Toprağı Nu. 2, 30 Mart 1918, s.2.

⁵³ Erickson, a.g.e., s.261-262.

⁵⁴ Atabey, a.g.m., s.76; Bayur, a.g.e., C.III, K.III, s.431. 28 Şubat 1918 tarihinde Falkenhayn, Yıldırım Ordular Grubu Komutanlığı görevinden alındığını öğrenmiştir. Bkz. Wallach, a.g.e., s.205.

⁵⁵ Nedim, a.g.e., s.98, 111.

%90'ı Türk birliklerinden oluşan Türk ordularını, tamamı Almanlardan meydana gelmiş bir kurmay heyeti ile sevk etmek mümkün değildi.⁵⁶

Yıldırım Ordular Grubu bünyesinde bulunan ordularda da değişikliğe gidilmişti. VI. Ordu, Yıldırım Ordular Grubu'ndan çıkarılmıştı. Böylece Yıldırım Ordular Grubu Komutanı Liman von Sanders'in komutası altında IV. Ordu, VII. Ordu ve VIII. Ordu yer almıştı. IV. Ordu'yu Mersinli Cemal Paşa, VII. Ordu'yu Fevzi Paşa ve VIII. Ordu'yu Cevat Paşa komuta etmişti.⁵⁷

2.1. Cephe Gerisindeki Vaziyet

1918 yılında Filistin Cephesi'nde bir yandan İngilizler taarruz ederlerken diğer yandan cephe hattı gerisinde Türk ve Alman askerleri arasındaki ilişkilerde çeşitli sorunlar meydana gelmişti. Bu sorunlar, İngiliz belgelerinde de kendilerine yer bulmuşlardı. Özellikle Şam'dan, Türk ve Alman askerleri arasındaki sorunlara dair İngilizlere bilgi akışı olmuştu. Öyle ki, 27 Ocak 1918 tarihinde Şam'dan ayrılan bir Yahudi mültecinin İngilizlere verdiği bilgiye göre, adı geçen yerde bir süredir subaylara ve sivillere yönelik bir Alman-Osmanlı kulübü vardı, ancak Almanlarla Türkler birbirlerinden nefret ediyorlardı. 21 Temmuz 1917 tarihinde bir Avusturya-Osmanlı kulübü açılmıştı. Avusturya ve Türk subayları ile yetkililerin arasındaki ilişki daha dostçaydı.⁵⁸

Şam'daki Almanların ve Türklerin arası kötü olmasına rağmen, Yıldırım Ordular Grubu Komutanı Falkenhayn 21 Şubat 1918 tarihinde Harekât Şubesi dışındaki bütün karargâh birimlerini Şam'a nakletmişti. Ancak Şam'daki uygun binalar Türklerin elinde olduğu için Alman karargâhının buraya yerleşmesi konusunda bina sıkıntısı yaşanmıştı. Bunun üzerine Alman subayları, çarşıda bulunan ve kötü durumda olan binalara yerleşmek zorunda kalmışlardı. Yıldırım Ordular Grubu Başhekimisi Werner Steuber de Şam'daki Almanlara yönelik tutuma dair anılarında önemli detaylara yer vermişti. Onun aktardığına göre, Şam halkının geneli Araplardan oluşmuştu. Araplar, Almanlara karşı mesafeli ve kısmen de olsa düşmanca davranmışlardı. Hatta Yıldırım Ordular Grubu Karargâhı subaylarının Şam'a geldikleri gece duvarlara, şehre önemli miktarda kuvvet gelmeden orada bulunan Almanları yok etmeyi teşvik eden yazılar yapıştırılmıştı.⁵⁹

Steuber'in yukarıdaki ifadeleri, bir Alman savaş esirinin İngilizlere verdiği bilgilerle örtüşmektedir. Bahsi geçen esire göre, Şam'daki Araplar hem Türklerden hem de Almanlardan hoşlanmıyorlardı. Almanların Türkiye ve Suriye'ye kalıcı olarak geldiklerine inanıyorlardı. Şubat 1918'de ise Şam sokaklarına Almanların derhal kovulması hususunda Araplara çağrılar yapan afişler asılmıştı. Bu afişlerde Almanların sayıca az olduğuna, ileride daha fazlasının geleceğine ve bu durumda onları buradan çıkarmanın imkânsız olacağına vurgu yapılmıştı. Bunun üzerine birkaç gün boyunca Almanların akşam 7'den sonra sokaklara

⁵⁶ Sanders, a.g.e., s.282. Steuber'in anılarında aktardığına göre, Liman von Sanders, şube müdürlerinin Türk olmasını savunmuştu. Bu nedenle harekât şubesi için subaylar getirmişti. Bkz. Steuber, a.g.e., s.167.

⁵⁷ Bayur, a.g.e., C.III, K.III, s.431.

⁵⁸ TNA FO 141/456, Politik ve Ekonomik İstihbarat Özeti: Düşman Toprağı Nu. 4, 26 Nisan 1918, s.2.

⁵⁹ Steuber, a.g.e., s.164-165; Üzen, a.g.m., s.96.

çıkmasına izin verilmemiş ve gün içerisinde sadece silahlı olarak sokaklarda dolaşmalarına izin verilmişti.⁶⁰

Gerek Steuber'in anıları gerek İngiliz belgeleri, Şam'daki havanın Almanların aleyhine olduğunu göstermektedir. Buradan hareketle Falkenhayn'ın karargâhını Şam'a nakletmesinin hatalı bir karar olduğu söylenebilir.

Yıldırım Ordular Grubu Başhekimini Werner Steuber, anılarında Şam hakkında farklı detaylar da vermişti. Onun aktardığına göre, Şam halkının fakir kısmı açlık ve soğuk ile mücadele etmişti. Öyle ki, sokaklarda her gün açlıktan ölen çocukların cansız bedenleri görülmüştü. İngilizlerin Şam'da çok sayıda casusu vardı. Bu casuslar, Şam'ın ileri gelenlerinin de yardımıyla halkı Almanlara karşı kıskırtmışlardı. Açlığın tek sorumlusu olarak Almanları göstermişlerdi.⁶¹ Gerçekten de İngiliz belgelerine bakıldığında İngilizlerin Şam'daki ajanlardan bilgi aldığı görülmüştür.⁶²

İngilizler, Şam'da yaşanan gelişmeleri bir yandan ajanların diğer yandan asker kaçakları ve savaş esirlerinin verdiği bilgilerle takip ediyorlardı. Bir asker kaçağının verdiği bilgiye göre, Türkler Şam'da garnizon kuran Almanlara karşı kızgınlardı. Bahsi geçen kişi, Türkler ile Almanların arasının iyi olmadığına tanıklık etmişti. 5 Mart 1918 tarihinde esir düşen bir kişi, Suriye'deki insanların Osmanlı Devleti'nin mevcut durumundan dolayı Almanya'yı suçladığını aktarmıştı.⁶³

Yıldırım Ordular Grubu'na mensup Alman subaylarının güvenliği tam olarak sağlanamamıştı. Nitekim Yıldırım Ordular Grubu Karargâhı birimleri Şam'da kalıcı olmamıştı. Falkenhayn'ın yerine Liman von Sanders atanmış ve Yıldırım Ordular Grubu Karargâhı'na ait birimler 28 Şubat'ta Nasıra'ya taşınmışlardı.⁶⁴

Yukarıdaki ifadeler açıkça göstermektedir ki, Şam'daki yerel halk, Almanlara karşı olumlu duygular beslememişti. Alman subaylarının güvenliği bile tam olarak sağlanamamışken karargâh birimlerinin sağlıklı bir şekilde çalışması beklenemezdi. Nitekim Falkenhayn'ın bu hatası kalıcı olmamış ve Liman von Sanders tarafından düzeltilmişti.

Yıldırım Ordular Grubu Karargâhı'na ait birimler Nasıra'ya taşınmış olmasına rağmen, Şam'daki Alman karşıtlığı devam etmişti. 30 Mart 1918 tarihli İngiliz politik ve ekonomik istihbarat özetinde aktarıldığına göre, yakın zamanda Şam'da meydana gelen Alman karşıtı bir isyanda dört Alman subayı öldürülmüştü. Bu bilgi, başka kaynaklar tarafından da doğrulanmıştı.⁶⁵ 14 Nisan 1918 tarihli İngiliz istihbarat özetinde bir ajanın ifadelerine yer verilmişti. Buna göre, Şam'ın kötü şöhretli bir semtinde üç Alman subayı öldürülmüştü. Beyrut, Halep ve Şam valileri ile Lübnan Mutasarrıfı, Almanların tahıl alımına karşı halkı kıskırtmışlardı. Ayrıca Beyrut'tan İngilizlere gelen bilgilere göre, Almanların bütün erzağı

⁶⁰ TNA FO 141/456, Politik ve Ekonomik İstihbarat Özeti: Düşman Toprağı Nu. 4, 26 Nisan 1918, s.1-2.

⁶¹ Steuber, a.g.e., s.165-166. Suriye'deki kıtlık hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Çiçek, a.g.e., s.374-386.

⁶² TNA FO 141/456, Politik ve Ekonomik İstihbarat Özeti: Düşman Toprağı Nu. 3, 14 Nisan 1918, s.1.

⁶³ TNA FO 141/456, Politik ve Ekonomik İstihbarat Özeti: Düşman Toprağı Nu. 1, 18 Mart 1918, s.2.

⁶⁴ Steuber, a.g.e., s.165-166.

⁶⁵ TNA FO 141/456, Politik ve Ekonomik İstihbarat Özeti: Düşman Toprağı Nu. 2, 30 Mart 1918, s.2.

satın almaları nedeniyle buğday fiyatları yükselmiş ve bu durum Şam'da büyük karışıklıklara yol açmıştı. Duvarlara ise, Almanların Osmanlı Hükümeti'ni aldattığı ve tahılı ülke dışına çıkararak halkı sıkıntıya soktuğu konusunda bölge halkını uyaran afişler asılmıştı. Halka dikkatli olmaları ve Almanlarla iş yapmayı reddetmeleri söylenmişti.⁶⁶ 1918 Mart'ının sonuna kadar Şam'da sürgünde bulunan bir papazın İngilizlere aktardığına göre, Şam Valisi Tahsin Bey'in Almanları kınamak amacıyla afişler asılmasını teşvik ettiğine dair bilgiler vardı. Türkler ile Almanlar arasındaki ilişki gitgide kötüleşmişti.⁶⁷

Yukarıda papazın verdiği bilgilere dikkatli yaklaşmak gerekir. Zira 12 Eylül 1916 tarihinde Suriye Valisi olarak görevine fiilen başlamış olan Tahsin Bey'e 9 Ocak 1918 tarihinde Hariciye Nezareti'nin Dahiliye Nezareti'ne bildirdiğine göre, bir Alman nişanı olan ikinci rütbeden Demir-i Salıp Nişanı verilmişti. 10 Haziran 1918 tarihinde ise Tahsin Bey, Dahiliye Nezareti'ne çektiği telgrafta Suriye Valiliği görevinden istifa ettiğini bildirmişti. Ancak 18 Haziran 1918 tarihinde Yıldırım Ordular Grubu Komutanı Liman von Sanders, Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği şifreli telgrafta, Suriye Valisi Tahsin Bey'in görev yerinde kalmasının Yıldırım Ordular Grubu açısından önemli olduğunu ifade etmişti. Ne var ki, Liman von Sanders'in girişimi sonuçsuz kalmıştı.⁶⁸

Vali Tahsin Bey'in ne kadar önemli bir yönetici olduğu, Şam'daki Alman Başkonsolosu Dr. Brode'nin hem üst makamına hem de Liman von Sanders'e 22 Ağustos 1918 tarihinde gönderdiği raporda net bir şekilde görülmüştü. Bu rapora göre, Tahsin Bey'in ayrılışından sonra Şam'daki mülki idareye anarşi hâkim olmuştu. Öyle ki, sokak soygunları artmış ve resmî makamlar düşman ile temasa geçilmesine seyirci kalmıştı. Bunların yanı sıra, Suriye halkı İtilaf Devletleri'nden yanaydı ve onlara yardım etme eğilimindeydi.⁶⁹

Dr. Brode'nin Suriye halkının İtilaf Devletleri'nden taraf olduğu yönündeki görüşlerine benzer ifadeler İngiliz belgelerinde de yer bulmuştu. 31 Ağustos 1918 tarihli İngiliz istihbarat özetinde aktarıldığına göre, Müslümanlar Şam'ın İtilaf Devletleri tarafından ele geçirilmesini arzu ediyorlardı. Ancak şehri ilk işgal edenin Şerif Hüseyin'e bağlı kuvvetlerin olmasını istiyorlardı.⁷⁰

Yukarıdaki ifadeler ışığında Tahsin Bey'in Suriye valisi olarak düzenin sağlanmasında son derece önemli bir yeri olduğu söylenebilir. Öyle ki, Almanlar bile, Tahsin Bey'in makamında kalmasını istemişler ve bunun için girişimde bulunmuşlardı. Buradan hareketle İngiliz belgelerindeki ifadelerin aksine, Tahsin Bey'in Alman karşıtı olmadığı, işini yapan bir Osmanlı valisi olduğu söylenebilir.

Almanlar hem Şam halkıyla hem de Türklerle birtakım sorunlar yaşamıştı. Bu durum 26 Nisan 1918 tarihli İngiliz istihbarat özetinde de yer almıştı. Kerak'ın Hristiyan ileri

⁶⁶ TNA FO 141/456, Politik ve Ekonomik İstihbarat Özeti: Düşman Toprağı Nu. 3, 14 Nisan 1918, s.1-2.

⁶⁷ TNA FO 141/456, Politik ve Ekonomik İstihbarat Özeti: Düşman Toprağı Nu. 5, 10 Mayıs 1918, s.1.

⁶⁸ Mustafa Şahin, *Hasan Tahsin Uzer'in Mülki İdareciliği ve Siyasetçiliği*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum, 2010, s.141, 146, 147-149.

⁶⁹ Sanders, a.g.e., s.355-356.

⁷⁰ TNA FO 141/456, Politik ve Ekonomik İstihbarat Özeti: Düşman Toprağı Nu. 13, 31 Ağustos 1918, s.4.

gelenlerinden iki kişi, sürgün edildikleri Anadolu'dan dönerlerken Şam'dan geçmişler ve oradan edindikleri bilgileri İngilizlere aktarmışlardı. Buna göre, Şam'da Türkler ve Almanlar karşılıklı olarak birbirlerini suçluyorlardı. Alman askerlerin Şam'daki Müslüman kadınlara sık sık hakaret etmeleri, güçlü bir Alman karşıtlığının ortaya çıkmasına neden olmuştu.⁷¹ 25 Mayıs 1918 tarihli İngiliz istihbarat özetinde ise, Şam'daki Alman askerlerin Müslüman kadınlara kötü davrandıkları ifade edilmişti. Sürekli olarak kavga çıkardıkları ve bir olayda iki Türk askerini süngüleriyle öldürdükleri belirtilmişti.⁷²

Ulaşım konusunda da Türk ve Alman askerleri arasında sorunlar yaşanmıştı. Bir savaş esiri subayın İngilizlere verdiği bilgiye göre, Alman subayları trenle seyahat ederlerken Türk subaylarının kendileriyle aynı vagona olmasına itiraz etmişlerdi.⁷³ Hatta Almanlar, vagonlarına Türkler binmeye çalıştığında onlara karşı tüfeklerinin dipçiklerini kullanmışlardı. Savaş esiri bir Ermeni subayın İngilizlere aktardığına göre, taburu 1 Mayıs 1918 tarihinde Şam'dan ayrıldığı sırada bir kamyonda 40 asker yer almıştı. Buna karşın bir sonraki kamyonda yanlarına Türk almayı reddeden 2 Alman askeri vardı. Alman askerleri genelde birinci sınıf seyahat etmişlerdi.⁷⁴

Almanların ulaşım konusunda Türklere karşı uyguladıkları kötü muamele İngilizlerin 25 Mayıs 1918 tarihli istihbarat özetinde de yer almıştı. Suriyeli Hristiyan bir tabip subayın aktardığına göre, bir Alman askeri Rayak'ta istasyonda bir tren kompartmanını ele geçirdikten sonra kapıda durarak başkasının içeri girmesine izin vermemişti. Bunun üzerine bir Türk binbaşı kompartmana girmek istemiş ama Alman askeri bunu kabul etmemişti. Türk binbaşı ise zorla içeriye girmeye çalışmış, ancak Alman askeri tarafından göğsüne tekme atılmıştı. Karakol komutanı olan başka bir Türk binbaşı araya girmiş ve olayın büyümesini engellemişti. Bu olaydan kısa bir süre sonra tren hareket etmişti. Bu sırada Alman asker kompartmanında tek başına rahat bir şekilde piposunu içmişti. Bu tarz olaylar sıklıkla yaşanmıştı.⁷⁵ Bir diğer savaş esiri subayın İngilizlere verdiği bilgiye göre, Şam'da bir Türk subayı bagajıyla tramvayda yolculuk yaptığı sırada, araca iki Alman subayı binmiş ve içlerinden birisi bagajın üzerine oturmuştu. Bunun üzerine Türk subayı sinirlenmiş ve diğer Türklerin de katıldığı bir tartışma meydana gelmişti. Bu tartışma iki Alman subayının vurulmasıyla sonuçlanmıştı. Bu olayın ardından bir Türk askeri mahkemeye çıkarılmış ve ölüm cezasına çarptırılmıştı.⁷⁶

Ulaşım konusunda Almanların Türklere nazaran ayrıcalıklı olmaları, Türk kaynaklarında da yer almıştı. Yıldırım Ordular Grubu Karargâhı'nda Kurmay Başkan Yardımcısı Hüseyin Hüsnü Emir'in verdiği bilgiye göre, Alman birliklerinin ve malzemelerinin Osmanlı Devleti sınırları içindeki nakli, Türk birliklerinin nakli ile kıyaslanamayacak imkânlarda gerçekleşmişti. Alman erlerinin ulaşımı ve beslenmesi için her

⁷¹ TNA FO 141/456, Politik ve Ekonomik İstihbarat Özeti: Düşman Toprağı Nu. 4, 26 Nisan 1918, s.1-2.

⁷² TNA FO 141/456, Politik ve Ekonomik İstihbarat Özeti: Düşman Toprağı Nu. 6, 25 Mayıs 1918, s.1.

⁷³ TNA FO 141/456, Politik ve Ekonomik İstihbarat Özeti: Düşman Toprağı Nu. 2, 30 Mart 1918, s.2.

⁷⁴ TNA FO 141/456, Politik ve Ekonomik İstihbarat Özeti: Düşman Toprağı Nu. 6, 25 Mayıs 1918, s.1.

⁷⁵ TNA FO 141/456, Politik ve Ekonomik İstihbarat Özeti: Düşman Toprağı Nu. 6, 25 Mayıs 1918, s.1-2.

⁷⁶ TNA FO 141/456, Politik ve Ekonomik İstihbarat Özeti: Düşman Toprağı Nu. 8, 22 Haziran 1918, s.3.

türlü imkân sağlanmıştı.⁷⁷ Suriye-Filistin Cephesi'nde savaşmış olan Mehmet Dürdali Karasan'ın anılarında aktardığına göre, İstanbul'dan Gazze'ye seyahat eden Türk askerleri, 40 kişi kapasiteli yük vagonlarında 60-70 kişi olarak seyahat etmişlerdi.⁷⁸ Fahrettin Altay'ın anılarında aktardığına göre ise, VII. Ordu Komutanı Fevzi Paşa Nablus'ta hastalanınca trenle İstanbul'a hareket etmişti. Bu sırada Almanların kontrolündeki bir trende kendisine eşya vagonu verilmişti. Yatak olarak seyyar bir karyola kullanmıştı. Fahrettin Altay'a göre, felaket zamanlarında yabancıların dostluğu ve düşmanlığı aynıydı.⁷⁹

Hem İngiliz belgelerinde hem de Türk kaynaklarında çok net bir şekilde görülmektedir ki, Alman askerleri Türk askerleriyle birlikte seyahat etmek istememişlerdi. Bu durum, onların Türk askerlerine karşı takındıkları kibirli tavrı net bir şekilde gözler önüne sermiştir. Alman askerleri yabancı oldukları bir ülkede, ülkenin asıl sahiplerini hor görmüşler ve onlarla seyahat etmeyi kendilerine yakıştıramamışlardı. Bu durumun Türk ve Alman askerleri arasındaki ilişkiyi son derece olumsuz yönde etkilediği söylenebilir.

Suriye-Filistin Cephesi'nde Alman askerlerin Türk askerlere nazaran daha iyi bir konumda olduğu bir diğer husus ise sağlık hizmetleriydi. Şöyle ki, Suriye ve Filistin'de sıcak iklimden dolayı lekeli humma hastalığı görülmüştü. Birinci Dünya Savaşı'nın ilerleyen safhalarında bu hastalığın ne kadar etkili olduğu anlaşılmıştı. Türk birlikleri, açlık ve sıhhi hizmetlerin yetersiz olmasından dolayı bu hastalık nedeniyle ciddi kayıplar vermişlerdi. Buna karşın Alman birlikleri, muntazam temizlik uygulamaları sayesinde lekeli hummanın bir tehlike olmasını önlemişlerdi. Bununla birlikte cephedeki görevi nedeniyle Türk erleriyle temas kuran Alman hekimlerinin bir kısmı, lekeli hummaya yakalanarak ölmüşlerdi.⁸⁰ Neticede Suriye-Filistin Cephesi'ndeki Alman askerleri, kendi topraklarında savaşan Türk askerlerinden sağlık hizmetleri bakımından daha iyi durumdaydılar.

Suriye-Filistin Cephesi'nde önemli şehirlerden birisi de Yıldırım Ordular Grubu'nun Baş Menzil Noktası konumunda olan Halep idi.⁸¹ Şam gibi Halep de Alman ve Türk ilişkileri açısından İngiliz belgelerinde kendisine yer bulan bir şehir olmuştu. Öyle ki, 13 Nisan 1918 tarihinde Sina-Filistin cephesinde İngiliz saflarına geçen bir Yahudi asker kaçağının verdiği bilgiye göre, Almanların Halep'te kumarhaneleri vardı. Bir gece bir Alman subayı bir Türk subayını dövmüş ve ardından Türk subayı şikâyetçi olmuştu. Bunun üzerine General Kress von Kressenstein, Almanların müttefiki Türk subaylarının saygı görme hakkına sahip olduğunu belirten bir emir yayınlamıştı. Bu emri okuyan Alman askerleri, emri alay konusu haline getirmişlerdi. Nitekim Almanlarla Türkler arasındaki nefret her geçen gün artmıştı.

⁷⁷ Erkilet, a.g.e., s.I, 89. Ayrıca bkz. Mirliva Sedat, *Yıldırım Ordularının Bozgunu: Filistin'e Veda*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2009, s.81-82. Menzil yolları, Almanların kontrolü altındaydı. İstanbul ile Halep arasındaki bölge, Alman Askerî Misyonu'nun sorumluluk sahasıydı. Halep'in güneyi ve Musul dahil olmak üzere doğusundaki bölge Yıldırım Ordular Grubu'nun sorumluluk sahasıydı. Bkz. Sanders, a.g.e., s.237.

⁷⁸ Mehmet Dürdali Karasan, *Paşam Nereye Kadar Çekileceğiz? Birinci Dünya Savaşı ve İstiklal Harbi Hatıraları*, haz. Şeref Karabağ, 3. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2024, s.25.

⁷⁹ Fahrettin Altay, *On Yıllık Savaş ve Sonrası (1912-1922)*, 3. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2023, s.158, 163.

⁸⁰ Steuber, a.g.e., s.63, 67, 143.

⁸¹ Steuber, a.g.e., s.43; Üzen, a.g.m., s.91.

Almanlar Türkleri “hasta” (laousy) olarak adlandırmışlardı. Türkler ise Almanlara “domuz” (swine) diye misilleme yapmışlardı.⁸² Nisan ayı sonlarında Halep şehrinde ayrılan bir yerlinin İngilizlere aktardığı bilgiye göre, Alman askerlerinin kibirli ve kaba davranışları zaman zaman Suriye halkıyla şiddet olaylarının yaşanmasına yol açmıştı. Bu cephede Alman birliklerinin artması nedeniyle bir Alman askerî polis gücünün kurulması gerekli görülmüştü.⁸³ İngilizlere verilen bilgiler, açıkça Almanların hem Türklerle hem de bölge halkı ile sorun yaşadığını göstermiştir.

10 Mayıs 1918 tarihli istihbarat özetinde ajanların Halep’te yaşanan bir olay hakkında İngilizlere aktardığı bilgiye yer verilmiştir. Buna göre, Mart 1918’de Halep’te Almanların tahıl alımına karşı bir kamuoyu tepkisi oluşmuştu. Tahıl yüklü bir Alman kamyonu taşlanmış ve sürücüsü kaçmaya çalışırken 6 veya 7 kadını öldürmüştü. Bunun yanı sıra 15 Mart 1918 tarihinde Beyrut Valisi, Halep’e gönderilen 15 kamyon buğdayı durdurmuştu⁸⁴

2.2. Cephedeki Vaziyet

Cephe gerisinde olduğu gibi, cephe hattında da Türk ve Alman askerleri arasındaki ilişkiler olumlu bir atmosferde seyretmemiştir. Öyle ki, 3 Mart 1918 tarihinde esir düşmüş iki Alman askerinin İngilizlere verdiği bilgiye göre, Osmanlı topraklarında bulunan Alman birliklerinin Türklerle arası pek iyi değildi ve sürekli anlaşmazlıklar yaşanmıştı.⁸⁵ Esir düşmüş Suriyeli bir tercümanın İngilizlere aktardığına göre, görüştüğü Alman birlikleri çok memnuniyetsizlerdi ve hayal kırıklığına uğramışlardı. Türk birliklerinin durumu ve organizasyonu nedeniyle Batı Cephesi’nde savaşıp ölmeyi tercih edeceklerini söylemişlerdi. Türklerle müttefik olmaktan utanmışlardı.⁸⁶ Nitekim Suriyeli tercümanın İngilizlere aktardığı bilgilerde doğruluk payı vardı. Zira çok sayıda Alman, Osmanlı cephelerini ikinci dereceden öneme sahip cephe olarak görmüştü. Alman subayların büyük bir kısmına göre, Orta Avrupa’daki savaş önemliydi.⁸⁷

Türk ve Alman birlikleri arasındaki sorunlu ilişki devam ederken, İngilizler 9 Mart-11 Mart 1918 tarihinde Nablus istikametine doğru Osmanlı hatlarını yarmak için bir saldırı girişiminde bulunmuşlar, ancak istedikleri başarıyı yakalayamamışlar ve biraz ilerledikten sonra durmuşlardı. 26 Mart 1918 tarihine gelindiğinde İngilizler, bu sefer Şeria Irmağı’nın doğusuna geçerek Amman’a doğru saldırıya geçmişlerdi. Bir baskın şeklinde saldırmış olsalar da Türk birlikleri onları 31 Mart’ta çekilmeye mecbur etmişlerdi.⁸⁸

Türk birlikleri İngiliz saldırılarına karşı ülkelerini savunmuşlardı. Ancak savaş esiri bir subayın 30 Mart 1918 tarihli İngiliz istihbarat özetinde yer alan ifadelerine göre, Türk birlikleri arasında, Filistin’deki Alman birliklerinin asla ön saflarda savaşmadıklarına dair

⁸² TNA FO 141/456, Politik ve Ekonomik İstihbarat Özeti: Düşman Toprağı Nu. 5, 10 Mayıs 1918, s.1.

⁸³ TNA FO 141/456, Politik ve Ekonomik İstihbarat Özeti: Düşman Toprağı Nu. 8, 22 Haziran 1918, s.3.

⁸⁴ TNA FO 141/456, Politik ve Ekonomik İstihbarat Özeti: Düşman Toprağı Nu. 5, 10 Mayıs 1918, s.1.

⁸⁵ TNA FO 141/456, Politik ve Ekonomik İstihbarat Özeti: Düşman Toprağı Nu. 1, 18 Mart 1918, s.1.

⁸⁶ TNA FO 141/456, Politik ve Ekonomik İstihbarat Özeti: Düşman Toprağı Nu. 6, 25 Mayıs 1918, s.1-2.

⁸⁷ Grubhaber, a.g.e., s.122.

⁸⁸ Bayur, a.g.e., C.III, K.III, s.434-435.

ifadeler çok fazla dillendirilmişti. Bunun yanı sıra Beyrut'taki bir Alman subayı, bu topraklara Türkleri İngilizlerden kurtarmak veya ülkelerini savunmak için gelmediklerini, Türklerin teslim olmalarını ya da ayrı bir barış yapmalarını engellemek için geldiklerini ifade etmişti.⁸⁹

9 Nisan 1918 tarihine gelindiğinde İngilizler, bu sefer El Kefr-Brokin yönünde yeni bir taarruz başlatmışlardı. İki gün süren taarruzda İngilizler, Türk mevzilerini birkaç kilometre geriye atmayı başarmışlardı.⁹⁰ Liman von Sanders'in anılarında aktardığına göre, yukarıda bahsi geçen son taarruzun asıl yükünü Alman Asya Kolu ve 16. Tümen taşımıştı.⁹¹

30 Mart 1918 tarihli İngiliz belgesine yansıyan bilgilere göre Türkler, Almanların ön saflarda savaşmadıklarını öne sürmüşlerdir. Buna karşın Liman von Sanders'in 9 Nisan'da başlayan İngiliz taarruzunun durdurulmasında Alman Asya Kolu'nun önemli rol oynadığını ifade etmesi son derece dikkat çekicidir.

Türk ve Alman askerleri arasındaki sorun Suriye-Filistin Cephesi'nin karşı tarafından da gözlemlenmişti. Zira Londra Gazetesi'nin resmi görevlisi olarak Filistin Cephesi'ni yakından takip etmiş olan İngiliz savaş muhabiri William Thomas Massey'in kitabında ifade ettiğine göre, Filistin Cephesi'nde Türk askerleri ve Alman subayları arasında ciddi boyutlarda bir huzursuzluk vardı.⁹²

Türk ve Alman askerleri arasındaki ilişkileri olumsuz yönde etkileyen konulardan birisi de Türk askerlerinin imkânsızlıklarla mücadelesiydi. Şöyle ki, İngilizlerin 26 Nisan 1918 tarihli istihbarat özetinde aktarılan bilgiye göre Türkler, Almanların kendilerinden daha iyi yaşam koşullarına sahip olduklarını ifade etmişlerdi. Almanların Türklere ait olan en iyi yiyecekleri yediklerini, buna karşın Türklerin ise açlık ile mücadele ettiğini belirtmişlerdi.⁹³ 18 Nisan 1918 tarihinde firar eden bir Arap subay adayının İngilizlere aktardığı bilgiye göre, Alman askerler Türk askerlerini kötü giyinmekten ve yetersiz beslenmekten dolayı küçümsemişlerdi. Türklerle yemek yemeyi, içmeyi ve seyahat etmeyi reddetmişlerdi. Türk askerleri ise, Alman askerlerini kıskanmışlar ve onlardan nefret etmişlerdi.⁹⁴ Bir Alman teğmenin 14 Haziran 1918 tarihli mektubundan aktarılan bilgiye göre, o gün hiç suyu kalmamış bir Türk taburu onların yanında kamp yapmıştı. Bahsi geçen taburdan bir düzine kişi ölü gibi ortalıkta yatmıştı.⁹⁵

Filistin Cephesi'ndeki Türk askerlerinin kıyafet ve yiyecek bakımından son derece kötü durumda olmaları, Yıldırım Ordular Grubu Komutanı Liman von Sanders'in anılarında da yer bulmuştu. Sanders'in aktardığına göre, Türk askerleri kıyafet konusunda büyük sıkıntı çekmiş ve çoğu ayaklarına paçavra sarmıştı. En iyi durumda olanlar ise çarık giymişlerdi. Büyük bir kısmının çamaşırları dahi yoktu. Bu nedenle Türkler, kendi cephe hatları önünde kalan ölü

⁸⁹ TNA FO 141/456, Politik ve Ekonomik İstihbarat Özeti: Düşman Toprağı Nu. 2, 30 Mart 1918, s.2.

⁹⁰ *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Sina-Filistin Cephesi IV ncü Cilt 2 nci Kısım*, s.578.

⁹¹ Sanders, a.g.e., s.294.

⁹² *Savaşın Gözüyle Türk-Alman İttifakı (1914-1918)*, haz. Necmettin Alkan ve Eyyub Şimşek, s.106.

⁹³ TNA FO 141/456, Politik ve Ekonomik İstihbarat Özeti: Düşman Toprağı Nu. 4, 26 Nisan 1918, s.1-2.

⁹⁴ TNA FO 141/456, Politik ve Ekonomik İstihbarat Özeti: Düşman Toprağı Nu. 5, 10 Mayıs 1918, s.1.

⁹⁵ TNA FO 141/456, Politik ve Ekonomik İstihbarat Özeti: Düşman Toprağı Nu. 11, 31 Temmuz 1918, s.3.

İngiliz ve Hintli askerlerin kıyafetlerini almışlardı. Yiyecek malzemelerinin eksikliği de son derece artmıştı. Türk askerleri yetersiz beslenmeden dolayı firar etmişlerdi. Özellikle 1918 Ağustos’unda bu nedenle firar edenlerin sayısında artış yaşanmıştı. VIII. Ordu, firarların önüne geçebilmek için cephe hattında bulunan askerlerini doyurmaya çalışmıştı. Cephe hattının gerisinde bulunan askerlerinin ise tayınlarını küçültmüştü.⁹⁶

İngiliz belgelerinde yer alan ifadelerden de anlaşılacağı gibi, Alman askerler yabancı topraklarda Türklere çok daha iyi şartlara sahip olmuşlardı. Türk askerleri müttefiklerine nazaran yokluk içerisinde ülkelerini savunmaya çalışmışlardı. Ancak bu yokluk hali, Türk askerlerinin firar etmesinde önemli rol oynamıştı.

Türk askerleri bir yandan içine düştükleri kötü vaziyetle boğuşurlarken diğer yandan İngiliz saldırılarına karşı gelmişlerdi. İngilizler, 30 Nisan 1918 tarihinde tekrar Şeria Irmağı’nın doğusuna geçerek bir saldırı başlatmışlardı. Bu saldırıda istedikleri sonucu alamamışlar ve Türk kuvvetleri tarafından geri püskürtülmüşlerdi.⁹⁷ Türk askerlerinin İngiliz saldırılarına karşı direnmeleri son derece takdire şayandır. Zira Türk askerleri hem yoklukla hem de müttefikleri Almanların kendilerine olan kötü davranışlarıyla mücadele etmişlerdi.

İngiliz arşiv belgelerine yansıyan ifadelerden, Alman askerleri ile Türk askerleri arasındaki ilişkide propagandanın da kullanıldığı anlaşılmıştır. Şöyle ki, 15 Haziran 1918 tarihinde yakalanan bir savaş esirinin İngilizlere aktardığı bilgiye göre, Almanlar, Türklere Paris’i çoktan aldıklarını söylemişlerdi. İngilizlerin Suriye Cephesi’nde ilerlemeleri durumunda, ağır kayıplar verecekleri zorlu bir direnişe girişmek yerine Şam’a çekilmelerini belirtmişlerdi. Bahsi geçen savaş esiri, birkaç kez Kudüs’ün yeniden ele geçirildiğini duymuştu. Hatta ona Şerif Hüseyin’in Türklere katıldığı söylenmişti.⁹⁸

Suriye-Filistin Cephesi’nde İngilizler de propaganda faaliyetlerinde bulunmuşlardı. İngiliz uçakları hem yazılı bildirimleri hem de Türk askerlerinin İngiliz esaretinde rahat ettiklerini anlatan resimli mecmuaları Türk birliklerine atmışlardı. Bunun yanı sıra İngilizler; Türklere ve Araplara Batı Cephesi’nde Almanların zor durumda olduklarını bildirimlerle haber vermişlerdi.⁹⁹

Yukarıdaki gelişmeler yaşanırken, Almanlar, 800 er ve çok sayıda makineli tüfekten oluşan 11. Alman Avcu Taburu’nu Almanya’dan Suriye-Filistin Cephesi’ne göndermişlerdi. Bahsi geçen tabur, 1 Haziran 1918 tarihinde Mesudiye istasyonuna gelmişti. Bu sırada Türk alaylarının mevcudu ise, 350-400 tüfeğe kadar gerilemişti. Yıldırım Ordular Grubu Komutanı Liman von Sanders, iyi eğitim ile muharebe yeteneğine sahip olan bu tabura büyük önem vermişti.¹⁰⁰

9 Haziran 1918 tarihine gelindiğinde İngilizler, sekiz kadar tabur ile Hattar köprüsü-Miske yolunun batısında saldırıya geçmişler, ancak ciddi bir başarı sağlayamayarak

⁹⁶ Sanders, a.g.e., s.351-352, 360.

⁹⁷ Bayur, a.g.e., C.III, K.III, s.435; Eugene, a.g.e., s.406; Pomiankowski, a.g.e., s.333.

⁹⁸ TNA FO 141/456, Politik ve Ekonomik İstihbarat Özeti: Düşman Toprağı Nu. 9, 30 Haziran 1918, s.2.

⁹⁹ Sanders, a.g.e., s.358.

¹⁰⁰ *Birinci Dünya Harbi’nde Türk Harbi Sina-Filistin Cephesi IV ncü Cilt 2 nci Kısım*, s.597-598.

püskürtülmüşlerdi. Yıldırım Ordular Grubu Komutanı Liman von Sanders'in hatıratında aktardığına göre, Alman Avcı Taburu'na ait birlikler, İngilizlere karşı yapılan bu savunmaya keşif hücumlarıyla katkı sağlamışlardı.¹⁰¹

Yıldırım Ordular Grubu Komutanı Liman von Sanders, Alman Avcı Taburu'nun Suriye-Filistin Cephesi'ne gelişinden memnun olmuştu. Ancak Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın 10 Haziran 1918 tarihinde Liman von Sanders'e ulaşan telgrafına göre, Alman Başkomutanlığı Karargâhı, Alman 11. Avcı Taburu'nun İstanbul'a naklini istemişti. Bu karar alınırken, Yıldırım Ordular Grubu Komutanı ve Osmanlı Devleti'ndeki Alman birliklerinin hem idare hem de iiaşesinden sorumlu askerî kurulun başkanı olan Liman von Sanders'in düşüncesi alınmamıştı. Osmanlı Genelkurmay Başkanı tarafından Liman von Sanders'e gönderilen 16 Haziran 1918 tarihli telgrafta ise, Alman Başkomutanlığı'nın Filistin Cephesi'ndeki Alman birliklerini peyderpey geri çekeceği açıklanmıştı. Alman 11. Avcı Taburu sonrasında 146. Piyade Alayı'nın nakledileceği belirtilmişti. Bu gelişmeler üzerine harekete geçen Liman von Sanders, 20 Haziran 1918 tarihinde İstanbul'daki Alman Büyükelçisi Kont Bernstorff'a gönderdiği telgrafta, Alman birliklerinin geri çekilmesi durumunda Filistin Cephesi'nin kısa sürede çökeceğini ifade etmişti. Zira kıyafet ve beslenme açısından kötü vaziyette olan Türk birliklerinin Filistin Cephesi'ni tek başlarına tutacak güçte olmadıklarını aktarmıştı.¹⁰² Nitekim Yıldırım Ordular Grubu Komutanı Liman von Sanders'in çabaları yeterli olmamış ve Alman 11. Avcı Taburu'nun nakli başlamıştı.¹⁰³ Birçok Alman birliğinin Filistin Cephesi'nden ayrılması, İngilizlerin kaleme aldığı raporlarda da yer bulmuştu. İngilizlerin aktardığına göre, Alman birliklerinin Filistin Cephesi'nden ayrılması, Türk askerlerinin moralini olumsuz yönde etkilemişti.¹⁰⁴

14 Temmuz 1918 tarihinde Yıldırım Ordular Grubu Komutanı Liman von Sanders, Batı Şeria'da Oca vadisi boyunca taarruz edilmesini emretmişti. Buradaki amaç, İngilizlerin Doğu Şeria'ya yapacakları olası bir saldırıyı önlemektir. Bu taarruza iki Alman alayı ve iki Türk tümeni katılmıştı. Ne var ki, bu taarruz sırasında kanatlarda bulunan Türk birlikleri ilerleyememişlerdi. Bunun üzerine taarruzun merkezindeki Alman birlikleri, İngiliz birlikleri tarafından kuşatma altına alınmışlardı. İngilizlerin karşı taarruz başlatması üzerine de ağır kayıplar vermişler ve geri çekilmek zorunda kalmışlardı. Bu başarısızlık sonrasında Türkler ile Almanlar arasındaki ilişkiler gergin bir hale gelmişti.¹⁰⁵

İngiliz savaş muhabiri William Thomas Massey, anılarında Filistin Cephesi'ndeki Türk subayları ile Alman subayları arasında çekişme ve güvensizlik olduğunu ifade etmişti. Bu

¹⁰¹ Sanders, a.g.e., s.322.

¹⁰² Sanders, a.g.e., s.323, 326-328. Ayrıca bkz. *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Sina-Filistin Cephesi IV ncü Cilt 2 nci Kısım*, s.598.

¹⁰³ *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Sina-Filistin Cephesi IV ncü Cilt 2 nci Kısım*, s.599-600.

¹⁰⁴ Atabey, a.g.m., s.79.

¹⁰⁵ Nedim, a.g.e., s.131; Sanders, a.g.e., s.338, 340-341.

nedenle İngiliz kuvvetlerinin daha başarılı olduğunu ve kayıplarının azaldığını belirtmişti. Osmanlı kuvvetlerinde ise kayıpların arttığını aktarmıştı.¹⁰⁶

31 Temmuz 1918 tarihli istihbarat özetinde “çok bilgili” bir kaynağın İngilizlere aktardığına göre, Almanlar Türkleri yönetilemez ve Alman tavsiyelerini dinlemeyecek kadar kibirli olarak tanımlıyorlardı. Önyargılı olabilecek bazı çevreler, Türklerin artık eskisi gibi savaşçı olmadığını dile getiriyorlardı. Doğu konusunda bilgi sahibi olan Almanlar ise Osmanlı Devleti’nin durumundan şüpheleniyorlardı.¹⁰⁷

Ağustos 1918’e gelindiğinde VII. Ordu’nun komutanlığını yapan ve hasta olan Fevzi Paşa izin alarak ordusundan ayrılmıştı. Bunun üzerine VII. Ordu Komutanlığı görevine Mustafa Kemal Paşa getirilmişti.¹⁰⁸ Ne var ki, Mustafa Kemal Paşa’nın VII. Ordu Komutanlığı görevine geldiği sırada Filistin Cephesi’ndeki Yıldırım Ordular Grubu’nun durumu gitgide kötüleşmişti. Liman von Sanders’in anılarında yer alan bilgiye göre, VIII. Ordu’da 15 Ağustos 1918’den 14 Eylül 1918’e kadarki dönemde cephe gerisine kaçanların sayısı 1100 civarındaydı. Bu asker kaçaklarının şikâyet ettiği konular ise, az yemek verilmesi, çamaşırları, elbiselerinin kötü durumu ve ayakkabılarının olmamasıydı.¹⁰⁹

Filistin Cephesi’ndeki Yıldırım Ordular Grubu, asker sayısı bakımından da tükenme noktasına gelmişti. Şöyle ki, Yıldırım Ordular Grubu’na bağlı olan VIII. Ordu, VII. Ordu ve IV. Ordu’nun her biri ancak birer tümen kuvvetinden ibaretti.¹¹⁰ Eylül 1918’de Filistin-Suriye Cephesi’ndeki Osmanlı askerlerinin durumu daha kötü bir hal almaya başlamıştı. Öyle ki, askerler tamamen bitap düşmüşlerdi. Koşum ve yük hayvanları bile kullanılamaz hale gelmişti.¹¹¹ Suriye-Filistin Cephesi’ndeki İngiliz askerlerine bakıldığında ise farklı bir manzarayla karşılaşmıştı. İngiliz askerlerinin giyeceği bütün elbiseler yedeklenmişti. İaşe konusunda da durumları gayet iyiydi. Hiçbir gıda maddesinin temininde sorun yaşamamışlardı. Silah bakımından da Türklerden çok üstün durumdaydılar.¹¹²

Türk birliklerinden daha iyi durumda olan İngilizler, 19 Eylül 1918 tarihinde taarruza geçmişler ve Osmanlı cephesini yarmayı başarmışlardı.¹¹³ 30 Eylül 1918 tarihinde İtilaf kuvvetleri, Şam’ın dış mahallelerine girmişlerdi.¹¹⁴ Nitekim 1 Ekim 1918 tarihinde Şam

¹⁰⁶ *Savaşın Gözüyle Türk-Alman İttifakı (1914-1918)*, haz. Necmettin Alkan ve Eyyub Şimşek, s.107.

¹⁰⁷ TNA FO 141/456, Politik ve Ekonomik İstihbarat Özeti: Düşman Toprağı Nu. 11, 31 Temmuz 1918, s.2.

¹⁰⁸ *Birinci Dünya Harbi’nde Türk Harbi Sina-Filistin Cephesi IV ncü Cilt 2 nci Kısım*, s.613.

¹⁰⁹ Sanders, a.g.e., s.367.

¹¹⁰ Şerif Güralp, *1918 yılında Türk Ordusunun Filistin ve Suriye’den Çekilişinde 3 Ncü Süvari Tümeninin Harekâtı*, Yayına Hazırlayanlar Zekeriya Türkmen ve Fatma İlhan, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2006, s.31-32. Carl Mühlman’ın ifadelerine göre, Türk askerlerinin sayısı 70.000 kadardı, ancak bunlardan sadece yaklaşık 30.000’i tüfekliydi. Bkz.Mühlman, a.g.e., s.144.

¹¹¹ Sanders, a.g.e., s.366. Ayrıca bkz. Atabey, a.g.m., s.80.

¹¹² Atabey, a.g.m., s.80.

¹¹³ Mesut Uyar ve Edward J. Erickson, a.g.e., s.532.

¹¹⁴ Rogan, a.g.e., s.413-414.

düşmüştü.¹¹⁵ İngiliz savaş muhabiri William Thomas Massey'nin notlarında, Şam'ın işgali sırasında çok sayıda Türk ve Alman askerinin esir alındığı aktarılmıştı. Şam halkının Almanları sevmediği, çünkü Almanların Türklere ve Araplara karşı sert davrandığı ifade edilmişti.¹¹⁶

26 Ekim 1918 tarihine gelindiğinde Osmanlı Devleti Halep'i kaybetmişti.¹¹⁷ Bunun yanı sıra Osmanlı Devleti'nin önemli sayıda askeri esir düşmüştü. Öyle ki, 19 Eylül 1918 tarihinden 26 Ekim 1918 tarihine kadarki sürede İngilizler 75.000 esir almışlardı. Bu esirlerden 3700'ü Alman ve Avusturya-Macaristan uyruklu idi. Biraz daha detay vermek gerekirse 200'ü subay, 3500'ü astsubay ve erlerden oluşmuştu.¹¹⁸

Suriye-Filistin Cephesi'nde yukarıdaki gelişmeler yaşanırken, İtilaf Devletleri'nin 15 Eylül 1918 tarihinde girişmiş oldukları taarruz neticesinde Bulgar Cephesi çökmüş ve Osmanlı Devleti'nin başkenti tehlike altına girmişti.¹¹⁹ Bu gelişmenin ardından Bulgaristan'ın mütareke imzalamış olması Osmanlı Devleti açısından vaziyeti daha kötü bir hale getirmişti.¹²⁰

Hem Bulgaristan'ın savaştan çekilmesi hem de Suriye-Filistin Cephesi'nin çökmesi, Osmanlı Devleti ve Osmanlı Genelkurmayı üzerindeki Alman denetimini sona erdirmiştir. Talat Paşa Hükümeti istifa etmiş ve Ahmet İzzet Paşa Hükümeti kurulmuştur. Ahmet İzzet Paşa Hükümeti ise Alman subayları görevden almış ve İtilaf Devletleri ile ateşkes görüşmeleri yapmıştır.¹²¹

30 Ekim 1918 tarihine gelindiğinde Mondros Mütarekesi imzalanmıştır. Bu mütarekenin 19. maddesi hem Alman hem de Avusturya-Macaristan sivillerinin ve askerlerinin Osmanlı Devleti topraklarını terk etmesi; 23. maddesi ise Osmanlı Devleti'nin İttifak Devletleri ile olan bütün ilişkilerini kesmesi hakkındaydı. Nitekim bu doğrultuda Yıldırım Ordular Grubu Komutanı Liman von Sanders, 31 Ekim 1918 tarihinde grubun emir ve komutasını Mustafa Kemal Paşa'ya devretmişti.¹²² Alman askerleri, 29 Ocak 1919 tarihinde Liman von Sanders'in nezaretinde Alman gemilerine binerek İstanbul'dan ayrılmışlardı.¹²³

Sonuç

¹¹⁵ Mesut Uyar ve Edward J. Erickson, a.g.e., s.533.

¹¹⁶ *Savaşın Güzüyle Türk-Alman İttifakı (1914-1918)*, haz. Necmettin Alkan ve Eyyub Şimşek, s.108.

¹¹⁷ Eugene, a.g.e., s.417.

¹¹⁸ Emre Saral ve İsmail Tosun Saral, a.g.e., s.307; Atabey, a.g.m., s.86.

¹¹⁹ Sean McMeekin, *Osmanlı'da Son Fasıl: Savaş Devrim ve Ortadoğu'nun Şekillenışı 1908-1923*, çev. Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2019, s.394-395; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt: III, Kısım: IV, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s.679.

¹²⁰ Selâhattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar I*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2019, s.8; Bayur, a.g.e., C.III, K.IV, s.679.

¹²¹ Abdürrauf Bey, a.g.e., s.24.

¹²² Emre Saral ve İsmail Tosun Saral, a.g.e., s.307.

¹²³ Erhan Çifçi, *Prusya'dan NATO'ya Türk Ordusunda Batı Etkisi (1880-1960)*, Kronik Kitap, İstanbul, 2022, s.164; Aktaş, a.g.t., s.182-183.

1918 yılında Suriye-Filistin Cephesi'nde Türk ve Alman askerleri arasındaki ilişkinin son derece kötü bir vaziyette olduğu gerek anılar gerekse de İngiliz belgeleriyle açıkça ortadadır. Bu duruma sebep olan gerekçeleri şu şekilde açıklayabiliriz; bunlardan birincisi, Yıldırım Ordular Grubu Karargâhı kurulurken neredeyse tamamının Alman subaylardan meydana getirilmesi idi. Bununla birlikte Yıldırım Ordular Grubu Komutanı Falkenhayn, Türkleşmiş olarak kabul ettiği Almanları maiyetinden uzaklaştırmıştı. Türk ve Alman ilişkilerinin kötü bir hal almasındaki ikinci neden, Falkenhayn'ın Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahale etmeye kalkışarak VII. Ordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa ve IV. Ordu Komutanı Cemal Paşa'nın tepkisini üzerine çekmesiydi. Üçüncü neden, Alman askerlerin Türklere karşı sergilemiş oldukları tavırdı. Alman askerleri, müttefikleri konumunda olan Türklere birlikte seyahat bile etmek istememişlerdi. Dördüncü neden olarak, Türk askerlerinin yokluk içinde İngiliz saldırılarına karşı ülkelerini savunurlarken Alman askerlerinin durumlarının çok daha iyi olmasıydı. Kendi ülkelerinde savaşan Türk askerleri maalesef Almanların sahip olduğu imkânlardan yoksundular. Hatta yeterli kıyafete sahip olmadıkları için ölü İngiliz ve Hintli askerlerin kıyafetlerini giymek zorunda kalmışlardı.

Liman von Sanders, Yıldırım Ordular Grubu komutanı olduktan sonra karargâhtaki Türk askerlerinin sayısını arttırmıştır. Ancak İngiliz belgelerine yansıyan olaylardan anlaşıldığı üzere, Liman von Sanders'in bu girişimi Türk ve Alman askerleri arasındaki ilişkiye olumlu herhangi bir katkı sağlamamıştır. 1918 yılında Türk askerleri ve Alman askerleri arasında birçok istenmeyen olay meydana gelmiştir. İngiliz belgelerinde Liman von Sanders'in bu olayları engellemeye çalıştığına dair herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

1918 Yılında Suriye-Filistin Cephesi'nde Yıldırım Ordular Grubu'nun vaziyeti gitgide kötüleşmiştir. Eylül 1918'e gelindiğinde Osmanlı cephesi, İngilizler tarafından yarılmıştır. Yıldırım Ordular Grubu'nun bu başarısızlığının sebeplerinden birisi olarak, Türk askerleri ile Alman askerleri arasındaki kötü ilişkiler gösterilebilir. Sonuç itibariyle Osmanlı Devleti, bütün imkânsızlıklara ve müttefiki Almanların kendilerine karşı tutumuna rağmen, ellerinden geldiğince ülkesini savunmuştur. Savaşın son aylarına kadar Suriye-Filistin Cephesi'nde kendisinden çok daha geniş imkânlara sahip olan İngilizlere karşı cepheyi tutmayı başarmıştır.

KAYNAKÇA

1. Arşivler

The National Archives (TNA), Kew, UK.

2. Kitaplar

Abdür-rauf Bey, *Binbaşı Abdür-rauf'un Harp Günlükleri: Osmanlı Genelkurmayı'nda Alman Komutanların Emrinde*, haz. Mesut Uyar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2022.

Akbay, Cemal, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi ve Askerî Hazırlıkları ile Harbe Girişi*, Genelkurmay Personel Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2014.

Altay, Fahrettin, *On Yıllık Savaş ve Sonrası (1912-1922)*, 3. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2023.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt: III, Kısım: III, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt: III, Kısım: IV, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

Belen, Fahri, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi: 1917 Yılı Hareketleri IVncü Cilt*, Kara Kuvvetleri Komutanlığı Yayınları, Ankara, 1966.

Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Sina-Filistin Cephesi IV ncü Cilt 2 nci Kısım, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1986.

Cemal Paşa, *Hatıralar*, haz. Alpay Kabacalı, 7. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.

Çiçek, M. Talha, *Cemal Paşa Suriye'de: Birinci Dünya Savaşı Yılları*, çev. Fatih Sel, Kronik Kitap, İstanbul, 2020.

Çifçi, Erhan, *Prusya'dan NATO'ya Türk Ordusunda Batı Etkisi (1880-1960)*, Kronik Kitap, İstanbul, 2022.

Endres, Franz Carl, *Demir Haç Altında 1914-1918: Dünya Savaşında Osmanlı ve Filistin*, Güray Beken, Puslu Yayıncılık, İstanbul, 2018.

Erickson, J. Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, çev. Mehmet Tanju Akad, 3. Baskı, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011.

Erkilet, Hüseyin Hüsnü Emir, *Yıldırım*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2002.

Görgülü, İsmet, *On Yıllık Harbin Kadrosu, 1912-1922: Balkan-Birinci Dünya ve İstiklâl Harbi*, Genişletilmiş 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014.

Guhr, Hans, *Anadolu'dan Filistin'e Türklerle Omuz Omuza*, çev. Eşref Bengi Özbilen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007.

Güralp, Şerif, *1918 Yılında Türk Ordusunun Filistin ve Suriye'den Çekilişinde 3 Ncü Süvari Tümeninin Harekâtı*, Yayına Hazırlayanlar Zekeriya Türkmen ve Fatma İlhan, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2006.

Grübhaber, Gerhard, *Türk Ordusunda Alman Ruhu: Bir Askeri Teknoloji Transferi Tarihi*, çev. Bozkurt Leblebicioğlu, Say Yayınları, İstanbul, 2022.

Karasan, Mehmet Dürdali, *Paşam Nereye Kadar Çekileceğiz? Birinci Dünya Savaşı ve İstiklal Harbi Hatıraları*, haz. Şeref Karabağ, 3. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2024.

Kressenstein, Friedrich Freiherr Kress von, *Son Haçlı Seferi Kuma Gömülen İmparatorluk*, çev. Tahir Balaban, 2. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.

Mirliva Sedat, *Yıldırım Ordularının Bozgunu: Filistin'e Veda*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2009.

McMeekin, Sean, *Osmanlı'da Son Fasıl: Savaş, Devrim ve Ortadoğu'nun Şekillenışı 1908-1923*, çev. Nurettin Elhüseyini, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2019.

Mühlman, Carl, *İmparatorluğun Sonu 1914: Bir Alman Subayının Gözünden Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na Girişi*, çev. Kadir Kon, Timaş Yayınları, İstanbul, 2021.

Nedim, Şükrü Mahmut, *Filistin Savaşı (1914-1918)*, çev. Abdullah Es, Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 1995.

Pomiankowski, Joseph, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü: 1914-1918 I. Dünya Savaşı*, çev. Kemal Turan, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2014.

Rogan, Eugene, *Osmanlı'nın Çöküşü: Ortadoğu'da Büyük Savaş (1914-1920)*, çev. Özkan Akpınar, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018.

Sanders, Liman von, *Türkiye'de Beş Yıl*, çev. Eşref Bengi Özbilen, 6. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018.

Savaşın Gözüyle Türk-Alman İttifakı (1914-1918), Haz. Necmettin Alkan ve Eyyub Şimşek, Kronik Kitap, İstanbul, 2018.

Steuber, Werner, *Cihan Harbi'nde Yıldırım*, çev. Bursalı Mehmet Nihat, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2021.

Saral, Emre ve İsmail Tosun, *Türklerle Beraber: Osmanlı Cepheleindeki Avusturya-Macaristan Askerî Birlikleri 1914-1918*, Kronik Kitap, İstanbul, 2020.

Tansel, Selâhattin, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar I*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2019.

Uyar, Mesut ve Edward J. Erickson, *Osmanlı Askeri Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Wallach, Jehuda L., *Bir Askeri Yardımın Anatomisi: Türkiye'de Prusya-Alman Askeri Heyetleri 1835-1919*, çev. Fahri Çeliker, 2. Baskı, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1985.

3. Makaleler

Atabey, Figen, "Birinci Dünya Savaşı'nda Filistin-Suriye Cephesi'ne İlişkin Belgeler Işığında Genel Bir Değerlendirme", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 66, Bahar 2020, ss.63-90.

Reyhan, Cenk, "Türk-Alman İlişkilerinin Tarihsel Arka Planı (1878-1914)", *Belleten*, Cilt: LXIX, Sayı: 254, Nisan 2005, ss.217-265.

Türkmen, Zekeriya, “Mustafa Kemal Paşa ve Yıldırım Ordular Grup Komutanlığı”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: 16, Sayı: 47, 2000, ss.395-419.

Uyar, Mesut, “Sanders Askerî Yardım Misyonu”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 15, Sayı: 30, 2019, ss.29-84.

Üzen, İsmet, “Birinci Dünya Savaşında Sina ve Filistin Cephesi’ndeki Türk-Alman Subayların Çeşitli Konularda Çatışması (1914-1918)”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 3, 2014, ss.77-100.

Yıldız, Gültekin, “Birleşik Harekât Tecrübesi Olarak Cihan Harbinde Türk-Alman Askerî İttifakı”, *1914’ten 2014’e 100’üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı’nı Anlamak*, Uluslararası Sempozyum, 20-21 Kasım 2014/İstanbul, ed. Zekeriya Türkmen, Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmaları Enstitüsü, ss.191-202.

4. Tezler

Aktaş, Hayati, Türk-Alman Askerî İlişkileri (1913-1918), *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı, Konya, 1994.

Şahin, Mustafa, Hasan Tahsin Uzer’in Mülki İdareciliği ve Siyasetçiliği, *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum, 2010.

OSMANLI MODERNLEŞMESİNİN İKTİSADİ BOYUTU

Ali Ulvi ÖZDEMİR¹

Özet

Osmanlı İmparatorluğu askeri ve iktisadi alanda karşılaştığı sıkıntılara paralel olarak daha sonra Modernleşme/Çağdaşlaşma olarak adlandırılacak uzun bir süreçte reform çabalarına girişmiş ve varlığını sürdürebilmek için önlemler almaya çalışmıştır. Osmanlı modernleşme sürecinin önemli boyutunu iktisadi alanda ortaya çıkan gelişmeler oluşturmaktadır. Askeri ve siyasi alanda yapılan reformlar kadar iktisadi alanda yapılan düzenlemeler de yaşanan bu tarihsel sürecin parçasıdır.

Hem bir küçülme ve dağılma, hem bir merkezileşme ve hem de dış etkilere daha çok açık hale gelinen, egemen bir devlet olma niteliklerinin giderek zayıfladığı bir süreç olarak da değerlendirilebilecek Osmanlı modernleşme süreci, aynı zamanda bir yarı-sömürgeleşme dönemi olarak da ele alınabilir. Çok katmanlı bu tarihsel akışta, Tanzimat Fermanı ile başladığı genel kabul gören siyasi-hukuki düzenlemeler dönemine eşlik eden ve 1838 Osmanlı İngiliz Ticaret Antlaşması ile açılan bir parantez, bu sürecin bir bakıma iktisadi boyutunu oluşturmaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti'ne devrolunan siyasi-iktisadi ve kültürel miras, Osmanlı modernleşme sürecinin bir kalıntısıdır. Cumhuriyet Dönemi'nin daha kapsamlı ve daha derin, radikal düzenlemelerinin önemli bir parçası da bu açıdan Osmanlı modernleşmesinin iktisadi boyutunu oluşturan gelişmelere bir tepkidir ve bu süreçten alınan dersler, önemli sonuçlar doğurmuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Modernleşme, İktisadi Boyut, Yarı Sömürgeleşme, İktisadi Düzenlemeler

THE ECONOMIC DIMENSION OF OTTOMAN MODERNIZATION

Abstract

The Ottoman Empire, in parallel with the difficulties it encountered in the military and economic fields, embarked on reform efforts in a long process that would later be called Modernization/Contemporarization and tried to take measures to maintain its existence. The developments that emerged in the economic field constituted an important dimension of the Ottoman modernization process. The regulations made in the economic field, as well as the reforms made in the military and political fields, are also part of this historical process.

The Ottoman modernization process, which can be evaluated as a process of shrinkage and dispersion, centralization, and becoming more open to external influences, and gradually weakening the qualities of being a sovereign state, can also be considered as a period of semi-colonialization. In this multi-layered historical flow, a parenthesis that accompanies the generally accepted political-legal regulations period that started with the Tanzimat Edict and opened with the Ottoman-British Trade Treaty of 1838 constitutes, in a sense, the economic dimension of this process.

The political-economic and cultural heritage transferred to the Republic of Turkey is a remnant of the Ottoman modernization process. An important part of the more comprehensive, deeper and radical arrangements of the Republican Period was, in this respect, a reaction to the developments that constituted the economic dimension of Ottoman modernization, and the lessons learned from this process produced important results.

Key Words: Ottoman Empire, Modernization, Economic Dimension, Semi-Colonization, Economic Regulations

Giriş

¹ Doç. Dr., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, aliulviozdemir@hotmail.com, Tel: 536 647 20 80, Orcid: 0000 0001 9078 0423.

Osmanlı İmparatorluğu'nda genel olarak modernleşme çabalarının ne zaman başladığına ilişkin bir soru doğal olarak bu ihtiyacın ilk ne zaman ortaya çıktığını saptamayı gündeme getirecektir. Buna kısaca değinirsek, Osmanlı İmparatorluğu'nu yönetenlerin dış dünyada olup bitenlere çok da kayıtsız kalmadıklarını ve bilgi edinmek için ille de bir felaket ya da askeri yenilgi beklemediklerini söylememiz gerekir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme çabalarında ve dış dünya dinamiklerinde “yeni bir şeylerin” olduğunu düşünmelerinde etkili olan ilk olgular sanıldığı aksine askeri yenilgiler değil iktisadi gelişmelerin sonuçlarıdır. Ancak askeri yenilgiler tutum değişikliğini zorlamıştır.

Esasen Osmanlılar Hıristiyanlığa karşı olmakla birlikte batıda gelişen pek çok teknik ilerlemeye kayıtsız kalmamışlar ve bu yenilikleri ya da buluşları alıp kullanmakta tereddüt etmemişlerdir.²

Osmanlı Modernleşmesini bir bütün olarak değerlendirirken bu tanımlamanın İmparatorluğun Batı ya da Avrupa karşısında askeri yenilgilerle somutlaşan ve giderek bir var olma çabasına dönüşen önlemleri, karşı tepkileri ve bu amaçla yapılan bütün reformları içerdiğini hesaba katmak gerekir. Hiçbir reform süs olsun diye ya da moda olduğu için yapılmamış, temelde Avrupa'nın Osmanlı'yı kendi kimliğinin sınırlarını çizen bir “öteki” değerlendirmesiyle³ damgalayan bakışı etkili olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu da kendi varlığını sürdürmek ve Avrupa ile baş edebilmek için kendinden önce güçlenmiş devletlerin olduğu bir dünyada güçlenmeye ve onlar gibi olmaya çalışmıştır. Bir başka deyişle Osmanlı Modernleşmesi kendinden önce modernleşen devletlerin olduğu bir zamanda ve bu devletlerin kıyısında, kendisini yok etmeye ve Avrupa'dan kovmaya yönelik bir ideolojik bakışın karşısında gerçekleşmek zorunda kalmıştır. Modernleşme dediğimiz bir bakıma küçülen, yenilen, yarı sömürge bir ülke haline gelen ve Sevr Antlaşması ile sonlanan bir süreçte yok olmaya doğru giden İmparatorluğu ayakta tutmak için atılan adımların toplamıdır.

Bizim modernleşme, ilerleme ya da batılılaşma olarak tanımladığımız bu uzun zaman diliminin başlangıcında Osmanlı'ya “bir şeyler yapmak gerektiği” düşüncesini veren ilk olayların askeri yenilgiler olduğu genel kabul görmüştür. Bu bakımdan modernleşme çabalarının gerisinde ülkenin küçülmesini önlemek fikrinin yattığı ve bunun için de devletin güçlenmesinin şart olduğu anlayışından hareket edildiği konusunda genel bir uzlaşmadan söz

² Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2004, s. 42.

³ “Bir bakıma denilebilir ki, Avrupalılık kimliğinin ortaya çıkmasında Osmanlı Devleti'nin önemli bir rolü olmuştur: ‘iyi’ ile ‘kötü’ nün, ‘var’ ile ‘yok’ un ayırt edildiği gibi, Avrupa kendi karmaşık kimliğini, büyük ölçüde dine dayanarak, farklı olduğu (veya farklı olmak istediği) Osmanlı imgesinin karşısı olarak tanımlamış(tur.)” Edhem Eldem, “Osmanlı Devleti ve Fransa, 17. ve 18. Yüzyıllarda Devlet-Ekonomi İlişkilerine Karşılaştırmalı bir Bakış”, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar**, 1. Uluslararası Tarih Kongresi, 24-26 Mayıs 1993, Ankara, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s.15; “...18. yüzyılda Batı'nın ulusal kimlikleri yaratılırken, filozoflar bu seyahatnamelerden yeni bir Türk imajı çıkartmışlardır. Bu Türk imajı bazı Fransız psikanalistlerin deyimiyle ve bence yerinde bir tabir ile, Batı'nın negatif kimliğini oluşturmuştur.” Zafer Toprak, **Anatomi Dersleri: Osmanlı Kültürü**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, Mayıs 1994, s.13.

edilebilir.⁴ Ancak askeri yenilgiler nedenleri çok daha kolay kavranan ve daha hızlı tepki verilen sonuçlardır. Oysa Avrupa'daki iktisadi gelişmelerin neden-sonuç olarak kavranması Osmanlı İmparatorluğu'nda çok daha geç olmuş, bir bakıma bu etkiler Osmanlı toplumsal ve özellikle iktisadi yapısında fiyat ve üretim açısından sonuçlar ürettikten çok sonra kavranabilmiştir. Buradan hareketle yapılan reform hareketlerinde dış faktörler kadar iç faktörlerin de etkili olduğunu unutmamak gerekmektedir.

Son olarak günümüze kadar süren modernleşme/çağdaşlaşma/ batılılaşma sürecinin bir koşucunun tek başına zamana karşı yürüttüğü bir koşu biçiminde değerlendirilmemesi gerektiğinin altı çizilmelidir. Bu koşuda başarıyı diğer aktörlerin koşullarıyla karşılaştırmak yanıltıcı bir eksiklik izlenimi bırakır. Modernleşme ya da günümüzde küreselleşme süreci, önde giden aktörlerin arkadan gelenlerin öne geçmemeleri için her şeyi yaptıkları eşitsiz bir koşudur. Bir başka deyişle önde gidenlerin bir taraftan da koşu pistini kendileri için daha elverişli hale getirdikleri bir yarıştan söz etmek doğru olur. Bu süreçte Osmanlı reformlarının yine “varlığını korumak” kapsamında büyük devletleri kızdırmamak gibi ikincil amaçlara yönelik olarak Batı'nın kendi çıkarları için gerekli gördüğü reform taleplerini gerçekleştirmek biçiminde de ortaya çıkması çelişki değildir.

Osmanlı modernleşme çabaları temel olarak Osmanlı Devleti'nin varlığını ve toprak bütünlüğünü korumak için yaptığı bütün girişimleri kapsar. Bu amaçla Osmanlı Devleti sahip olduğu geniş toprakları bir arada tutmak ve merkezden çok uzak bu topraklar üzerindeki egemenliğini korumak için türlü önlemler almıştır. Bunları genel olarak ıslahat hareketleri ya da reformlar olarak da adlandırabiliyoruz. Özünde bu çabalar başkent İstanbul'daki bürokrasinin en uçtaki topraklarda bile aldığı kararları uygulatabilmek, aradaki bağları kuvvetlendirmek için yapılmıştır. Dolayısıyla modernleşmenin bir yüzü toprak kayıplarının

⁴ Osmanlı İmparatorluğu'nda yenilik çabalarının nedenlerini değişik yazarlarca şöyle belirtilmiştir: “Ülkenin küçülmeye başlaması yenileşme ve Batılılaşmanın temel sebebidir.” Ahmet Tabakoğlu, “Yenileşme Dönemi Osmanlı Ekonomisi”, **Türkler Ansiklopedisi C.14**, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.369; “(Osmanlı,) askeri yenilgileri ve bunların sonucunda ortaya çıkan toprak kayıplarını, ‘düşman’ın her yönüyle üstün bir toplum olduğuyla değil de, sadece askeri teknik ve taktik öğeler açısından değerlendirilen bir ilerili (kle açıkladı)” Levent Köker, **Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi**, İletişim Yayınları, 3. Baskı, Temmuz 1995, s.125... “Gerek modern bir ordu ile, gerek bu modern orduya ek olarak teknolojik ve ekonomik kalkınmanın da sağlanmasıyla varılmak istenilen hedef ‘devletin güçlendirilmesidir.’” Levent Köker, **a.g.e.**, s.126; “Aslında, Tanzimatçı devlet adamları, ‘Islahat hareketleri’ adını verdikleri sürece ne büyük bir hevesle ve ne de büyük bir inançla girmişlerdi. Yabancı ülkelere karşı değil, kendi eyaletlerindeki ayaklanmalara karşı dahi kendini savunamaz hale gelmiş iktidarın, Avrupa'nın garantisi altında bütünlüğünü koruyabilmesi amacıyla sürüklenmişlerdi.” Taner Timur, **Osmanlı Çalışmaları**, İmge Yayınları, 4. Baskı, Ankara, Ekim 2010, s.110; “Türk aydını ...ölmekte olan bir imparatorluğu yaşatmak için mücadele etti.” Yalçın Küçük, **Aydın Üzerine Tezler, C.1**, Tekin Yayınevi, 1. Baskı, Mart.1985, s.16; “18. yüzyılın sonunda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki reform girişimlerinin bir tek nedeni vardır; Hıristiyan Avrupa'ya özellikle Rusya'ya karşı orduyu modernleştirmek...” İber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Timaş Yayınları, 29. Baskı, İstanbul, Kasım 2009, s.49; “Başlangıçta Sultanlar Batı'nın giderek artanmaydan okuyuşuna sadece modern bir ordu kurarak karşı koyabileceklerini sanıyorlardı. Ancak ondokuzuncu yüzyılda hakim sınıflar Batı'dan gelen baskıya sadece askeri araçlarla direnemeyeceklerini anladılar. Direnebilmek için, modern bir siyasal, toplumsal ve ekonomik yapı kurmak zorunda olduklarını gördüler.” Feroz Ahmad, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, Sarmal Kitabevi, 1994, s.10.

durdurulması çabası (ama buna karşılık toprak kayıplarının durdurulamaması) ise diğer yüzü de merkezileşme çabasıdır.⁵

Osmanlı Modernleşmesinin iktisadi boyutu, Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığını ve toprak bütünlüğünü korumak için giriştiği bütün reform ya da yenileşme çabalarının önemli bir parçasını oluşturur. Çünkü Batı Avrupa'da feodal sistemin çözülüşü ve kapitalizmin gelişmesiyle birlikte iktisadi alanda ortaya çıkan gelişmeler, diğer reformların Osmanlı devlet ve toplum yapısında yol açtığı dönüşümlerden farklı olarak, 17.yüzyılın başından itibaren Osmanlı İmparatorluğu üzerinde parasal ve fiyat oluşumu gibi sonuçlar üreten ya da hissedilen etkiler yaratarak toplumsal yapıyı dönüştürücü bir güç olmuştur. Niyazi Berkes'in deyişiyle bu gelişmeler, Osmanlı İmparatorluğu'na (bir dalganın çarpması gibi) "çarpmış" ve özellikle Osmanlı yönetici elitini iktisadi sonuçlarıyla yüzleşmek zorunda bırakmıştır.⁶ Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu, toprak kayıplarını önlemek için reformlar yoluyla devlet aygıtını ve toplumsal yapıyı dönüştürecek hamleler yaparken toplumun özellikle iktisadi alanda olgusal olarak dönüşmesinin etkileriyle de baş etmek zorunda kalmıştır. Dış ticaretin gelişmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa üretiminin bir pazarı haline gelişi, özellikle gayrimüslim kesimde sermaye birikiminin oluşması sonucu ortaya çıkan hukuki ve siyasal taleplerin toplumsal bir basınç oluşturması gibi gelişmeler de önce üstten başlayan modernleşme hamlelerinin nedenlerine süreç içinde katılmıştır. Bir başka deyişle Osmanlı İmparatorluğu hayatta kalmak için iradi olarak düzenlemeler yaparken ve kendini modernleştirirken Avrupa'nın kıyısında kaçınılmaz bir biçimde toplumsal, kültürel, iktisadi ilişkilerin dönüşümünün sonuçlarıyla da yüzleşmek zorunda kalmıştır. Hiç kuşkusuz milliyetçi fikirlerin yayılması, yarı sömürge bir iktisadi sistemin oluşması, Avrupa üretimi malların pazara girişi ve yerli sanayii neredeyse yok etmesi gibi sonuçlar Osmanlı yönetici elitinin Osmanlı devlet aygıtı ve toplum üzerinde iradi ve bilinçli olarak olmasını istediği dönüşümler arasında sayılamaz. Bu sonuçlar daha çok modernleşmenin olgusal niteliğinin engellenemeyen sonuçlarıdır. Burada itici gücünün iktisadi ilişkiler olduğu düşünülürse "Osmanlı Modernleşmesi" dediğimiz sürecin iktisadi boyutunun önemi daha iyi anlaşılır.

1. İlk Parasal Etkiler ve Sistemin Bozuluşu

Osmanlı İmparatorluğu'nun Fatih döneminde, bir parçası olduğu Avrupa kıtasındaki diğer ülkeler gibi, para arzının sınırlılığı temel bir olgudur.⁷ Bu dönemde sınırlı değerli madenlerin korunması temel bir uygulamadır. Devletlerin büyüyen harcamalarını karşılayabilmek için uyguladığı yöntemler o dönemde birbirine benzer olup piyasadaki parayı

⁵ "Tanzimattan itibaren girişilen 'Batılılaşma' hareketlerinin amacının, *merkezi devleti kuvvetlendirme* olduğunu söyleyebiliriz." Taner Timur, **Türk Devrimi ve Sonrası**, İmge Kitabevi Yayınları, 5. Baskı, Ocak 2001, s.14.

⁶ "17. yüzyılın başında Batı Avrupa'daki gelişmeler, siyasal alanda olaktan çok ekonomik alanda Osmanlı İmparatorluğu'na (para ve fiyat devrimi biçiminde) çarptığı halde, bunun yarattığı bunalımın bu çarpmanın sonucu olduğu 18. yüzyılın başına dek kimsenin aklına gelmemiştir." Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yayınları, 12. Baskı, İstanbul, Ocak 2008, s.38.

⁷ Halil İnalçık, **Osmanlı Para ve Ekonomi Tarihine Toplu Bir Bakış**, Doğu-Batı Dergisi, Yıl 4, Sayı 17 Kasım, Aralık, Ocak 2001-2002, s.10.

toplayıp içinde daha az değerli maden olacak şekilde yeniden piyasaya sürmek şeklinde gerçekleşiyordu.⁸ Halkın elinde değerli maden miktarı yüksek eski paraları tutması yasaktı. Örnek olarak Fatih'in 1462, 1470, 1475 ve 1477 tarihlerinde tam dört kez bu yöntemle başvurduğunu aynı kaynaktan öğreniyoruz. Bu mekanizma ile örneğin 1450 yılında 100 dirhem gümüşten 278 adet akça bastırılırken 1475 de 355 ile 457 akça kesilmiştir.⁹

Bu dönemde Avrupa'daki ekonomik gelişmelerle Osmanlı İmparatorluğu'nun dayandığı geleneksel iktisadi dinamikler farklılaşmaya da başlamıştır. Bunların en önemlilerinden birisi Avrupa'da kentlerin giderek özerk yapılar haline gelmeye başlamasına karşılık Osmanlı'da merkezi hükümetin denetimi sıkı bir biçimde sürmesidir.¹⁰

Osmanlı İmparatorluğu'nun nispeten istikrarlı bir paraya sahip olduğu dönem 1585 yılına kadar sürmüştür. 1489 dan 1585 tarihine kadar akçanın gümüş içeriği sadece % 12 azalmıştı. 1585 tağşişiyle akça gümüş içeriğini bir anda %44 kaybetmiştir.¹¹ Bu tarihte İran'da da %50 oranında bir devalüasyon olduğu düşünülürse¹² bunun Batı'dan Doğu'ya doğru dalgalar olarak yayılan bir etki olduğu anlaşılır. Bu etkinin kaynağı ise Amerika kıtasının keşfi ve buradan Avrupa'ya akan kıymetli madenlerdir. 1520 ile 1620 arasındaki bir yüzyıllık süre içinde gümüş üretimi 5 katına çıkarken Avrupa'da "Fiyatlar Devrimi" denilen bir hareketle fiyatların bu periyotta %100 artmasına neden olmuştur. Ceneviz vasıtasıyla bu maden akışı Doğu'yu da etkileyerek "derin iktisadi-sosyal hareketlere yol açmıştır.¹³ Avrupa'da da paranın değerinin düşürülmesi için daha değerli metalden yapılmış, örneğin gümüş paralara bakırın karıştırılması gibi olaylar yaşanmıştır.¹⁴

Aynı nedenlerle buğday 15. yüzyıl ortasından 16. yüzyıl sonlarına kadar 10 kat pahalılaşmıştır. Yine 1460'da 15-20 akça olan bir koyunun değeri 1560'da 70-80 akçaya ulaşmıştır.¹⁵ Bu dönemdeki Celali isyanları, nüfus artışı ve giderek büyüyen yeniçeri ordusuna nakit maaş yetiştirme zorunluluğu gibi nedenler fiyat artışı etkisini besleyen diğer etkenlerdir.¹⁶

Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetenlerin dış dünyaya giderek belirginleşen ilgilerinin kaynağı da iktisadi hayattaki bu hareketlerdir. 1583'te 3. Murat'a Kolomb'un keşfi ile ilgili bilgiler içeren *Tarih-i Hind-i Garbi* adlı bir eser sunulmuştur.¹⁷ Bu dönemde Batı'da olan

⁸ İncalcık, a.g.m., s.13.

⁹ İncalcık, a.g.m., s.15; aynı konuda bkz. Oğuz Ceylan, Önsöz, M. Berlin, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Tarihi**, Gündoğan Yayınları, Şubat 1999, s.23.

¹⁰ Yahya Sezai Tezel, **Cumhuriyet Dönemi'nin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1. baskı, İstanbul, Ağustos 2015, s.44-45.

¹¹ İncalcık, a.g.m., s.14.

¹² İncalcık, a.g.m., s.17.

¹³ İncalcık, a.g.m., s.16.

¹⁴ Fernand Braudel, **Maddi Uygarlık, Gündelik Hayatın Yapıları**, İmge Yayınları, 3. Baskı, Ankara, Mayıs 2017, s.414.

¹⁵ Ceylan, a.g.e., s.32.

¹⁶ İncalcık, a.g.m., s.21.

¹⁷ İncalcık, a.g.m., s.17

gelişmelerin bu örnekte olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu içinde ilgi çekmeye başladığı ve bilgilenme ve izleme açısından 18.yüzyıla doğru giderek artan bir ilginin oluştuğu görülür.¹⁸

Bütün bunların yanında padişahların tahta çıkarken Kapıkulu askerlerine ödenen paraların tutarı da giderek artmıştır. Örneğin 3. Mehmet 1595 de padişah olurken 600.000 düka altın ödemişti.¹⁹ 16.yüzyılın sonlarına doğru artan harcamalara paralel olarak ortaya çıkan bütçe açıkları 17.yüzyıl boyunca sürdü. Buna karşılık devletin gelir ihtiyacı tarımsal artışa daha fazla oranda el koymasına ve olağanüstü ve keyfi vergiler koydu.²⁰ Osmanlı İmparatorluğu'nun artan giderlerine yetmeyen gelir ihtiyacı 1622 de vakıf gelirlerine el atılmasına kadar varacaktır.²¹ Bunun sonucu olarak da ilk aşamada paranın değeri düşürüldü. Yabancı paralar Osmanlı ülkesini kaplamaya başladı. Kısa sürede parasal sistem çöktü. 19.yüzyıla kadar da istikrarlı bir parasal sistem kurulamadı.²² Sonuçta toplumsal çalkantılar kaçınılmaz olarak ortaya çıkmıştır.

Bu dönemde Batı Avrupa'da özellikle teknik alanda ortaya çıkan gelişmeler bütün toplumsal-iktisadi sistemi değiştirmeye başlamıştı. Osmanlı İmparatorluğu ekonomisi çoğu zaman sanıldığı aksine Batıdaki gelişmelerin çok dışında kalan bir ekonomi değildi. Halil İncalcık'ın şu satırları bu durumu şöyle belirtmektedir:

*“Osmanlı ülkesi; Batı'daki gelişmelerin dışında değil kendini onun tam ortasında bulmuştur.”*²³

Batı ile etkileşim içinde olan Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik anlayışı neydi? Bunu kısaca Halil İncalcık şu şekilde özetlemektedir:

*“Osmanlı ekonomi felsefesi, iç pazarda mal bolluğu ve ucuzluğu öne alan ve dolayısıyla gümrük resmini asgariye indiren (1450'lerde %2, 1470'lerde %5, 16. yüzyıl sonlarından itibaren %3) bir ticaret rejimi yeğlemekte idi.”*²⁴

Bu dönemde aynı ekonominin yerini yavaş yavaş nakdi ekonomiye bırakması olgusu da yukardaki nedenlerden dolayı ortaya çıkmıştır.²⁵ Bir başka deyişle ihtiyaçların kısırlılığına bağlı olan kısır bir pazar, giderek paracıl bir ekonomiye doğru evrilmeye başlamıştır.²⁶ Ekonominin parasal olmayan bu niteliğinin değişmesi ve parasal bir ekonomiye dönüşmesi

¹⁸ İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Timaş Yayınları, 29. Baskı, İstanbul, Kasım 2009, Giriş, s. 17

¹⁹ Ceylan, **a.g.e.**, s.34.

²⁰ Tezel, **a.g.e.**, s.53-54.

²¹ Ceylan, **a.g.e.**, s.44.

²² Tezel, **a.g.e.**, s.54-55.

²³ İncalcık, **a.g.m.**, s.21.

²⁴ İncalcık, **a.g.m.**, s.20.

²⁵ İncalcık, **a.g.m.**, s.21.

²⁶ Ancak bu evrimin çok yavaş bir gelişme olduğunu ve Cumhuriyetin ilk yıllarında bile Anadolu'nun büyük bir bölümünde kapitalizm öncesi ekonominin hakim olduğu büyük ölçüde köy yerleşimlerinde paracıl ekonominin çok cılız olduğunu hatırlamalıyız. Bkz. Timur, **a.g.e.**, s.17.

olgusu Osmanlı tarihçiliğinde aslında sık tekrarlanan bir olgudur.²⁷ Bu olgu klasik Tımar sisteminin yıkılmasına neden oldu ve “yerine devletin tarımsal vergileri iltizam usulüyle aldığı bir düzen geldi.”²⁸ Bütün bunların sonucunda Osmanlı İmparatorluğu, batıda feodalizmin çözülüşü ve yerine kapitalist bir iktisadi düzenin kurulduğu aşamada gecikmiş bir “ademi merkezîyetçi bir feodalizme” dönüşürken taşrada tarımsal sömürüye dayanan bir ayan sınıfı, özellikle büyük kentlerde de Ermeni ve Rumların başı çektiği bir gayrimüslim burjuvazi ortaya çıkmaya başladı. Bu gecikmişlik, Osmanlı İmparatorluğu’nu bütün reform çabalarına rağmen kapitalist ilişkilerin geliştiği Avrupa ülkeleri için bir geniş Pazar niteliğine itti ve giderek bir yarı-sömürge ekonomisi oluştu.

Görülüyor ki bu süreçte Avrupa’dan Osmanlı’ya doğru etki dalgaları önce iktisadi alanda etkisini göstermiş ve devletin ilk tepkisi de iktisadi alanda bazı tedbirler almak olmuştur. Ancak Avrupa’da kapitalizmi ortaya çıkartan gelişmelere uzak kalan Osmanlı İmparatorluğu’nun bu dönemde karşılaştığı sorunlar iktisadi alanla sınırlı kalmamış, modernleşmeye ayak uyduramamanın, bir başka deyişle klasik üretim tarzını dönüştürmeyi başaramamış bir iktisadi-siyasi organizma olarak kalmanın sonucu olarak gecikmeli her tedbir giderek hayatta kalma, var kalma çabasının güçsüz ve kısa vadeli aşamaları haline gelmiştir.

Bütün bu parasal hareketler ise Osmanlı Sanayi’nin Avrupa rekabeti karşısında gerileyişini getirmiştir. Bu gerileyişin temel mekanizmalarını kabaca şu şekilde özetleyebiliriz:

a) Paranın değer kaybettiği bu dönemde yukarıda da belirttiğimiz gibi Osmanlı İmparatorluğu’nun geleneksel yönetim yapısının önemli bir parçasını oluşturan tımar sisteminin devletin artan gelir ihtiyacı karşısında yetersizliği ortaya çıkmıştır.

Oğuz Ceylan bu durumu şu şekilde belirtmektedir:

*“Hükümet, para değerindeki bu düşüşe karşın kendi aldığı vergileri artırırken Tımarlıya’ya özgüllediği vergiler dinsel yasaların denetimi altında idi. Bu durumda toplanacak vergiler yasayla saptanan sınırları aşamıyor, başka bir deyişle akçanın en değerli olduğu bir dönemde saptanan vergi tutarları kesinlikle değiştirilemiyordu. Bir koyun 20 akçaya satılırken alınan yarım akça vergi, koyun 100 akçaya satıldığında da, aynı kalmaması gerekirken hükümet, vergi düzenindeki karmaşık yapı ve yapılanmasından kaynaklanan değişmezlik nedeniyle bu vergileri akçanın değer düşümüne bağlı olarak artırmıyordu.”*²⁹

b) Klasik dönemde daha çok Avrupa’dan Osmanlı’ya altın ve gümüş akarken Osmanlı’dan başta koyun ve tahıl olmak üzere hammadde akışı³⁰ biçiminde olan ticaret, ülkede işlenmemiş ürün kıtlığı yaratıyordu. Aynı konuda Halil İnalcık şu örneği vermektedir:

²⁷ Sina Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, İmge Yayınları, Kasım 2001, s.12.

²⁸ Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s.12-13.

²⁹ Ceylan, **a.g.e.**, s.23.

³⁰ Ceylan, **a.g.e.**, s.24.

“Mesela, Selanik yünlü kumaş sanayinde bunalım, yüksek fiyat veren Batı’ya artan ihracat dolayısıyla yün fiyatlarında artış ile ilişkilidir.”³¹

Çok kısaca belirtmek gerekirse, bu dönemde Avrupa’daki para bolluğunun Osmanlı üzerinde yarattığı hammadde talebi patlamasının sonucunda oluşan enflasyon ve kıtlık, sosyal bünyeyi zayıflatmıştır. Her türlü önlem karşısında kaçakçılığın önü alınamamıştır.³²

Bu mekanizmalara ek olarak yeni ticaret yollarının keşfi, Akdeniz ticaret yolları üzerindeki denetimi ve buradan sağlanan gelirleri önemsizleştirmiştir.

2. Sistemin Çözülüşünün Sonuçları

Osmanlı klasik sisteminin gelişen yenedünya düzeni içinde sarsılması, 1683-1699 2. Viyana seferi ve Karlofça Barışı ile görünür bir sonuç üretti. Eski sistemin devamına olanak kalmayınca iltizam sistemi devreye girdi ve siyasal olarak da Osmanlı İmparatorluğu’nun ülke üzerindeki merkezi denetimi zayıfladı.³³ Sonuç olarak Avrupa’da biriken altın ve uygulanan Merkantalist (Paracı) iktisadi politika sonucunda Sanayi Devrimi’nin temelleri 1800’lere doğru yavaş yavaş atılırken Osmanlı İmparatorluğu’nda klasik düzen çözülmeye başladı. Nüfusu artmış,³⁴ kentlerdeki işsiz sayısı çoğalmış, merkezi ordusu giderek büyüyerek 100 bin kişiye yaklaşmış³⁵ Osmanlı Devleti, sıklaşan savaşlar yüzünden parasal bunalımları hızlanan bir yapıya bürünmüştür. Bu hızlanma yabancılara verilen kapitülasyonların etkisini daha da artırmış ve giderek Osmanlı İmparatorluğu’nun daha çok sömürülmesine yol açmıştır. 1740’da Osmanlı Hükümeti her padişah döneminde yenilenen Kapitülasyon uygulamalarının süresiz geçerli olduğunu kabul etmek zorunda kaldı.³⁶

1775 yılında iç borçlanma uygulaması (Esham), bir tür gelecekteki gelirlerin peşin olarak alınması uygulaması başlatıldı. Bu dönem daha çok günü kurtarma çabası olarak değerlendirilebilir. Osmanlı İmparatorluğu gelir bulmak için her türlü kaynağa saldıran bir görünümdeydi. Vergi gelirleri yetmeyince 1800’lerin ortalarından itibaren borç aranacaktı. Ancak yönetici sınıf olup biteni kavramaktan uzak, günü kurtarma peşindedir. Bu dönemde başta İngiltere’de olmak üzere özellikle pamuklu mamul üretimi, artan pazarlar dolayısıyla gelişme göstermiş ve tarihte ilk kez Batı, Doğu’ya aldığından daha fazla mal satar bir hale gelmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu üzerinde bu gelişmelerin etkileri hemen görülmüştür. Nitekim içeriye akan bu ticaret anında hemen vergilenemedi. Tam tersine gümüş bolluğu üzerine klasik tedbirler durumu daha da kötüleştirdi ve altın fiyatları yükseldikçe gümüş fiyatları düştü.³⁷ Yerli sanayiler yavaş yavaş yok olmaya başladı, Avrupa menşeli mallar giderek arttı.

³¹ İnalçık, **a.g.m.**, s.21.

³² Ceylan, **a.g.e.**, s.33.

³³ Tezel, **a.g.e.**, s. 63.

³⁴ Tezel, **a.g.e.**, s. 60.

³⁵ Ceylan, **a.g.e.**, s.39.

³⁶ Tezel, **a.g.e.**, s. 68.

³⁷ Bernard Lewis, **a.g.e.**, s. 29.

“Örneğin 1810’dan önce İşkodra da kumaş üreten işyeri sayısı 600 iken 1810’da birdenbire 40’a, yine 1800’de Tırnova’da dokuma araçlarının sayısı 2000 iken 1830’larda bunların sayısı 200’e” indi.³⁸

Osmanlı yöneticileri bu dönemlerde zamanında Fatih’in yaptığı gibi paranın değerini düşürmek yerine asker sayısını azaltmak gibi bir tedbir uygulayamadılar. Bunun nedeni artan savaşlardır.³⁹

III. Selim döneminde artan çözüm arayışları⁴⁰ daha çok askeri düzenlemeler üzerinde yoğunlaşıyordu. Zaten Osmanlı elitlerinin, iktisadi alan gibi nedenleri ve sonuçları apaçık görülemeyen bir alanda yenilgiler ve toprak kayıpları gibi sonuçları apaçık görülen askeri alandan önce yenilik yapma gereği duymaları düşünülemezdi. Yenilgiyi, başarısızlığı ve geriliği toprak kaybı ile özdeşleştirmek ve toprak kaybı olmadığında yenileşmek için çok motive olamamak modern Türk Devletinin de dönem dönem yaklaşım tarzıdır. Bu açıdan Osmanlı reform ya da modernleşme çabaları büyük ölçüde devleti kurtarmak ve merkezi iktidarı güçlendirmek fikri çerçevesinde olmuştur. Ancak Osmanlı modernleşmesinin iktisadi boyutunun önemli niteliklerinden biri de bu dönemde belirginleşmiştir. Bunu siyasi iktidarı tutma karşılığında iktisadi olarak Batı’ya ödünler vermek biçiminde özetleyebiliriz. Bu niteliğin en önemli kavramı Yahya Sezai Tezel’in yaklaşımıyla “Komprador Hükümet” kavramıdır.⁴¹ Osmanlı hükümetleri, kendi iktidarlarının Batı tarafından bir anlamda tanınması ve kabul edilmesi karşılığında gayrimüslim ticaret gruplarının lehine ve Müslüman tüccarların aleyhine tavır almaktan çekinmemişlerdir.

19.yüzyıl başlarında nispeten güçlü bir ordunun kurulması, telgrafın yayılışı ve demiryollarının yapımı devletin taşradaki ağırlığını artırmıştır.⁴² II. Mahmut’tan beri gelişmeleri bu gerçek ışığında izlememiz gerekir. Bunun sonucu Batı’daki zenginleşmenin ve yaşamı ve yönetimi kolaylaştırıcı her türlü araç alınmış ancak zenginliğin dinamiklerinin üretilmesi için toptancı çözümler üretilenmemiştir. Bunun en önemli nedenlerinden birisinin çok daha önce Endüstri Devrimi’ne kalkışan Batı devletlerinin bu gelişmede yer almayan Osmanlı İmparatorluğu’nu bir pazar olarak görme aşamasında Osmanlı İmparatorluğunun iktisadi olarak kendini toparlamak için adım atmaya kalkışmasıdır. Bu sonuçları olan bir gecikmedir ve Osmanlı İmparatorluğu’nu süreç içinde Avrupa karşısında bir “Yarı Sömürge” durumuna düşürmüştür.⁴³

Bu tarihsel gecikmişlik Osmanlı iktisadi modernleşmesini, daha gelişmiş ekonomilerin pazar arayışlarına karşı koyma gibi bir zorlukla baş etme ile özdeşleştirmiştir. Yani gelişme

³⁸ Ceylan, **a.g.e.**, s.51.

³⁹ Lewis, **a.g.e.**, s. 30.

⁴⁰ “3. Selim, yenilgi öğretmenden en soyut dersi çıkaran, bir büyük aydın ve ilk ciddi yenilikçi oldu.” Yalçın Küçük, **Aydın Üzerine Tezler, C.1**, s.27.

⁴¹ Tezel, **a.g.e.**, 71.

⁴² Şevket Pamuk, “Bağımlılık ve Büyüme: Küreselleşme Çağında Osmanlı Ekonomisi”, **Doğu-Batı Dergisi**, Yıl:4, Sayı 17, s.37.

⁴³ Tezel, **a.g.e.**, s.72-76.

ve zenginleşme değil varlığı koruma dürtüsü bütün modernleşme çabalarına temel olmuştur. Avrupa'nın belli başlı ekonomilerinin bu pazar arayışlarına karşı kendi sanayisini koruma çabaları güdük kalmıştır. Bir tür dışa kapalılık Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı'ya yakınlığı yüzünden zaten sonuç veremezdi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun 1827'de İngiltere'den ithalatı 535.452 sterlin iken 1830'da %252 artışla 1.205.942 sterlin olurken, 1835'de 1.575.936 sterline yükselmiştir.⁴⁴ Bu rakam 1838'de 2 milyon sterline yaklaşacaktır. Bu Osmanlı ekonomisinin gelişen Batı ekonomisinin tam bir uydusu durumuna gelmesidir. Trajik biçimde Osmanlı'nın iktisadi alanda yaptığı düzenlemeler bu kötü durumunu daha da kuvvetlendirici sonuçlar yarattı. Bu dönemde siyasi olarak Rusya ve örnek olarak Mehmet Ali Paşa gibi tehditlere karşı koyabilmek için İngiltere'nin reform, aslında sömürgeleştirmeyi kolaylaştırıcı isteklerine karşı koymak daha da zorlaştı. Böylece her türlü Batı yardımının bedeli ekonomik oldu. Bir süreden sonra da iktisadi alanındaki çabalar gelir elde etme çabasıyla borç ödeyebilme çabasına dönüşecek ve ekonomik sömürgeleşme ivme kazanacaktır.

3. Osmanlı Devletinde Modernleşme Sürecinde Yapılan İktisadi Düzenlemeler ve Ortaya Çıkan Gelişmeler

Osmanlı İmparatorluğu'nun reformlarının bir nedeni de daha önce belirtildiği gibi dış güçlerdir. Osmanlı İmparatorluğu kimi zaman daha güçlü batıya karşı yatıştırıcı politikaların bir parçası olarak kendisinden istenen reformları yaparken, bir taraftan da reformlara destek için aynı güçlere, özellikle borçlanabilmek için başvurmak zorunda kalıyordu. Şevket Pamuk bu durumu şöyle belirtir:

“Merkezi devletin reformlar yoluyla güçlenme ve imparatorluğun toprak bütünlüğünü koruma çabalarının çok önemli ve kendi çelişkilerini beraberinde getiren bir diğer boyutu daha vardır. Taşradaki unsurlar karşısında merkezi devletin gücünü artırmak, orduyu ve maliyeyi güçlendirmek için başlatılan girişimlerin pek çoğunda, Osmanlı yöneticileri Avrupalı devletlerin desteğine başvurmak zorunda kalmışlardır. Gerçi Avrupa devletleri reformları destekliyordu. Özellikle İngiltere, reformları ve Osmanlı Devleti'nin güçlenmesini Doğu Akdeniz bölgesine ilişkin politikasının çok önemli bir parçası olarak görüyor ve bu sayede Rusya'nın sıcak denizlere inmesini engelleyebileceğini düşünüyordu. Ancak, Avrupa devletleri reform girişimlerine sağladıkları askeri, siyasi ve mali destek karşılığında, Osmanlı ekonomisinin dışa daha fazla açılmasını doğrultusunda taleplerde bulundular, baskı yaptılar. Böylece reform girişimleri, ilk aşamalarından itibaren Avrupa devletlerine ekonominin dış ticarete ve yabancı sermayeye açılması doğrultusunda verilen ödünlerle birlikte yürüdü.”⁴⁵

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İktisat alanında yapılan reformların ya da düzenlemelerin arkasında tıpkı siyasi alanda devlet tarafından yapılan düzenlemelerde olduğu gibi Avrupa'da ortaya çıkan gelişmelerin ve bu gelişmelerin yarattığı bir güçlülük-güçsüzlük

⁴⁴ Ceylan, a.g.e., s.54.

⁴⁵ Pamuk, a.g.m., s.37.

yüzleşmesi vardır dersek yanlış olmaz. Osmanlı İmparatorluğu güçsüz olan taraftır. Dolayısıyla bir taraftan güçlenmek için reformlar yaparken bir taraftan da Avrupalı büyük devletleri yatıştırmak zorundaydı. Bu tutum Modernleşme sürecini, Osmanlı İmparatorluğu'nun sürekli Avrupa'ya ödün veren, Avrupa'nın taleplerine ve baskılarına daha açık olduğu bir sürece dönüştürmüştür. Özellikle iktisadi alanda Avrupa'nın talepleri Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi kaynaklarına daha rahat erişebilmek ve Osmanlı ülkesini kendi sanayi üretimi için pazar olarak kullanmak gibi iki amaç temelinde gelişmiştir. Bir tür yarı sömürge statüsünün olgunlaşması demek olan bu süreçte Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ile iktisadi bütünleşmesi hızlanmış ve giderek devletin kendi düzenlemeleri dışında, Osmanlı modernleşmesinin iktisadi ve toplumsal açıdan yapısal/olgusal dönüşümü boyutu belirginleşmiştir. Bu durumu İlber Ortaylı Kastamonu Vilayeti özelinde süreci değerlendirdiği bir makalesinde şöyle belirtir:

“Ondokuzuncu yüzyılda Türkiye limanlarının bazıları önemli değişimlere uğradı. Bu değişim daha çok, bu limanların hinterlandındaki (ardülke) tarımsal faaliyetlerin ve zanaat üretiminin Avrupa endüstri bölgesinin ihtiyaçlarına yönelen yapısal değişmeye girmesinden ileri geliyordu. Tarımsal faaliyetin konusu olan ürün çeşitleri ve bunun yanıbaşında kentlerdeki geleneksel el zanaatı, bu dış ticaretin taleplerine cevap verecek bir çeşitliliğe ve üretim yapısına geçmekteydi. Bu limanların başında Selanik, İzmir, Beyrut gibi özellikle ön planda Batı pazarlarıyla bütünleşen liman şehirleri ve onların hinterlandını saymak mümkündür.”⁴⁶

Açıkça demek oluyor ki özellikle liman kentlerinden içeriye doğrun uzanan bir İktisadi-sosyal ve giderek kültürel bir bütünleşme vardır. Türkiye'nin günümüze kadar gelen kıyıları ve iç bölgeler arasındaki yapısal ve kültürel-siyasal farklılığın ipuçlarını bu dönem başlayan iktisadi ilişkilerde aramak mümkündür. Burada Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme kapsamında iradi olarak devletin yaptığı birçok düzenleme dışında bu düzenlemelere zorlayan ve bu düzenlemelerin kolaylaştırdığı olgusal anlamda gelişen modernleşmenin izlerini bulabiliyoruz. Dolayısıyla özellikle 19. yüzyıl boyunca Devletin giriştiği iktisadi düzenlemelerin dışında da iktisadi-toplumsal bir başka dönüşüm boyutu söz konusudur. Bu dönemde devletin aldığı önlemleri, yaptığı düzenlemeleri hiç yoktan bir iradi düzenlemeler bütünü olarak değil, olgusal olarak Avrupa'da başlayan hammadde ve pazar taleplerinin Osmanlı'ya yansımalarının ürünleri olarak da görmek gerekir. Dolayısıyla bu dönemdeki bütün düzenlemeler yaşanan tarih açısından bir neden ya da harekete geçirici bir etken olmanın yanısıra tüm dünyada başlayan Avrupa merkezli sanayileşme ve bol üretim sürecinin sonuçları ve zorlamaları olarak da düşünülmelidir.

3.1. 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret (Balta Limanı) Antlaşması

Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik dönüşümünün ya da yarı sömürge bir ekonomiye dönüşümünde dönüm noktası İngiltere ile imzalanan 1838 Ticaret Antlaşması'dır. Tarihin bir

⁴⁶ İlber Ortaylı, “19. Yüzyılda Kastamonu Vilayetindeki Yapısal Değişim Üzerine”, **Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler I**, Turhan Kitabevi, İkinci Baskı, Nisan 2004, s.105.

ironisi olarak 24. Ocak 1980 kararlarını 12. Eylül 1980 darbesinin izlemesine ve benzer olarak, 1838 Antlaşmasını da 1839 Tanzimat düzenlemeleri izleyecektir. Dolayısıyla iktisadi reform anlamında dönüştürücü her hareketin bir süre sonra destekleyicisi ya da yararlanıcısı gruplar lehine siyasi düzenlemeleri gündeme gelmiştir. Bu açıdan ülkemizde bir sürekliliğin yaşandığından, bir kuralın varlığından bile söz edilebilir Bu dönemde Osmanlı reformistlerinin zihin dünyalarında Batı karşısında varlık-yokluk korkusunun çok belirgin bir biçimde var olduğunu unutmamak gerekmektedir. Verilen ödünler de kişisel ya da sınıfsal çıkarın eseri değildir. Daha çok büyük devletlerin ya da Batı'nın, Osmanlı İmparatorluğu'na çullanan akbabalar gibi davrandığı söylenebilir. Reformlar bir taraftan güçlenmek, bir taraftan da “sorun çıkartmamak” ya da “bahane yaratmamak” amaçlıydı.⁴⁷

Oğuz Ceylan Osmanlı İmparatorluğu'nun bu dönemde Batılı büyük devletlerin isteklerine direnemediği ve bu devletlerin gelişen pazar ihtiyacı karşısında iktisadi açıdan ve giderek siyasi yönden bir yarı-sömürge olmaya doğru gittiği bu süreci kısaca değerlendirirken “Sömürü” sözcüğünü açıkça kullanır:

“1838 oluşumu yaklaşırken İngiltere Osmanlı Devleti üzerindeki ‘SÖMÜRÜ’ ortamının düzenlemeleri bitmek üzeredir... Batının isteklerine bir süre direnen Osmanlı Devleti bir yanda Mehmet Ali Paşa ile uğraşırken bir de İngilizleri gücendirmemek için Reşit Paşa'nın Balta Limanı'ndaki yalısında 1838 antlaşmasını onaylamak zorunda kalır.”⁴⁸

Bu konuda Sina Akşin de Osmanlı İmparatorluğu'nun reform adı altında yaptığı düzenlemelerde benzer yaklaşım getirir. Sina Akşin'in tercih ettiği sözcük “bağımlılaştırma” olsa da bu sözcüğün yine Yarı-Sömürge bir ülkeyi işaret ettiği açıktır:

“Osmanlı Devleti III. Selim ve II. Mahmut döneminde yaptığı bazı ciddi silkinme çabalarına rağmen, Avrupa'nın yeni dinamik gücü karşısında tutunama(mıştı.) Daha başarılı atılımlar yapan Mehmet Ali Paşa Mısır'ının karşısında, ülkesini koruyabilmek için bağımlılaştırmanın kabulü demek olan Osmanlı-İngiliz Ticaret Sözleşmesi'ni yapmak zorunda kalmıştı.”⁴⁹

Oğuz Ceylan 1838 antlaşması hakkında şöyle devam ediyor:

⁴⁷ “Engelhart'ın haber verdiği göre, 1830 yılında, Rusya seyahatinden dönen Donanma Komutanı Halil Paşa, Avrupa modeline göre reformlar yapılmazsa, ‘toptan’ Asya'ya göç etmemiz gerekeceğini şimdi daha iyi anlıyorum’ diyordu. (Ed. Engelhart, **Tanzimat**, Türkçe çeviri, İstanbul, 1976, s.10) Tanzimat'ı yalnızca bir Batı'dan esen rüzgar ve büyük devletler diktası olarak anlayanlar için, böyle anlayanlar çoğunluktur, Halil Paşa'nın sözünün arkasındaki gizi hissetmemek imkansızdır..., Küçük Kaynarca utancı sadece Üçüncü Selim türünde aydın ve yenilikçi bir sultanı tahta çıkarmakla kalmıyor ve aynı zamanda, büyük devletlere, Türkiye'yi, yeniden Asya'ya sürme programı ilham ediyordu. Büyük Napolyon komutasındaki Fransız kuvvetlerinin, 1798 yılında Mısır'a çıkışları bunun pek güzel bir kanıtıdır...; on dokuzuncu yüzyıl başlarken, Osmanlı elitine çıktıkları topraklara geri dönme korkusu düşmüştü.

Paşa bu korkuyu dillendiriyor; 1830 yılında, büyük devletlerin politika değişikliği nedeniyle bu korku biraz uzaklaştırılmış olsa da, Tanzimat'ın temel dinamiğinin, Osmanlı elitindeki yok olma korkusu olduğunu görmezlik edemeyiz.” Yalçın Küçük, **Tekeliyet**, Yazı-Görüntü- Ses Yayınları, Kasım 2000, s.21-22.

⁴⁸ Ceylan, **a.g.e.**, s.54

⁴⁹ Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s.21.

“1838 anlaşması ile tekel uygulaması kaldırılır, bu uygulama devletin, ekonomik etkinlikte üstlendiği gelir sağlayan, tekelci nitelikte denetim yetkinliklerini de içermekteydi. Bu yetkinlikler, tüm tekelci uygulama, yabancı tüccarlar için yok sayılır. Osmanlı iç sanayinde yerli bir ürünün bir kentten ötekine geçmesi % 12-%50 arasında vergiye bağlıyken, anlaşma uyarınca, yabancılar Türkiye’ye getirdikleri ürünlere yalnızca % 3 gümrük vergisi öderler. Ayrıca yabancı tüccarlar salt dışardan getirdikleri ürünleri değil, yerli ürünleri de bir kentten başka bir kente, üstüne üstlük koşulsuz olarak satabilirlerdi.” Bu derece ticaret serbestisi İngiltere’nin kendisinde bile yoktu ve dışalım sınırlamaları ancak büyük toprak aristokrasisine karşı dışardan ucuz tahıl ürünleri getirerek ekmek fiyatlarını düşürmek isteyen tekelcilerin zorlamasıyla 1846 yılında kaldırılabilmişti. 1838 antlaşması ise bundan 8 yıl önce yürürlüğe konulmuştu.

Kendi gümrüklerini dışarıya karşı sıkı bir biçimde koruyan İngiltere’nin, gümrükleri açmayı çağın bir gereği olarak Osmanlı Devleti’ne benimsetmesi, Osmanlı ekonomik düşün aymazlığının 19. yüzyıla taşan bir başka görüntüsüdür. Dış korumayla gelen batı anamalcı düzen, gözünü diktiği Osmanlı ülkesinde tüm düzenlemelerini bitirmek üzereydi.⁵⁰

Daha sonra diğer Batı ülkeleriyle de benzeri imzalanan 1838 antlaşması, özetle “güç ögesinin belirlediği bir fiyat mekanizmasından pazar göstergelerinin yönlendirdiği bir piyasa düzenine geçişin dönüm noktasıdır.”⁵¹ Osmanlı İmparatorluğu’ndaki ilk banka kurma girişimi de bu yıl gündeme gelir. Fakat bu fikir gerçekleşemez. “Kısa bir süre sonra Batı anlamında ilk kredi kurumları Osmanlı topraklarında faaliyete geçer.”⁵²

İngiltere’nin dönemin en güçlü devleti olması dolayısıyla, İngilizlerin Osmanlı Devleti üzerindeki gücünü ortaya koyan 1838 antlaşmasının en önemli nedeni, yeniçeriliğin ortadan kaldırılmasıyla başlayan bir süreçte Yunan İhtilali’nin başarıya ulaşmasının ardından ortaya çıkan Mehmet Ali Paşa isyanıdır. 1838 antlaşması, bu isyanın bastırılmasında yardımcı olan İngiltere’ye verilen bir karşılıktır. İngiliz ürünlerine Osmanlı pazarlarını açan bu antlaşmanın kısa ve uzun vadede etkileri ile yerel sanayiler yok olmaya yüz tuttu.⁵³ Bu antlaşma ile yabancı

⁵⁰ Ceylan, a.g.e., s.56-57.

⁵¹ Zafer Toprak, (Hazırlayan: Sina Akşin) **Zirveden Çöküşe Osmanlı Tarihi 2**, 1600-1908, Milliyet Yayınları, Tarihsiz, s. 222.

⁵² Toprak, **Zirveden Çöküşe Osmanlı Tarihi 2**, s.222.

⁵³ “Bu büyük adımın gerek kısa, gerekse uzun vadeli etkileri Balkanlar, Anadolu, Suriye ve daha sınırlı olarak Mısır’daki tekstil sanayilerinde hissedildi. Sonunda bunlar yok oldu... Mahmut iyi niyetliydi; ancak reformları aslında Osmanlı üretim sistemini alt üst etti. Merkezi bir vergi sistemi getirmeye yönelik radikal (fakat başarısız) çabalarına rağmen, devlet geliri çok az artı... Esasen kaynak arayışlarının tarihi daha eskiye gider. Örneğin ümitsizce kaynak arayışı içinde olan 2. Mahmut, zengin Hristiyanlar için cizyeyi 1804’te 12 kuruştan 1824’te 24 kuruşa ve 1834’te de 60 kuruşa çıkardı. Ortalama bir refah düzeyine sahip olanlar için 3 kuruştan 15’e çıktı. (Yükseliş enflasyonu yansıttığı için, Sultan, bu verginin aslında aynı kaldığını iddia etti.) Cizyeye yüklenmek bir zorunluluk haline gelmişti, çünkü Osmanlı’nın geleneksel zenginlik kaynağı (toprak) beklenen düzeyde gelir sağlayamaz olmuştu. Büyük miktarda arazi parçaları eski sahiplerinin terk edışı yüzünden işlenmiyordu. Bunlar ya mera olarak işe yarıyordu ya da çoğunlukla hiç kullanılmıyordu. Mahmud’un ayanları ortadan kaldırması ve vakıfların merkezleştirilmesi yerel zirai yönetim ağını sarsmış ve tarım/toprak ilişkilerinde bir kopma yaratmıştı.” Kemal Karpat, **Osmanlı Modernleşmesi**, İmge Yayınları, 2002, s.89.

tüccarlar yerli tüccarlar karşısında çok avantajlı duruma geçtiler. Çünkü yerli tüccarlar iç gümrükleri ödemeye devam ederken yabancı tüccarlar bu vergileri ödemeyecekti. Yine antlaşma gereği Osmanlı Devleti bağımsız bir dış politika izleyebilme olanağını yitirdi.⁵⁴ 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması her ne kadar tek başına Osmanlı üretim ve ticaret ilişkilerinin gelişimini önleyen bir antlaşma olarak ele alınamasa da yarı-sömürgeleşme ve dışa bağımlı bir üretim sürecinin oluşmasında etkili olan gelişmelerden biri olduğu söylenebilir.

3.2. Siyasi ve İktisadi-Mali Dönüşüm

Tanzimat dönemi kapitalist sisteme geçiş sancılıyla örülü bir dönemdir. Vakıfların özel mülk sistemine doğru evrilisinin önündeki ulema engeli ve Osmanlı bürokrasisinin kapitalizmin nimetlerinden yararlanmak isterken kendinden güçlü sınıfların gelişimine izin vermeme eğilimi, reformların sonuç vermesini bu dönemde geciktirmiştir. Ancak Tanzimat, *“Osmanlı İmparatorluğu’nun sömürgecilerin sağmal ineği durumuna gelmesi için tüm koşulları bilemeden de olsa yerine getirir.”*⁵⁵

Tanzimat Fermanı, dünya ekonomisi içinde bugünün küreselleşme sürecine benzer bir biçimde, Osmanlı ekonomisini, gelişmiş sömürgeci ekonomilerin çıkarlarına uygun bir dönüşüme zorlayarak *“Çevre (ülke)”* konumunu belirginleştirdi.⁵⁶ Lonca sistemi büyük yara aldı. Türk parası sürekli değer kaybetti. Paradoksal olarak Osmanlı Devleti’nin reform adı altında attığı her adım devletin daha da güçsüzleşmesine ve batıya daha da bağımlı hale gelmesine yol açtı.⁵⁷

Bu süreçte Osmanlı İmparatorluğu kendi iktisadi bağımsızlığını hızla yitirirken, yeniden güçlenmek ve kendi çıkarlarını korumak için kullanacağı katma değeri yüksek ürünler üretmek, gümrük vergilerini belirlemek, gelir yaratmak gibi ekonomik araçlar üzerindeki egemenliğini de terke zorlanmıştır.⁵⁸

⁵⁴ Şevket Pamuk, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)**, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, Şubat 2022, s.17.

⁵⁵ Ceylan, **a.g.e.**, s.57.

⁵⁶ Ceylan, **a.g.e.**, s.57.

⁵⁷ *“Merkezi devletin gücünü artırmak amacıyla başlatılan reform girişimleri merkezi devletin ekonomi üzerindeki denetiminin azalmasına yol açacaktır. Tanzimat ve sonrasındaki reformların bu çelişkili niteliğini merkezi devletin Avrupa devletlerinin desteğini sağlamak için attığı hemen her adımda görmek mümkündür. Örneğin 1856 yılında Islahat Fermanı’yla yabancı sermaye yatırımlarına, 1867 yılında da yabancıların İmparatorluk’ta toprak satın almalarına izin verilmekteydi. Bu ödünleri verirken Osmanlı yöneticileri, atılan adımların uzun dönemli iktisadi sonuçlarından çok, Avrupa devletlerinden kısa vadede sağladıkları siyasi ve mali desteği düşünüyorlardı.”* Pamuk, **a.g.m.**, s.39; *“Bu somut tedbirler, Osmanlı ıslahatlarının ekonomik bağımlılığı pekiştiren birer çerçeve oldukları konusundaki kanımızı güçlendirmektedir.”* Tefik Çavdar, **Türkiye’nin Demokrasi Tarihi**, 1839-1950, İmge Yay. 2.Baskı, 1999, s.21.

⁵⁸ *“(Tanzimat yöneticilerinin) uygulamaya koyduğu ekonomik politikalarının ilk amacı Avrupa ile ticareti geliştirmeye yönelikti. Örneğin temel işlevi Osmanlı dış ticaret prosedürlerini Avrupalılarınla senkronize etmek olan Avrupa ticaret kanunlarının yürürlüğe konması gibi tedbirler, Osmanlı iç ve dış ticaretini serbestleştiren daha önceki uygulamaları takip ediyordu. Böylece, Osmanlı İmparatorluğu endüstrileşmiş milletlerin mamül mallarına karşılık hammadde ihraç eden bir devlete dönüştü.”* Karpat, **a.g.e.**, s. 92

Osmanlı ekonomisinin bir yarı sömürgeye dönüşümünün başında, II. Mahmut döneminde, ekonominin dışa uyumlu hale getirilmesinin bir parçası olarak ilk kez Osmanlı paralarında “onluk”(decimal) yönteme geçildi. 100 kuruşa eşdeğer bir altın lira basılması bu dönemin ürünüdür.⁵⁹

Tanzimat Fermanı'nın hemen akabinde süre giden parasal sıkıntılara çözüm bulabilmek için ilk kez Sultan Abdülmecit iktidarının başlarında kâğıt para basılması gündeme getirildi. Bu ilk kâğıt para *Kaime* adını taşıyordu. Sekiz yıl sonra %8 getiri ile geri ödeme güvencesi verilen *Kaime*, tahvil ya da hazine bonusu benzeri bir ödeme aracıdır. Ancak Osmanlı Devleti'nin bu ilk denemesinin başarısız olduğunu kabul etmek gerekir.⁶⁰

Para darlığı Osmanlı'da zaman zaman ve yer yer yabancı paraların işlem görmesine neden olmuştur.⁶¹ İstikrarsız ekonomilerde sık görülen bu durum Osmanlı İmparatorluğu'nun sonuna kadar belli ölçülerde gözlemlenebilir.

Tanzimat'la birlikte gümrük sisteminde de önemli değişiklikler olur. Klasik Dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda “deniz yoluyla bir iskeleden diğer bir iskeleye ya da bir şehirden veya kasabadan diğerine kara yoluyla sevk edilen maldan iç gümrük alınır, sahilde bulunan gümrüklere ‘sevahil gümrükleri’, hudut boylarında bulunanlara ‘hudut gümrükleri’, ülke içerisinde bulunanlara ‘kara gümrükleri’ denir (di.)”⁶²

Bu durum hiç kuşkusuz iç ticareti baltalayan ve ulusal bir pazarın oluşmasını önleyen bir durumdu. Böylelikle iç pazarın bütünleşmesi önleniyor ve üretici pazar olarak kendi yerel piyasasının kısıtlı alanı ile baş başa kalıyordu. Tüm Osmanlı ülkesinin bütünleşik bir pazar olarak ortaya çıkması ve bu şekilde ulusal üretim artışının önünün açılması ise çok geç alınan tedbirlerle ve özellikle demiryolu ağı ile Osmanlı ülkesinin uzak yörelerinin birbirine bağlanması sürecinde ortaya çıkacaktır. Zafer Toprak devamla bu durumu şöyle açıklar:

“Tanzimat'ın ticaret serbestiyeti doğrultusunda aldığı en önemli kararlardan biri iç gümrüklerin perdepey kaldırmasıdır. Ayrıca dış ticaret kapsamına giren mallar iç gümrüklerden bağışık tutulmaya başlanır.”⁶³

Kapsamı giderek değişik pek çok ürünü kapsayacak biçimde genişletilen bu uygulamadan önce ürünlerin alımı ve satımı üzerinde devletin fiyat kontrolü uygulaması vardı. Devletin halkın bol ve ucuz ürün bulması yönünde uyguladığı bu politikalar, üreticilerin klasik arz-talep eğrisine göre fiyatı artan ürün üretimine yönelerek üretimi

⁵⁹ M. Belin, **Osmanlı İmp. İktisadi Tarihi**, Gündoğan Yayınları, 1999, s.469.

⁶⁰ “Piyasadaki kaime miktarı yıldan yıla artar. Başlangıçta Osmanlı kaimeyi kabul etmekte tereddüt eder. Bu nedenle kaimeler saymaca değerlerinin yüzde 30-40 altında el değiştirilir.” Toprak, **Zirveden Çöküşe Osmanlı Tarihi 2**, s.258.

⁶¹ “Kambiyo işlevi görecekt etkin kurumların oluşmadığı bir ortamda, üretici ya da tüccar ilişki kurduğu ülke paralarını kabul etmek zorundadır. Mesela, Antalya ve İnebolu'da Mısır'a meyve ve kereste ihracı İngiliz parasını geçer akçe kılar. Keza, Üsküp'te üzüm ticareti Bulgaristan ve Sırbistan'dan gelen napolyonlara talep doğurur.” Toprak, **Zirveden Çöküşe Osmanlı Tarihi 2**, s.253.

⁶² Toprak, **Zirveden Çöküşe Osmanlı Tarihi 2**, s.227.

⁶³ Toprak, **Zirveden Çöküşe Osmanlı Tarihi 2**, s.227-228.

artırması yönünde hareket etmesini de önlemiştir. İhracat da aynı politikanın devamı olarak içerdeki mal miktarını azaltacağı, buna bağlı olarak da halkın mal sıkıntısı duyacağı korkusuyla teşvik görmemiştir.⁶⁴

Gümrük duvarlarının sağladığı bu koruma 1838 den sonra daha önce de belirttiğimiz gibi ölçüsüz bir liberalleşmeyle yavaşça ortadan kalkmıştır. Böylelikle Gelişmiş ülkelerin üreticileri için Osmanlı ülkesi açık bir Pazar haline gelmiştir. Bu gelişmeye karşı durabilmek için alınması gereken önlemler ise devletin borç para bulmak için ödün vermek zorunluluğundan dolayı çok yavaş yapılabilmektedir.

Görüldüğü üzere Tanzimat'a kadar olan Osmanlı ekonomisi genel olarak parasallaşmayan, kapitalist öncesi nitelikler gösteren, geçimlik bir ekonomiyken Tanzimat'la bu durum değişmeye başlamıştır. Avrupa'da gelişen merkantilist ve paracı ekonomilerde ihracat fazlalığı esasken Osmanlı'da ithalat fazlalığı gözetilir. Kıt kaynakların yurt dışına çıkışı engellenir. İthalat için, yani içerdeki mal bolluğu için her türlü kolaylık sağlanır. Kapitülasyonların gerisinde de bu tür bir mantık yatar. Osmanlı eliti Kapitülasyonları başlangıçta kabul ederken içerdeki mal miktarının çoğalacağını düşünüyor, bunun sanayi devriminden sonra kendi üretimini etkileyeceğini hesaba katmıyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılda iktisadi açıdan zorlayan bir diğer konu da dış borçlar konusu olmuştur. 1854 yılında Osmanlı Devleti ilk kez İngiltere'den 3 milyon sterlin borçlandı.⁶⁵ (Bu borcun ana amacı Kırım Savaşı'nın masraflarını karşılamaktı.) Bu borcun kullanımının denetlenmesi için de içinde bir İngiliz ve bir Fransız'ın olduğu bir kurul oluşturuldu. 1855 yılında önemli bir düzenleme ile de, gelir ve giderlerin dilimlere ayrılmasını ve sultana özgü bir hazinenin kurulmasını öngören bir ferman yayınlandı.

Mali kaygıların iktisadi kaygılara ağır basması sonucu her alınan önlem ve cari giderleri karşılamak için her para basma olayı paranın değerini düşürmüştü ve halkın güvenini zedelemiştir. Bunu önlemek için alınan karar ise günü kurtarma çabası niteliğinde sayılabilecek, mübadele merkezleri açmak gibi bir düzenleme olmuştur. Bu uygulama da kısa sürede ikincil piyasaların oluşumuna yol açmış ve amacından sapmıştır.

Savaşın masrafları karşılanamadığı için 1855'de İngiltere'den bu kez 5 milyon sterlin borç daha alınır. Alınan borçların siyasi açıdan da bir bağımlılık yarattığı, borç veren devletlerin siyasi nüfuz sağlama aracı haline geldiği söylenebilir.⁶⁶ Bu açıdan 1860'lara kadar İngiltere'nin başı çektiği daha sonra Fransa'nın ilk sırayı aldığı söylenebilir.⁶⁷ İngiliz ve Fransız yatırımlarının yoğunlaştığı bölgelerin daha sonra bu ülkelerin siyasi ilgilerinin

⁶⁴ "Geleneksel Osmanlı ihraç politikası provizyonist bir yapıdadır. İçerde halkın ihtiyacı karşılandıktan sonra ancak artan kısım ihraç edilebilir. Bu nedenle tahıl, pamuk ipliği gibi bazı temel ihtiyaç maddeleri üzerine başlangıçtan beri ihraç yasakları konmuştur. Bu tür mallar ancak özel izinle ihraç edilebilir." Toprak, **Zirveden Çöküşe Osmanlı Tarihi 2**, 228.

⁶⁵ M.Berlin, **Osmanlı İmp. İktisadi Tarihi**, Gündoğan Yayınları, s.476.

⁶⁶ Pamuk, **a.g.e.**, s. 70.

⁶⁷ Pamuk, **a.g.e.**, s. 74.

yoğunlaştığı bölgeler olması (İngilizler için Irak, Fransızlar için Suriye)⁶⁸ ise emperyalist devletlerin Osmanlı Devleti ile iktisadi ilişkilerin siyasi sonuçlar doğurması bakımından önemlidir.

İlk çıkartılan kaimelerin Kırım Savaşı sonunda değerinin düşmesi sonrasında bunların toplanması amacıyla 1858’de yapılan borçlanma için ilk kez Osmanlı Devleti’nin bir gelir kalemi karşılık gösterilmiştir. (İstanbul Gümrük gelirleri) Bu yapılırken “*bu gelirlerin yabancı delegelerden oluşan bir kurulun denetimi altında olması gibi onur kırıcı bir koşul sözleşmeye konulmuştu.*”⁶⁹ 1860-1861 yıllarındaki bütçelerde ise ilk kez Osmanlı bütçesi açık verdi. Sultan Abdülaziz’in bütün çabalarına ve özel hazinesinden ek ödeneği hazineye bırakması da bir süre sonra devletin önceki borçlarını ödemek için yeni borçlar alması gibi bir kısır döngünün başlamasına engel olamamıştır.

Hükümetin borçlanma ihtiyacı o kadar artmıştır ki sadece diğer ülkelerden değil ülke içindeki tefeci ve bankerlerden de ve üstelik kısa vadeli borçlanmalar da yapılmaktaydı. Hatta bu tutarlar tüm borçlar içinde giderek daha da büyük bir yer kaplamaya başladı. Osmanlı Bankası’nın kuruluşu borçlanmaya biraz daha çeki düzen verse de 1874’de kadar borçlanma büyüyerek sürmüştür. Bu yıl artık ödenemez duruma gelen borçların ana bakiyesi 191, faiz yükü de 62 milyon, toplam 253 milyon İngiliz (280 milyon Osmanlı) lirasına varmıştı. Galata bankerlerinin alacağı ise 9 milyon liraya varmıştı. Sonuçta 1875 de moratoryum (borç erteleme) ilan edilmek zorunda kalındı. Borçların yeniden yapılandırılması çabaları 1881 de Muharrem Kararnamesi ile sonuçlanmış ve devletin borç yükü yukardaki tutarın % 42’sine indirilmekle beraber Duyunu Umumiye İdaresi kurularak devletin maliyesi yabancıların kontrolüne girmiş, bazı egemenlik hakları yabancılarla devredilmiştir.⁷⁰

Muharrem Kararnamesi’nin çıkartılmasından sonra 5 yıl kadar bir zaman içerisinde devlet yeni bir borçlanmaya başvurmamıştır. Buna karşılık, devlet bankası durumunda olan Osmanlı Bankası’ndan avanslar almış, yani kısa vadeli borç akdetmiştir.

Bu arada Osmanlı’nın bankacılık faaliyetlerine de parantez içinde değinmekte fayda olabilir:

Aslında Osmanlı’ya ilk banka kurma önerileri 1838’de içerden ve dışarıdan gelir. Bu ilk öneriler geri çevrilir, çünkü Osmanlı ilk bankanın iç kaynaklarla kurulmasını istemektedir. Bank-ı Dersaadet, Babıali’nin desteğiyle bankerlerin kurduğu ilk Osmanlı Bankası’dır.⁷¹ Osmanlı parasının dış değerini sabit tutmaya yarayan bu banka Avrupa’yı etkileyen 1848 devrimlerinin etkisinden kurtulamayarak ve hayali para transferlerin de etkisiyle 1852’de kapanır. “Kaime”yi piyasadan çekmek için karşılık bulma sorunu daha önce değindiğimiz gibi müzmin bir soruna dönüşmüştür. Piyasaları allak bullak eden “Kaime”lerin toplanması için çaba harcanır. Kırım Savaşı sonrasında İstanbul’da bir ticaret bankası olarak 1856’da Bank-ı

⁶⁸ Pamuk, a.g.e., s. 82.

⁶⁹ M. Berlin, a.g.e. s.479.

⁷⁰ **Ekonomi Ansiklopedisi**, C.2, Milliyet Yayınları, Nisan.1988, , s.713.

⁷¹ Toprak, **Zirveden Çöküşe Osmanlı Tarihi 2**, s.257.

Şahane-i Osmani kurulum ve “tedavüldeki kaimeleri kaldırması koşuluyla devlet bankası ayrıcalığı verilir.”⁷²

Osmanlı Bankası'nın kuruluşu 1863'tür. Babıali Hükümeti bu banka faaliyette bulunduğu sürece kâğıt para basmamayı ya da başkasına bu hakkı vermemeyi kabul eder. Karşılık oranı ilk iki yılda %50 iken 1885 de 3'te 1 oranına düşer. Bankanın kâğıt paraları altına çevirme taahhüdü sadece İstanbul içinde geçerlidir.

Halkın banknotlara yaklaşımı ilk başlarda çekingendir. Çünkü her yerde altın karşılığının elde edilememesi sorunu, bu kâğıt paraların elden ele dolaşımını ve bir ödeme aracı olarak kullanımını önler. Sözün kısası Osmanlı İmparatorluğu'nda bankacılık ve paracıl iktisadi-ticari ilişkilerin yerli yerine oturması Cumhuriyetin ilanına kadar sorun olmayı sürdürmüştür.⁷³

Görülüyor ki Osmanlı İmparatorluğu'nun bir Ortaçağ tarım toplumundan kapitalist üretim ilişkilerinin belirginleştiği paracı bir iktisadi sisteme geçişi uzun süreli ve gel-gitli, sancılı bir süreç içinde olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi anlamda attığı en önemli ve en son adımlardan biri de geç de olsa Kapitülasyonları kaldırmaktır. Fatih zamanında Cenevizlilere verilen kapitülasyonlar daha sonra birçok ülke için verilmiştir. Bu kapitülasyonlar, yani ayrıcalıklar ilk başta ticari olma niteliğini taşıyarak giderek verilen devletle ilişkilerden bir çıkar sağlamak gibi düşüncenin de etkisiyle siyasal bir nitelik kazanmıştır.⁷⁴ Kapitülasyon verilen ülkelerin sayısı da giderek artmıştır. Avrupa ülkelerinin hemen hepsine verilen bu ayrıcalıklar çok uzak bir bölgede olmasına rağmen ABD'ye (1830), Güney Amerika'da Brezilya'ya (1858) bile verilmiştir. Hatta burada ilginç olan bir nokta Osmanlı İmparatorluğu'ndan kopan Yunanistan'a bile 1855'de Kapitülasyon hakları verilmiş olmasıdır.⁷⁵ Bu sayede yabancı tüccarlar gümrük vergilerini çok düşük oranda öderken yerli tüccarlara göre büyük avantajlar sağlıyorlardı. Ayrıca yabancı tüccarlar hukuki ayrıcalıklara da sahip oluyordu ve bu durum zamanla Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliğini kısıtlayan bir hal alıyordu.⁷⁶

Osmanlı Devleti kapitülasyonların yarattığı sıkıntıyı kavramış olmakla birlikte kaldırmak için çok uğraşmasına rağmen bunu ancak İttihat ve Terakki iktidarı döneminde 1. Dünya Savaşı'na girdikten sonra, 1 Ekim 1914'ten geçerli olmak üzere, 4 Eylül 1914 tarihli bir hükümdarlık kararnameyle kaldırmayı başarmıştır. Bu karara Osmanlı Devleti'nin müttefiki Almanya⁷⁷, hatta İran bile tepki göstermiştir.⁷⁸ 1. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin yenilmesi ve İstanbul'un işgali sonrasında Kapitülasyonlar 19 Ocak 1919'da

⁷² Toprak, **Zirveden Çöküşe Osmanlı Tarihi 2**, s.260

⁷³ Toprak, **Zirveden Çöküşe Osmanlı Tarihi 2**, s.263.

⁷⁴ Niyazi Berkes, **Türkiye İktisat Tarihi**, Yapı Kredi Yayınları, 3. Baskı, Şubat 2018, s. 185.

⁷⁵ Berkes, **Türkiye İktisat Tarihi**, s. 186.

⁷⁶ Berkes, **Türkiye İktisat Tarihi**, s. 187.

⁷⁷ Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi 1. Kitap**, İmparatorluğun Çöküşünden Ulusal Direnişe, Bilgi Yayınevi, 2. Baskı, Haziran 2004, s.49.

⁷⁸ Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s.416.

tekrar yürürlüğe konmuş⁷⁹ ve sonunda ancak Lozan Antlaşması'nın imzalanmasıyla Türkiye bu beladan kurtulabilmiştir.

3.3. Osmanlı Borçlarının Gelişimi

Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk dış borçlanması, Kırım Savaşı sonrası 1854'te, Londra ve Paris borsalarında 3.3 milyon sterlinlik tahvil satarak gerçekleşti.⁸⁰ Bu ilk alınan borçtan sonra Osmanlı Devleti, bir bakıma borç-faiz sarmalına girmiş ve "kartopu" gibi büyüyen borçlarını ödeyemeyince 1875'de iflasını ilan etmiş ve 1881'de de *Duyun-u Umumiye İdaresi* kurularak Osmanlı Maliyesi Avrupa devletlerinin denetimine girmiştir.⁸¹

20.yüzyılın başlarına kadar bu borçlanmalar sürmüştür. Osmanlı Devleti'nin 1854-1914 yılları arasındaki toplam borcunun 359 milyon Osmanlı lirası düzeyinde olduğu tahmin edilmektedir.⁸² Bu dönemdeki borçlanmaların çoğu eski borçları ödemek üzere gerçekleştirilmiştir. Osmanlı Bankası'nın olması borçlanmayı kolaylaştırmış, bu arada İngiliz ve Fransız piyasaları yanında Almanya'dan da borçlanmaya başlanılmıştır. Bu borçlar için yine yukardaki gibi belirli devlet gelirleri tahsis edilmişse de borçlanma koşullarında 1881'den önceki döneme göre görece olarak daha elverişli koşullar elde edilebilmiştir. Devletin bu dönemdeki dış itibarının daha iyi olmasının bunda önemli rolü olmuştur. Ancak borç ve faiz geri ödemelerinin Osmanlı Devleti'nin yıllık harcamalarındaki payı büyümeye devam etti ve 1910-1911 döneminde de %33'e vardı.⁸³

Osmanlı İmparatorluğu dış borçlanmaya 1. Dünya Savaşı sürecinde daha çok müttefiki Almanya ve bir miktar da diğer müttefiki Avusturya ile devam etmiştir. Bu sırada *Duyun-u Umumiye İdaresi* Türkiye'de faaliyetlerini sürdürmekle birlikte İtilaf Devletleri tebaasına ödemede bulunması mümkün olmamıştır. Savaş bitip İtilaf Devletleri İstanbul'u işgal ettikten sonra yeniden İtilaf Devletleri tebaasına ödemeler devam etmiştir. Ancak bu kez de Mustafa Kemal Atatürk öncülüğünde başlayan Milli Mücadele döneminde İstanbul Hükümeti'nin Anadolu'daki etkinliği ortadan fiilen kalktığı için *Duyun-u Umumiye*, Anadolu'dan gelir tahsil etme olanağı bulamamıştır.⁸⁴

Lozan Antlaşması ile Duyunu Umumiye faaliyeti ortadan kalktı. Lozan ile Osmanlı borçlarının imparatorluktan ayrılan devletler arasında bölüştürülmesi kabul ettirilmiş ve 1925 yılında bu bölüştürme yapılmıştır. Buna göre Türkiye 17 Ekim 1912 tarihinden önceki borçların %62,23'ünü, bu tarihten sonraki borçların % 76,53'ünü ödemeyi üstlenmiştir. Bu Lozan Antlaşması'nın önemli başarılarından biridir.⁸⁵ Türkiye Osmanlı'dan kalan borçların son taksitini 25 Mayıs 1954'te ödemiştir.

⁷⁹ Turan, *Türk Devrim Tarihi 1. Kitap*, s. 91.

⁸⁰ Tezel, *a.g.e.*, s. 94.

⁸¹ Tezel, *a.g.e.*, s. 94.

⁸² Tezel, *a.g.e.*, s. 94.

⁸³ Tezel, *a.g.e.*, s. 96.

⁸⁴ *Ekonomi Ansiklopedisi, C.2*, Milliyet Yayınları, Nisan.1988, s.714.

⁸⁵ Borçların ülke bazında yüzdesel paylaşılmasına ilişkin bir tablo için bkz. (Editör). Çağrı Erhan, *Yaşayan Lozan*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2003, s. 352.

3.4. Osmanlı Sanayileşmesi

Osmanlı'da ilk sanayi örnekleri maliyet kaygısından uzak, devlet siparişleri ile çalışan ve daha çok ordunun gereksinimlerini yerine getirmeye çalışan fabrikalardan ibarettir. Kurulan ilk fabrikalarından biri Defterdar (Feshane) Fabrikasıdır. Bu fabrika 1826 da yeniçeriliğin kaldırılması ve orduya fes giydirilmesi amacıyla 1835 de kurulmuştur. İlkel teknolojiyle çalışan bu fabrika 1839 da Abdülmecit'in fermanıyla sarayın Feriyye kısmına taşınır. Fes yanında aba ve halı tezgâhları da konularak dokumacılık da yapılmaya başlanır. Bu fabrikada dönen dolaplar için hayvan gücü kullanılır. Bu amaçla kırk kadar katır beslenir.

Feshane 1843-1851 döneminde yeni teknoloji ile donatılır. Batı'dan buhar gücü ile çalışan makineler getirilir. 1849 da halka da satış için çeşitli dükkânlar açılır. 1866 da Feshane yansa da 1868 de tekrar faaliyete geçer. 1877'de genişletilir, bazı teknolojik iyileştirmeler yapılır.⁸⁶

Tanzimat sanayileşmede de kilit rol oynamıştır. Ufak sanayileşme çabaları bu dönemde başlar. İzmit'te çuha, Hereke ve Bakırköy fabrikaları da 1840'da faaliyete geçer. Ancak 1838 anlaşması da geleneksel üretim üzerinde son derece yıkıcı etkiler yapar. Niyazi Berkes 1853'e geldiğinde oluşan bu durumu Edward Michelsen'den alıntıyla şöyle dile getirir:

*"...diğer taraftan, eskiden Türkiye'de yetişen ve yabancı ülkelerde büyük ünü olan Türk endüstrisinin birçok kolları şümdü tüm yok olmuştur. Bunlar arasında pamuklu endüstrisi, bugün tamamiyle İngiliz Endüstrisi tarafından sağlanmaktadır. Şam'ın çelik bıçakları, Kıbrıs'ın şeker endüstrisi, İznik'in çini endüstrisi, Teselya'nın Türk kızılı iplik boya endüstrisi hep yok olmuştur. Bütün bu endüstri kollarının bugün Türk topraklarında izi bile kalmamıştır."*⁸⁷

Görülüyor ki Osmanlı ekonomisi Batı kapitalizmine eklemlemeye başladığı ölçüde geleneksel üretim yavaş yavaş yok olmaya başlamıştır. Bununla birlikte Tanzimat'la birlikte sanayileşme adımları sürdürülmeye çalışılmıştır. Bu adımlardan biri de Basmahane ya da Bakırköy Bez Fabrikası'dır. Bu fabrikada çadır ve Amerikan bezi üretilir. 1850'lerin başında yeni makineler getirilir ve basma üretimine geçilir. Daha sonra basmadan vazgeçilerek bez üretimine ağırlık verilir. Üretim günde 100 topa çıkar. Fabrika havlu, hamam takımları, ipekli bezler üretiminden çok çadır bezi, çadır astarı, Amerikan bezi, elbiselik bez alanında uzmanlaşır.

Tanzimat'la birlikte faaliyete geçen bir diğer fabrika Hereke Fabrikası'dır. Bu fabrikada 50 pamuklu ve 25 ipekli tezgâhı bulunur. Fabrika 1875'de piyasaya açılır. 1891 'de halı üretimine geçilir. 1905 de bu fabrikaya bir fes imalathanesi bölümü açılır. 1918 de fabrika genişletilir ve tezgâh sayısı artırılarak tam anlamıyla bir yünlü dokuma fabrikasına dönüşür.

Osmanlı sanayileşmesinde başı çeken dokuma sektöründen sonra gelen bir diğer alan da deridir. İlk deri atölyesi 1800'lerin başında su değirmeni çarklarından yararlanır. 1810'da bu

⁸⁶ Toprak, **Zirveden Çöküşe Osmanlı Tarihi 2**, s.238.

⁸⁷ Niyazi Berkes, **100 soruda Türkiye İktisat Tarihi, 2. Cilt**, Gerçek Yayınevi, 1970, s.322.

tesis de devlete geçer. Harbiye Nezareti'nin bünyesine geçen işletme 1842' de makinelerle donatılır. Buhar gücünden yararlanır. 1884'te bu tesise günde 260-300 çift kundura üretecek bir tesis eklenir. 1912'de Mahmut Şevket Paşa'nın girişimiyle yeni deri işleme makinaları getirilir ve kundura üretimi günde 1000 adede çıkar.

Diğer bir alan da savaş sanayidir. III. Selim dönemine kadar her türlü savaş araç ve gereci devletin gözetimi altında ülkede üretilir. III. Selim zamanında Tophane'de top ve tüfek üretimi başlar.

II. Meşrutiyet'ten sonra İmalat-ı Harbiye Müdürlüğü kurulur. Buna bağlı olarak top, tüfek, marangoz, fişek, tapa barut ve siyah barut fabrikaları vardır. Zeytinburnu'ndaki Mermi Fabrikası top için cephane üretir. Tophane'deki Tüfek Fabrikasında ise mavzer ve tüfek imal edilir. Marangoz Fabrikası ise cephane sandığı ve diğer tahta aksam üretilir.⁸⁸

Görüldüğü gibi Osmanlı Sanayileşme süreci hem geç başlamış hem de yavaş bir gelişim göstermiş, üretim bakımından da istenilen büyüklüğü yakalayamamış, sonuç olarak Cumhuriyet devrine çok cılız bir sanayi üretimi bırakabilmiştir.

Demiryolları yatırımları ise Osmanlı İmparatorluğu'nun sanayileşme çabaları içinde ayrı bir yer tutar. Dünyada ilk demiryolu hattı İngiltere'de 1825'te işletmeye açılırken Osmanlı İmparatorluğu sınırları içindeki ilk demiryolu imtiyazı İngilizlere 1856 Eylül'ünde verilmiştir. 130 km'lik bu hat ancak 1867 de kullanıma açılabilmiş ve 1906'da bu hat Eğridir Gölü'ne kadar uzatılmıştır. 1886'da ise Mersin-Adana demiryolu yapılmıştır. Bununla birlikte 1880'e kadar demiryolları alanında iyiniyetli pek çok girişim, ayrılan kaynakların bazı devlet adamlarınca zimmete geçirilmesi ve denetimsizlik yüzünden istenen sonuca ulaşamadı. 1892 de İzmit-Ankara arası hattının bir bölümü bitirildi. İlk dönemlerdeki demiryolu imtiyazlarında İngiliz ve Fransız ağırlığı varken 19.yüzyılın sonuna doğru imtiyazlarda Alman sermayesi öne geçti. Ancak Osmanlı Hükümeti'nin yapılan her km yol için garanti ettiği belli bir gelir yüzünden demiryolu yapımı tam bir emperyalist sömürü durumu almıştır.

Kurtuluş savaşı öncesi Türkiye sınırları içinde yapılan demiryolları şu şekildeydi:

İzmir-Aydın demiryolu:.....	610 km
İzmir-Kasaba demiryolu:.....	704 km
Mudanya-Bursa demiryolu.....	41 km
Mersin-Adana demiryolu.....	69 km
Anadolu-Bağdat demiryolu.....	2038 km
Kollarıyla birlikte İstanbul-Edirne demiryolu.....	337 km
Arpaçay-Sarıkamış-Erzurum demiryolu.....	356 km

⁸⁸ Toprak, **Zirveden Çöküşe Osmanlı Tarihi 2**, s. 238-241.

Toplam: 4155 km.⁸⁹

Bütün bu veriler siyasi bağımsızlığını büyük ölçüde yitirmiş, güçlü merkezi devlet anlayışının ve küçük üreticiliğin ağırlık taşıdığı, yabancı sermayeye açılmış, dışa açık, az da olsa bir büyümeyi yakalamış olmakla birlikte cılız bir sanayileşme çabasına rağmen genel olarak bir tarım toplumu görünümü veren bir ülkeye işaret etmektedir. Cumhuriyete devralınan ekonomik miras budur.

Sonuç

Osmanlı Modernleşme süreci çok katmanlı bir süreç olarak değerlendirilmek zorundadır. Bu katmanlardan biri Osmanlı İmparatorluğu'nun bu süreçte uğradığı toprak kayıplarıyla giderek küçülmesidir. Yani modernleşme çabaları en temel amaç olan toprak kayıplarını önleyememiştir. Bu noktada modernleşme çabalarının bu gidişatı belki geciktirdiğinden söz edilebilir.

Osmanlı Modernleşme sürecinin bir diğer boyutu bu süreçte devletin Batı'nın etkilerine giderek daha açık hale gelmesidir. Özellikle kapitülasyonların varlığı bu anlamda Osmanlı Devleti'nin egemenlik gücünü son derece sınırlandırmıştır. Buna ek olarak Osmanlı Devleti siyasi varlığını korumak uğruna her alanda birçok ödün vermek zorunda kalmıştır. Bir devletin egemenlik gücünü temsil eden en önemli konulardan biri olan vergi koyma ve toplama konusunda Osmanlı Devleti özellikle Duyunu Umumiye'nin kurulması sonrası mali egemenliğini bir anlamda yitirmiştir. Bu bağlamda Yahya Sezai Tezel'in kullandığı "Komprador Hükümet", yani "İşbirlikçi Hükümet" kavramı, hem Batı karşısında Osmanlı yönetici elitinin yaranmacı yapısını ve zaman zaman kendi öz çıkarı uğruna, kendi tüccar ve üretici güçlerinin çıkarı aleyhine ama Batılı hükümetler ve iktisadi çıkar gurupları lehine kararlar almaktan çekinmeyen duruşunu açıklamak için yerindedir Duyunu Umumiye. Osmanlı yönetici elitinin bu anlayışı, yeni Cumhuriyet yönetiminin çıkardığı en büyük derslerden ve en çok mücadele ettiği tutumlardan biri olacaktır.

Osmanlı Modernleşme sürecinin diğer bir cephesini ise Osmanlı Devleti'nin varlığını ve toprak bütünlüğünü korumak için ülkenin her noktasında kendi kararlarının uygulanmasını sağlamak ve sahip olduğu tüm kaynakları kendi yararına kullanmak için giriştiği merkezileşme çabaları oluşturur. Bir başka deyişle Osmanlı Modernleşme süreci aynı zamanda bir merkezileşme sürecidir. Özellikle 19. yüzyıldan itibaren uçtaki ülkelerle bütünleşmesi milliyetçilik akımları dolayısıyla giderek bir parçalar toplamını andıran Osmanlı İmparatorluğu özellikle telgraf ve demiryolu yatırımlarıyla bu uzak bölgelerle merkezi arasındaki bağlantıyı kuvvetlendirerek bir taraftan da ulusal bir Pazar yaratma çabası içinde olmuştur. Geç başlayan ve çok yetersiz kalan bu çabalar parçalanmayı önleyememiş, Cumhuriyet dönemine ancak bir niyet ve hedef olarak miras kalmıştır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin iktisadi alanda giriştiği çabaların onun siyasi varlığına ilişkin olumlu sonuçlar üretmesi bekleniyordu ancak bu çabaların yetersizliği oranında uç bölgelerin merkezden kopuşu süreç içinde önlenemedi.

⁸⁹ A.D. Novıçev, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi**, Onur Yayınları, 1979, s.14-26

Görülüyor ki Osmanlı Modernleşmesi çok katmanlı bir süreçtir. Bütün bu katmanların, birbiri üzerinde etkisi olduğunu düşünebiliriz. Bu süreçte “Yarı Sömürgeleşme”, hem diğer katmanların bir sonucu hem de diğer katmanların gelişiminde bir etken olarak değerlendirilebilir.

Bu Osmanlı modernleşme sürecinin tüm çabalara rağmen vardığı sonucu bir bakıma özetler. İktisadi ve mali bağımsızlığın olmadığı bir yerde siyasi bağımsızlığın görüntüde kaldığı gerçeği Osmanlı Modernleşme çabalarının kaçınılmaz sonucu olmuştur. Bu durum Osmanlı Modernleşme sürecinin iktisadi boyutunun önemini de vurgular.

1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması ile, bir bakıma dönemin en büyük iktisadi-askeri Avrupa gücü olan İngiltere ile açılan bir “Yarı Sömürgeleşme” süreci, yine 1918’de, Birinci Dünya Savaşı’ndan en büyük askeri ve siyasi Avrupa gücü olarak çıkan İngiltere’nin başı çektiği bir grup devlet eliyle Osmanlı Devleti’nin fiilen ortadan kalkmasıyla sona ermiştir. 1838-1918 arası 80 yıl bu anlamda askeri ve siyasi olduğu kadar iktisadi anlamda da bir çöküş dönemidir. Milli Mücadele’nin kazanılması ve Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulması ile başlayan süreç, bu 80 yıllık dönemden alınan tarihsel derslerin iktisadi alanda da ortaya konduğu yeni bir dönemdir.

Osmanlı Modernleşme süreci ve devamında Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşu ile birlikte devam eden Türk modernleşmesi, genel olarak “tepeden inme” gibi bir nitelenmeyle bir genel eleştiri çerçevesi içine alınmıştır. Bu bakış içinde Osmanlı-Türk modernleşmesi bir “modernleştirme” sürecidir. Oysa Osmanlı-Türk modernleşme sürecinin iktisadi boyutunu düşündüğümüzde, devlet katından yukardan aşağıya doğru yapılan reformların ya da modernleştirme hamlelerinin, bu genel çerçeve içinde değerlendirildiği gibi arkasında toplumsal bir itki olmaksızın, iradeci bir düzenleyici gücün neredeyse bir tür kaprisi ve fanatizmi ile başladığı ve toplumu biçimlendirme arzusunun bir ürünü olduğu şeklinde özetlenebilecek eleştirinin doğru olmadığı net bir biçimde görülür. İktisadi alanda yapılan düzenlemeler her ne kadar Osmanlı İmparatorluğu’nun var kalma amacıyla adım attığı diğer modernleşme hamleleri gibi toplumu düzenleyici bir amacın ürünü olsalar da aradan geçen yüz yıldan fazla bir süre sonra geriye dönüp baktığımızda bu “tepeden inme” reformlar kendi savunucusu ve kendi gerekçesini oluşturacak bir toplumsal kesim üretmiştir. Dolayısıyla tepeden inme reformların savunusu devletten topluma en azından Türk toplumunun en üretici ve iktisadi olarak en güçlü kesimlerine geçmiştir. Bir başka deyişle modernleşme, özellikle iyi yaşamak ve daha çok tüketmek arzusu ile kendini belli eden kendi toplumsal kesimin arkasında durduğu bir sürece dönüşmüştür. Aradan geçen yıllarda artık yukardan aşağıya doğru akan düzenlemelerle görünür hale gelen tek yönlü akış, alttan yukarıya doğru bir talep etme haline dönüşmüş ve yön değiştirmiştir. Yani artık sahiplenilmiştir. Bir bakıma artık toplum devlet karşısında edilgenlikten kurtulmuş, devletin özne, toplumun nesne olduğu bir ilişki, devletin toplumsal talepler tarafından belirlenme isteğine yerini bırakmıştır. İktisadi olarak Türkiye’de modernleşme sürecinin en önemli sonucu bu olmuştur. İktisadi gelişmeler bu dönüşümün en belirgin olarak ortaya çıktığı alandır.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- Ahmad, Feroz; **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, Sarmal Kitabevi, 1994.
- Akşin, Sina; **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, İmge Yayınları, Kasım 2001.
- Belin, M.; **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Tarihi**, Gündoğan Yayınları, 1999.
- Berkes, Niyazi; **100 soruda Türkiye İktisat Tarihi, 2. Cilt**, Gerçek Yayınevi, 1970.
- Berkes, Niyazi; **Türkiye İktisat Tarihi**, Yapı Kredi Yayınları, 3. Baskı, Şubat 2018.
- Berkes, Niyazi; **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yayınları, 12. Baskı, İstanbul, Ocak 2008.
- Braudel, Fernand; **Maddi Uygarlık, Gündelik Hayatın Yapıları**, İmge Yayınları, 3. Baskı, Ankara, Mayıs 2017
- Çavdar, Tevfik; **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi, 1839-1950**, İmge Yay. 2.Baskı, 1999.
- Erhan, Çağrı (Editör); **Yaşayan Lozan**, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2003.
- Karpat, Kemal; **Osmanlı Modernleşmesi**, 2002, İmge Yayınları, 2002.
- Köker, Levent; **Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi**, İletişim Yayınları, 3. Baskı, Temmuz 1995.
- Küçük, Yalçın; **Aydın Üzerine Tezler, C.1**, Tekin Yayınevi, 1. Baskı, Mart.1985.
- Küçük, Yalçın; **Tekeliyet**, Yazı-Görüntü- Ses Yayınları, Kasım 2000.
- Lewis, Bernard; **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2004.
- Noviçev, A.D.; **Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi**, Onur Yayınları, 1979.
- Ortaylı, İlber; **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Timaş Yayınları, 29. Baskı, İstanbul, Kasım 2009.
- Pamuk, Şevket; **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)**, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2.Baskı, İstanbul, Şubat 202.,
- Tezel, Yahya Sezai; **Cumhuriyet Dönemi'nin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1. baskı, İstanbul, Ağustos 2015.
- Timur, Taner; **Osmanlı Çalışmaları**, İmge Yayınları, 4. Baskı, Ankara, Ekim 2010.
- Timur, Taner; **Türk Devrimi ve Sonrası**, İmge Kitabevi Yayınları, 5. Baskı, Ocak 2001.

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 6 Number 1 January 2025

Toprak, Zafer; **Anatomi Dersleri: Osmanlı Kültürü**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, Mayıs 1994.

Turan, Şerafettin; **Türk Devrim Tarihi 1. Kitap**, İmparatorluğun Çöküşünden Ulusal Direnişe, Bilgi Yayınevi, 2. Baskı, Haziran 2004.

Makaleler

Eldem, Edhem; “*Osmanlı Devleti ve Fransa, 17. ve 18. Yüzyıllarda Devlet-Ekonomi İlişkilerine Karşılaştırmalı bir Bakış*” **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar**, 1. Uluslararası Tarih Kongresi, 24-26 Mayıs 1993, Ankara, **Tarih Vakfı Yurt Yayınları**, İstanbul, 1998.

İnalçık, Halil; **Osmanlı Para ve Ekonomi Tarihine Toplu Bir Bakış**, Doğu-Batı Dergisi, Yıl 4, Sayı 17, Kasım, Aralık, Ocak 2001-2002, (s.9-36)

Ortaylı, İlber “*19. Yüzyılda Kastamonu Vilayetindeki Yapısal Değişim Üzerine*”, **Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler I**, Turhan Kitabevi, İkinci Baskı, Nisan 2004, (s.105-108)

Pamuk, Şevket; “*Bağımlılık ve Büyüme: Küreselleşme Çağında Osmanlı Ekonomisi*”, **Doğu-Batı Dergisi**, Yıl:4, Sayı 17, (s.37- s.44)

Tabakoğlu, Ahmet; “*Yenileşme Dönemi Osmanlı Ekonomisi*”, **Türkler Ansiklopedisi, Cilt 14**, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, (s.369-s.424)

Toprak, Zafer; (Hazırlayan: Sina Akşin) **Zirveden Çöküşe Osmanlı Tarihi 2**, 1600-1908, Milliyet Yayınları, Tarihsiz, (s.219-271)

Ansiklopediler

Ekonomi Ansiklopedisi, C.2, Milliyet Yayınları, Nisan.1988.

**TÜRK DİPLOMATİK BELGELERİ İŞİĞİNDA
İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA
TÜRKİYE-HÜR FRANSA İLİŞKİLERİ
(1940-1944)**

Fatih SELÇUK¹

Öz

Bu makale, İkinci Dünya Savaşı'nda Fransız General Charles de Gaulle tarafından Londra'da kurulan Hür Fransa ile Türkiye arasındaki diplomatik ilişkileri incelemektedir. Almanya karşısında kısa sürede mağlup olan Fransa'nın savaşa anakara dışında devam etmesi gerektiğini savunan de Gaulle liderliğindeki Hür Fransa, Vichy merkezli yeni bir rejim altında yönetilen Fransa'nın meşru siyasi temsilcisi olduğunu öne sürmüştür. Buna rağmen Hür Fransa, en başta Müttefikleri tarafından dahi resmi bir hükümet olarak tanınmamıştır. Bu nedenle de Gaulle'ün Hür Fransa'sı savaş boyunca resmi bir hükümet olarak tanınmak için çaba sarf etmiş ve diplomatik meşruiyet kazanmaya yönelik adımlar atmıştır. Mevcut literatür, de Gaulle'ün yalnız Müttefikleri nezdinde değil, savaş dışı ülkelerde de diplomatik meşruiyet alanı aradığını ve bu yönde girişimlerde bulunduğunu göstermektedir. Bu makale, de Gaulle'ün diplomatik meşruiyet arayışı çerçevesinde girişimlerde bulunduğu ülkelerden birisinin de Türkiye olduğunu kanıtlamaktadır. İkinci Dünya Savaşı'nın hemen başında İngiltere ve Fransa ile ittifak ilişkisi içerisinde olmasına rağmen savaşın dışında kalma düşüncesini kararlılıkla sürdüren Türkiye'nin Hür Fransa ile olan ilişkileri tamamen savaşın seyrine göre şekillenmiştir. Bu süreçte Hür Fransa, Türkiye'de sırasıyla üç farklı isim tarafından gayri resmi bir şekilde temsil edilirken, Türkiye bu temsiliyetin gayri resmi ve gizli bir çerçevede kalmasına büyük önem vermiştir. Hür Fransa'nın gayri resmi temsilcileri, Balkan ülkeleri ile gizli bağlantıları yönetmek ve Türkiye içerisinde Vichy Fransa'sı aleyhine birtakım propaganda faaliyetlerinde bulunmak dışında ciddi bir faaliyet göstermemişlerdir. Türkiye'nin Hür Fransa ile olan ilişkileri, savaşın seyrine ve Müttefiklerinin tutumuna bağlı olarak, 1943 yılının sonlarından itibaren resmiyete giden bir yolda ilerlemeye başlamıştır. Bu süreçte Hür Fransa, orta elçi seviyesinde bir diplomatı, yine gayri resmi olmak kaydıyla, Türkiye'ye göndermiştir. 1944 yılına gelindiğinde ise ikili ilişkiler giderek ilerlemiş ve Türkiye, tamamen İngiltere'nin çizdiği çizgi çerçevesinde, Hür Fransa ile olan ilişkilerini aynı yılın sonunda resmiyete dökmüştür. Makale, bu süreçte ihtiyatı elden bırakmayan Türkiye'nin İngiltere'nin kendisine çizdiği çizginin dışına çıkmamaya büyük bir önem verdiğini ve 1944 yılının ikinci yarısından itibaren İngiltere'nin sıkı bir takipçisi olduğunu Hür Fransa ile olan ilişkiler örneği üzerinden ortaya koymaktadır. İngiltere'nin hemen ertesi günü bu hareketi Fransa'nın resmi bir temsil hükümeti olarak tanıyan Türkiye'nin Paris'e atadığı büyükelçinin Dışişleri Eski Bakanı Numan Menemencioglu olması, Ankara'nın savaş sonrası dönemde Fransa'nın oynayabileceği role biçtiği değeri göstermesi bakımından da ayrıca anlamlıdır.

Anahtar Kelimeler: İkinci Dünya Savaşı, Türk Dış Politikası, Türk-Fransız İlişkileri, Hür Fransa.

**TÜRKİYE-FREE FRANCE RELATIONS DURING THE SECOND WORLD WAR
ACCORDING TO THE TURKISH DIPLOMATIC DOCUMENTS (1940-1944)**

Abstract

This article examines the diplomatic relations between Free France, founded in London by French General Charles de Gaulle during the Second World War, and Türkiye. Arguing that France, which had been defeated by Germany in a short period of time, should continue the war outside the mainland, de Gaulle-led Free France claimed to be the legitimate political representative of France governed under a new Vichy-based regime.

¹ Doktora Öğrencisi, Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, (fatihselcuk35@gmail.com), <https://orcid.org/0000-0002-0505-0539>.

Nevertheless, Free France was not recognized as an official government, not even by the Allies. Therefore, de Gaulle's Free France made efforts to be recognized as an official government throughout the war and took steps to gain diplomatic legitimacy. The existing literature shows that de Gaulle sought diplomatic legitimacy not only with the Allies but also with non-war countries. This article shows that Türkiye was one of the countries where de Gaulle attempted to seek diplomatic legitimacy. Despite being in an alliance relationship with Britain and France at the beginning of the Second World War, Türkiye's relations with Free France were shaped entirely according to the course of the war. In this process, Free France was unofficially represented in Türkiye by three different names respectively, while Türkiye attached great importance to the fact that this representation remained in an unofficial and confidential framework. During this period, the unofficial representatives of Free France did not engage in any serious activities other than managing secret liaisons with Balkan countries and conducting some propaganda activities against Vichy France within Türkiye. Depending on the course of the war and the attitude of the Allies, Türkiye's relations with Free France started to progress on a path towards officialization as of the end of 1943. In this process, Free France sent a diplomat at the level of middle ambassador to Türkiye, again unofficially. By 1944, bilateral relations had progressed, and Türkiye formalized its relations with Free France at the end of the same year, which was entirely within the framework of the line drawn by Britain. The article reveals through the example of the relations with Free France that Türkiye, which remained cautious in this process, attached great importance to not stepping out of the line drawn for it by Britain and that it became a strict follower of Britain from the second half of 1944 onwards. The fact that the very next day after Britain recognized this move as an official representative government of France, Türkiye appointed Numan Menemencioglu, former Minister of Foreign Affairs, as its ambassador to Paris is also meaningful in terms of showing the value Ankara placed on the role France could play in the post-war period.

Keywords: Second World War, Turkish Foreign Policy, Turkish-French Relations, Free France.

Giriş

Türkiye'nin Fransa ile olan köklü ilişkileri, İkinci Dünya Savaşı'nın henüz birinci yılı dolmadan Fransa'nın Almanya karşısında aldığı mağlubiyet neticesinde yeni bir aşamaya girmişti. Fiiliyatta süreç, Almanya'nın 1 Eylül 1939 tarihinde Polonya'ya saldırması ile başlamıştı. Fransa ve müttefiki İngiltere, bu saldırıya karşılık vermek üzere Almanya'ya savaş ilan etmişti.² Savaşın başında Fransız-Alman cephesinde dış dokunur bir hareket olmazken, Alman ordusu Polonya'yı kısa sürede işgal etmiş ve bir müddet sonra batıya yönelerek Belçika, Hollanda ve Lüksemburg üzerinden Fransa'ya yürümüştü.³ Bu üç ülkenin kısa sürede düşmesi ile birlikte Alman ordusu, bir yıldırım harbi ile Müttefik ordusunu mağlup etmiş ve hızla ilerleyerek 14 Haziran 1940 tarihinde Paris'e girmişti.⁴

Alman ordusu Paris'e doğru ilerlerken Fransız ordusunun içerisinde bulunduğu durumu gören Başbakan Paul Reynaud (1878-1966), 18 Mayıs 1940 tarihinde kabinede önemli bir değişikliğe gitti. Bu değişiklik ile birlikte kabineye üç yeni askerin dahil olması dikkat çekici bir gelişme olarak kayda geçti. Bu kişiler, "*Verdun Kahramanı*" olarak da bilinen Mareşal Philippe Pétain (1856-1951), General Maxime Weygand (1867-1965) ve General Charles de Gaulle'dü (1890-1970). Oluşturulan yeni kabinede Pétain Başbakan Yardımcılığı, Weygand Genelkurmay Başkanlığı, de Gaulle ise Savaş Bakanı Yardımcılığı görevlerini üstlendi. Yenilginin yaklaştığı o günlerde bu kabine değişikliği yapılırken, Fransa'da Almanlara teslim

² *Ulus*, 4 Eylül 1939.

³ *Ulus*, 11 Mayıs 1940.

⁴ *Ulus*, 15 Haziran 1940.

olmak ya da savaşı dışarıdan sürdürmek şeklinde iki görüş ortaya çıkmıştı. Bu görüş ayrılığı kabine içerisinde de kendini göstermişti. Kabineye dahil olan üç asker, Almanya'ya karşı pek bir varlık göstermediği ve bu nedenle Fransa'ya ihanet ettiği düşünülen Müttefikleri İngiltere'ye güvenmemek konusunda hemfikirdi. Bu noktada Pétain ve Weygand, İngiltere ile ittifaka son vererek Almanya ile barış yapılması gerektiği kanaatindeydi. Bu görüşte olanlar, Almanlarla anlaşılırsa en fazla Alsace-Lorraine'in kaybedileceğini, buna karşılık imparatorluğun ve donanmanın kurtarılabilceğini düşünüyorlardı. İngiltere'ye karşı aynı güvensizliği taşıyan de Gaulle ise her şeye rağmen bu ülke ile ittifaka devam edilmesi gerektiği görüşündeydi. Zira de Gaulle, Almanya ile yapılacak bir barışın kabul edilebilir olmayacağını öngörüyordu.⁵

Fransa'nın yenileceğinin anlaşılmasının ardından Başbakan Reynaud, Fransız ordusunun savaşa devam etmesini ve mücadelenin Fransa'ya bağlı olan Kuzey Afrika topraklarında sürdürülmesini istiyordu. Bu, Fransız ordusunun Fransa ana karasından Kuzey Afrika'ya intikal ettirilmesi anlamına geliyordu. Nitekim hükümet, hızla bu yönde karar aldı. Bu fikir İngiltere Başbakanı Winston Churchill (1874-1965) tarafından da destekleniyordu. Paris boşaltıldıktan sonra vakit kazanmak amacıyla Bordeaux'ya nakledilen Fransız Hükümeti, meclisin Cezayir'e taşınması için çalışmalarına başladı. Fakat 14 Haziran'da Alman ordusunun Paris'e girmesi üzerine Fransız halkı arasında başlayan panik ve yılgınlık havası, Mareşal Pétain ve General Weygand gibi mütareke yanlılarının etkisini arttırdı. Bu durum karşısında mecliste azınlıkta kalan Başbakan Reynaud, 16 Haziran 1940 tarihinde istifa etti.⁶

Başbakan Reynaud'un istifası üzerine Fransa'da mütareke yapılması gerektiği fikrini destekleyenler iktidarı ele aldılar. Cumhurbaşkanı Albert Lebrun (1871-1950), meclis desteğine de sahip olan Başbakan Yardımcısı Mareşal Pétain'i başbakanlığa getirdi. Savaşın bir an önce ermesi, İngiltere ile olan ittifaka son verilmesi ve her şeyin sorumlusu olarak gördüğü III. Cumhuriyet rejiminin (1870-1940) tarihe karışması gerektiğini düşünen Pétain, başbakanlığa gelir gelmez savaş Kuzey Afrika'da sürdürme planını iptal etti ve Almanlardan mütareke istedi. Böylelikle Fransa, 22 Haziran 1940 tarihinde mütareke imzalayarak Almanya'ya teslim oldu.⁷ Bu tarihten itibaren Almanlar Fransa'nın kuzeyini bilfiil işgal etti; Fransız Hükümeti'ni ise ülkenin güneyinde bulunan Vichy şehrine taşınmaya zorladı.⁸ Vichy'de toplanan Fransız Meclisi, 10 Temmuz'da Mareşal Pétain'e anayasayı değiştirmek de dahil olmak üzere geniş yetkiler verdi. Ertesi gün Mareşal, Fransa'nın güneyinde Vichy

⁵ Çınar Özen ve Atay Akdevelioğlu, "II. Dünya Savaşı'nda Fransa'da Liderlik Mücadelesi: III. Cumhuriyet'ten Vichy Fransa'sına Fransız Siyasetinde Yapısal Salınım", *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, Sayı:1, Cilt:15, 2016, s. 155; Behiç Erkin, *Hâtırat (1876-1958)*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2019, s. 465. Bu sürecin ayrıntılı bir panoraması için bkz. Thomas Christofferson ve Michael S. Christofferson, *France During World War II: From Defeat to Liberation*, Fordham University Press, New York, 2006, ss. 34-66 vd.

⁶ Özen-Akdevelioğlu, *a.g.m.*, ss. 155- 156; *Ulus*, 17 Haziran 1940; René Massigli, *La Turquie Devant La Guerre: Mission A Ankara (1939-1940)*, Libraire Plon, Paris, 1964, s. 442; *Türk Diplomatik Arşivi (TDA)*, Fon No:525, Kutu No:38049, Gömlek No:154722, Sıra No:8.

⁷ Özen-Akdevelioğlu, *a.g.m.*, ss. 156-157; *Ulus*, 18 Haziran 1940; *Ulus*, 23 Haziran 1940.

⁸ *Ulus*, 4 Temmuz 1940.

merkezli yeni “*Fransız Devleti’ni*” ilân etti. Böylelikle Fransa’da III. Cumhuriyet Dönemi son buldu.⁹ Bu yeni süreçte “*Fransa’nın şerefine kurtulduğunu*” ve “*yeni bir Fransa’nın doğacağını*”¹⁰ iddia eden Pétain’in liderliğindeki bu yeni rejim, ilk zamanlar yenilginin şokunu henüz atlatabilen ve bir çıkış kapısı arayan pek çok kesim tarafından destek buldu.¹¹

Fransa’da bu değişim yaşanırken de Gaulle’ün başını çektiği bir kesim, muharebelerin kaybedilmiş olmasına rağmen savaşın Fransa’nın dışarıdaki topraklarında devam ettirilebileceği görüşünü muhafaza ediyordu. Bu amaç doğrultusunda Londra’ya geçen de Gaulle, burada daha sonra “*Hür Fransa*” (France Libre) olarak da bilinecek olan direniş hareketini başlattı.¹² Hür Fransa, zaman içerisinde Vichy rejimi ile birlikte İkinci Dünya Savaşı Fransa’sının bir diğer önemli ayağını oluşturacaktı.¹³ Avrupa’da Müttefik zaferinin ufukta belirdiği 1944 sonlarına kadar ülkelerin çoğu, meşru Fransa Hükümeti olarak Vichy Rejimi’ni (Fransa Devleti olarak) tanıdı. Bu süreçte Hür Fransa, Müttefiklerinin yanında Almanya’ya karşı verdiği askeri mücadelenin yanı sıra, Vichy rejimine karşı hem Müttefikler hem de diğer tarafsız ülkeler nezdinde nüfuz alanları oluşturmaya, tanınmaya ve böylelikle hak iddia ettiği Fransa’nın temsiliyeti noktasında siyasi meşruiyetini artırmaya çabaladı. Bu çabanın görüldüğü yerlerde Hür Fransa ile Vichy Fransa’sı arasında bir rekabet ortamı doğdu.

De Gaulle, esasen askeri temellere dayanan mücadele sürecini anlattığı anılarında “*Diplomasi*” başlığına ayrı ve geniş bir yer ayırma gereği duymuştur.¹⁴ Bu durum, de Gaulle’ün siyasi meşruiyete atfettiği önemi göstermesi bakımından önemlidir. Unutmamak gerekir ki aynı tarihlerde Polonya, Çekoslovakya ve Yugoslavya gibi Mihver¹⁵ işgali altına girmiş ülkelerin de Londra’da sürgün hükümetleri vardır. Bu noktada Fransa Hükümeti’ni temsil eden meşru bir lider olarak tanınmayan de Gaulle, kendisini en başından beri diğer sürgün hükümetlerinden farklı bir pozisyonda konumlandırmaya çalışmıştır. Nitekim Fransa’nın kurtuluşundan sonra ülkenin başına geçtiğinde de Gaulle, barış görüşmeleri sırasında Fransa’nın İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) ile eşit düzeyde görülmesini isteyecektir.¹⁶ De Gaulle’ün kendisini 1945’te bu şekilde konumlandırması, Hür Fransa’nın diplomatik tanınırlık ve

⁹ *Ulus*, 11-13 Temmuz 1940; Erkin, *Hâtrât*, ss. 478-480; Özen-Akdevelioğlu, *a.g.m.*, s. 157.

¹⁰ *Ulus*, 26 Haziran 1940.

¹¹ Roger Price, *Fransa’nın Kısa Tarihi*, çev. Özkan Akpınar, Boğaziçi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2012, s. 290.

¹² Hür Fransa esasen bir tür “*hareket*” olmakla birlikte, bu makalede “*hareket*” kelimesi yerine salt “*Hür Fransa*” kullanılacaktır. Nitekim Fransızca da bu hareket “*France Libre*” olarak adlandırılmaktadır. Fakat bu ifadenin Fransa devletini temsil etmediğini vurgulamakta fayda vardır. Makale boyunca da görüleceği üzere Hür Fransa, Fransa devletinin resmi temsilcisi olabilmek için siyasi ve diplomatik sahada mücadele veren bir harektir.

¹³ Özen-Akdevelioğlu, *a.g.m.*, ss. 160-165.

¹⁴ Charles de Gaulle, *Mémoires de Guerre: L’Unité (1942-1944)*, Librairie Plon, Paris, 1956, ss. 229-298.

¹⁵ İkinci Dünya Savaşı’nda Almanya ve müttefiklerini tanımlamak için kullanılan kavram. İng.: “*Axis*”.

¹⁶ *Aydın Tarihi*, Sayı:134, Ocak 1945; *Aydın Tarihi*, Sayı:135, Şubat 1945.

meşruiyet kazanma çabası ile doğrudan alakalıdır; ikincisi, birincisinin adeta bir ön hazırlığı gibidir.¹⁷

De Gaulle'ün Müttefikler nezdinde olduğu kadar savaşa girmeyen ülkeler nezdinde de Hür Fransa'nın Vichy rejiminin yerini alabilmesini yahut etkisini kırabilmesini sağlamaya yönelik diplomatik faaliyetlerde bulunduğu söylenebilir. İlk zamanlar Londra dışında Fransa'nın sömürge topraklarında örgütlenmeye çalışan Hür Fransa, ilk defa 1940 yılının Ekim ayında Brezilya, Arjantin, Uruguay, Şili, Kanada, ABD, Mısır, Güney Afrika ve Meksika gibi tarafsız ülkelerde komiteler kurmuştur.¹⁸ Bu komiteler ilgili ülkelerdeki Vichy etkisini Hür Fransa lehine kırmaya çalışmışlardır. Örneğin de Gaulle tarafından diplomatik bir misyonla görevlendirilen Jacques Soustelle gibi isimlerin Meksika'daki çalışmaları, bu ülkenin Hür Fransa'ya olan bakışını etkilemiş ve sonraki ilişkiler için de zemin hazırlamıştır. Bu bakımdan Avrupa'ya uzak bir ülke olmasına rağmen Meksika, Hür Fransa'nın Vichy Fransa'sı ile giriştiği temsiliyet ve propaganda rekabetinin ölçüsüne bir örnek teşkil etmesi bakımından önemlidir.¹⁹ Aynı şekilde Vichy Fransa'sının da tarafsız ülkelerdeki Hür Fransa unsurlarını etkisiz kılmak için yaptığı girişimler, bu mücadelenin tek taraflı olmadığını göstermektedir. Mareşal Pétain'in eşinin 1942 yılında Fransız hayır kurumlarını ziyaret etmek görünümü altında İspanya'ya giderek buradaki Hür Fransa taraftarlarını kazanmaya çalışması buna bir örnek teşkil etmektedir.²⁰

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'nda fiilen savaşın dışında kalabilmiş olan ülkelere birisidir. Fransa açısından madalyonun bir diğer yüzünü temsil eden Hür Fransa'nın, gerek coğrafi konumu gerekse büyük ülkeler ile olan ilişkileri nedeniyle savaş yıllarında diplomatik sahada adeta “*değere binen*” Türkiye ile olan ilişkileri, en az diğer savaş dışı ülkelerle olan ilişkileri kadar incelenmeyi hak etmektedir. Bu makale, İkinci Dünya Savaşı'nda Türk-Fransız ilişkilerini –bir devlet ile bir kurtuluş hareketinin ilişkileri bağlamında- farklı bir açıdan ele almaktadır. General Charles de Gaulle liderliğindeki Hür Fransa'nın Türkiye ile olan ilişkilerini ilk defa müstakil bir şekilde ele alan bu makale, İkinci Dünya Savaşı yıllarında resmi bir hükümet olarak tanınmayan bir direniş hareketinin hem daha önce benzer bir tarihi süreçten geçmiş olan Türkiye'de nasıl değerlendirildiğini hem de bu direniş hareketinin Türkiye'ye karşı nasıl bir tutum takındığını ortaya korumak amacıyla kaleme alınmıştır. Öncelikle makale, de Gaulle liderliğindeki Hür Fransa'nın ileriye dönük olarak diplomatik meşruiyet alanı aradığı ülkelere birisinin Türkiye olduğunu öne sürmektedir. Bu arayış çerçevesinde Türkiye açısından süreç, bu ülkenin Fransa ile olan tarihi ilişkilerinden

¹⁷ General de Gaulle, anılarının başında şu ifadeleri kullanmaktadır: “*Bozgunların dibinden yüklendiğim benim iktidarım ise, önce savaşmaktan vazgeçmemiş olan Fransızlar, sonra olaylar gelişikçe topluluğun bütünü, en sonunda bir sürü çatışmadan geçerek bütün dünya hükümetleri tarafından kabul edildi. Bu yetki sayesinde ben, ülkeyi kurtuluşuna kadar yönettim.*” Bkz. Charles de Gaulle, *Umut Anıları*, çev. Ali Sirmen, Sinan Yayınları, Ankara, 1971, ss. 7-8.

¹⁸ Münir Müzeyyen Bekman ve Feridun Fazıl Tülbentçi, *İkinci Cihan Harbi Kronolojisi I (1940 Sonuna Kadar)*, Başvekalet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü, Ankara, 1943, s. 73; *Ulus*, 8 Birinciteşrin [Ekim] 1940.

¹⁹ Denin Rolland, *Vichy et La France Libre au Mexique: Guerre, Cultures et Propagande Pendant La Deuxième Guerre Mondiale*, Éditions de l'IHEAL, L'Harmattan, Paris, 1990.

²⁰ TDA, Fon No:537, Kutu No:7480, Gömlek No:43936, Sıra No:1.

ziyade, savaş dönemi diplomasisinin şartları içerisinde, “*realist*” (*gerçekçi*) bir çerçevede şekillenmiştir. Bu bakımdan iki taraf arasındaki ilişkiler, Türkiye’nin savaş boyunca izlediği dış politika ile doğrudan bağlantılıdır. Buna bağlı olarak makalenin öne sürdüğü bir diğer tez, İkinci Dünya Savaşı’nda Türkiye’nin yalnız savaşın başat ve büyük aktörleri ile değil, bu kapsamın dışında kalan unsurlarla olan ilişkilerinde de son derece ihtiyatlı, dikkatli ve bir o kadar da çok yönlü bir dış politika izlemiş olduğudur.

1. Konunun Kapsamı ve Literatüre Olan Katkısı

Makale, Hür Fransa’nın kuruluşu ile bu hareketin “Fransa Cumhuriyeti Geçici Hükümeti” adı altında resmi bir hükümet olarak tanındığı 1940-1944 yılları arasındaki dört yıllık bir dönemi incelemektedir. İlgili dönemde Türkiye’nin savaştaki durumu, diğer tüm savaş dışı ülkelerden farklı bir görüntü arz etmesi bakımından ayrıca ele alınmaya değerdir. Türkiye, savaşın henüz başında İngiltere ve Fransa ile imzaladığı ittifak antlaşması gereği bu ülkelerle aynı safta yer almasına rağmen, çok yönlü bir dış politika uygulayarak savaşın dışında kalabilen ülkelerden biri olmuştur. Buna rağmen Türkiye’nin dış politika başta olmak üzere hemen her alandaki durumu savaşın seyrinden doğrudan etkilenmiştir. İlgili dönemde Türkiye’nin dış politikasında ana aktörler Almanya, İngiltere, SSCB ve son olarak ABD olurken, bu ülkelerle olan ilişkiler savaşın gidişatına göre değişkenlik göstermiştir. Bu karmaşık ilişki ağı, Türkiye’nin 1940-1944 yılları arasında Fransa da dahil olmak üzere diğer tüm ülkelerle olan ilişkilerinde göz önünde bulundurması gereken bir etken halini almıştır. Bir başka ifadeyle, ilgili dönem aralığında Türkiye’nin büyük güçlerle olan ilişkileri pergelin sabit ayağını oluştururken, diğer ülkelerle olan ilişkileri de bu sabit ayağın çizilecek olan açığa göre nasıl konumlandırıldığına bağlı olarak şekillenmiş, hatta açının ölçüsünü de tayin etmiştir.

Her ne kadar Türkiye’nin İkinci Dünya Savaşı’ndaki dış politikası²¹ ve bu süreçte “*pergelin sabit ayağını oluşturan*” büyük güçlerle olan ilişkileri önemli akademik çalışmalara konu olsa da diğer ülkelerle olan ilişkileri yeterince incelenmemiştir. Bu ülkelerden birisi de

²¹ İkinci Dünya Savaşı’ndaki Türk dış politikası hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946)*, Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, b.y.y., 1973; Cemil Koçak, *Türkiye’de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, Cilt:1, İletişim Yay., İstanbul, 1996, s. 229 vd.; Cemil Koçak, *Türkiye’de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, Cilt:2, İletişim Yay., İstanbul, 2007, ss. 141-275; Selim Deringil, *Denge Oyunu: İkinci Dünya Savaşı’nda Türkiye’nin Dış Politikası*, İletişim Yay., İstanbul, 2024; Hazal Pabuççular, *Cumhuriyet’in Dış Politikası: Olaylar, Aktörler, Kurumlar (1923-2023)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2023, ss. 53-83; Nezihe Selcen Korkmazcan, *İkinci Dünya Savaşı’nda Türk Diplomasisi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2018; Edward Weisband, *2. Dünya Savaşında İnönü’nün Dış Politikası*, çev. M. Ali Kayabal, Milliyet Yay., yyy., 1974; Onur İşçi, *Turkey and Soviet Union During World War II: Diplomacy, Discord and International Relations*, I. B. Tauris, London, 2020; Nuri Karakaş, *Türk-Amerikan Siyasi İlişkileri (1938-1952)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2013, ss. 23-157; Mustafa Aydın, “İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye 1939-1945”, *Türk Dış Politikası*, ed. Baskın Oran, 22. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 2018, ss. 399-475; Hüner Tuncer, *İsmet İnönü’nün Dış Politikası*, 2. Baskı, Kaynak Yay., İstanbul, 2012; Zehra Önder, *II. Dünya Savaşı’nda Türk Dış Politikası*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 2010. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü Türkiye’nin İkinci Dünya Savaşı’ndaki dış politikasını 1947 yılında bizzat kendi kalemıyla anlatmıştır. Bkz. *Ayın Tarihi*, Sayı:166, Eylül 1947, ss. 56-65.

Fransa'dır. Fransa o tarihe kadar Türkiye'nin dış politikasında kilit bir ülke olmasına rağmen,²² savaş yıllarında Türkiye'nin dış politika merkezindeki yerini açık bir şekilde kaybetmiştir. Bu tarihten itibaren Türkiye'nin dış politika merkezinde İngiltere, Almanya ve SSCB –ABD savaşın sonunda önemli bir yer edinmeye başlayacaktır- yer almıştır. Bunda, Fransa'nın savaşın erken bir tarihinde ve oldukça hızlı bir şekilde saf dışı kalmış ve böylelikle savaştaki birincil rolünü (pergelin sabit ayağı olma özelliğini) kısa sürede kaybetmiş olmasının etkisi büyüktür. Şayet Fransa tıpkı Birinci Dünya Savaşı'nda olduğu gibi savaşın sonuna kadar varlığını sürdürebilmiş olsaydı, Türkiye'nin Fransa ile olan ilişkileri de tıpkı diğer büyük ülkeler gibi yaygın bir inceleme konusu olabilirdi.

Fransa'nın savaşın büyük kısmındaki “yokluğu”, bu dönemi Türkiye açısından ele alan tarih yazımında Fransa'nın büyük ölçüde göz ardı edilmesine neden olmuştur.²³ Mevcut literatüre bakıldığında, İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye-Fransa ilişkilerini doğrudan inceleyen akademik çalışmaların sayısının son derece sınırlı olduğu görülmektedir. Bu eksiklik Türk-Fransız ilişkilerini inceleyen az sayıdaki çalışmanın içeriğinde de kendisini belli etmektedir. İlgili döneme dair Türk-Fransız ilişkilerini inceleyen ilk çalışma olarak zikredebileceğimiz Bilal Karabulut'un “1939-1945 Dönemi Türk-Fransız İlişkileri” başlıklı çalışmasının gerek içeriği gerekse kaynakçası, konuyla ilgili akademik literatürün ne denli zayıf kaldığını –hatta o tarih için neredeyse hiç olmadığını- göstermektedir; zira bu çalışmada Türk-Fransız ilişkileri dışında İkinci Dünya Savaşı'na dair hemen her şey mevcuttur.²⁴ Yakın zamanda Aurélien Denizeau tarafından kaleme alınan “*Turkish-French Relations During the Second World War and the Cold War*” başlıklı çalışma da İkinci Dünya Savaşı'ndaki Türk-Fransız ilişkileri ile ilgili olarak Hür Fransa'nın 1943 yılında Ankara'da bulunan iki gayri resmi temsilcisini kısaca zikretmek dışında yeni bir bilgi verememektedir.²⁵ Bu dönemi

²² Bige Yavuz, *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri (Fransız Arşiv Belgeleri Açısından 1919-1922)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1994; Fatih Selçuk, *Dengeler Değişirken: Milli Mücadele'de Türk-Fransız İlişkileri (1918-1922)*, İdeal Kültür Yay., İstanbul, 2022; Fatih Selçuk, “Büyük Taarruza Giden Süreçte Türk-Fransız İlişkileri (1921-1922)”, *Türk İstiklâl Harbi'nin 100. Yılında 1922 Yılı Gelişmeleri*, Editör: Özlem Arslan, Türk Ocağı Yay., İstanbul, 2022, ss. 149-183; Ahmet Özgiray, “Türk-Fransız İlişkileri (1924-1930)”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XII, Sayı:1, 1992, ss. 65-80; Hüseyin Umut, “Atatürk Devri Türk-Fransız İlişkileri”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı:62, 2018, ss. 539-548; Serhan Ada, *Türk-Fransız İlişkilerinde Hatay Sorunu (1918-1939)*, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2013; Mehmet Gönlübol ve Cem Sar, *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2013, ss. 93-98, 147-155; Fabrice Monnier, “France and Turkey (1918-1939): Disillusion and Disappointment”, *Turkish-French Relations: History, Present and The Future*, ed. Aurélien Denizeau-Ozan Örmeci, Springer Nature, Switzerland 2022, ss. 33-55.

²³ Bu durum yalnızca aşağıda zikredilen akademik literatür değil, resmi tarih yazımı için de geçerlidir. Dışişleri Bakanlığı tarafından 1973 yılında yayımlanan *Türk Dış Politikasında 50 Yıl: İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946)* başlıklı yayında Hür Fransa hareketine veya Vichy Fransa'sına dair herhangi bir atıf söz konusu değildir. Bkz. *Türk Dış Politikasında 50 Yıl*.

²⁴ Bilal Karabulut, “1939-1945 Dönemi Türk-Fransız İlişkileri”, *Geçmişten Günümüze Türk-Fransız İlişkileri*, ed. Haydar Çakmak, Efil Yay., Ankara, 2017, ss. 105-115.

²⁵ Aurélien Denizeau, “Turkish-French Relations During the Second World War and the Cold War”, *Turkish-French Relations: History, Present and The Future*, ed. Aurélien Denizeau-Ozan Örmeci, Springer Nature, Switzerland 2022, ss. 57-77.

doğrudan ele almasalar da Türk-Fransız ilişkileri tarihini kronolojik bir şekilde inceleyen çalışmaların da ilgili dönemi detaylı irdele(ye)medikleri görülmektedir. Eşref Hilmi Açıık, “*Geçmişten Günümüze Türkiye Fransa İlişkileri*” başlıklı kitabında 1939 tarihli Hatay meselesine değindikten sonra doğrudan 1945 yılına geçmekte, aradaki İkinci Dünya Savaşı yıllarına değin(e)memektedir.²⁶ Toktamış Ateş de “*Geçmişten Günümüze Türk-Fransız İlişkileri*” başlıklı benzer bir çalışmada İkinci Dünya Savaşı döneminden hiç söz etmemektedir.²⁷ Yakın zamanda yayımlanan “*Türkiye-Fransa İlişkileri*” kitabında Ozan Örmeci de bu döneme hiç değin(e)memektedir.²⁸

İkinci Dünya Savaşı’ndaki Türk-Fransız ilişkilerine dair bu literatür değerlendirmesinin tek istisnasını yakın zamanda Fikret Çiftçi tarafından kaleme alınan bir doktora tezi oluşturmaktadır.²⁹ 2021 yılında tamamlanan “*1938-1950 Dönemi Türk-Fransız İlişkileri*” başlıklı bu tez, neredeyse tamamen Fransa Dışişleri Bakanlığı belgeleri ve bu belgeleri destekleyen basın ve ikinci el literatür değerlendirilerek kaleme alınmış bir çalışmadır. Türk Diplomatik Arşivi –o tarihte araştırmacılara açık olmadığı için- bu çalışmada kullanılamamıştır. Çiftçi’nin tezi, İkinci Dünya Savaşı yılları için konuşulacak olursa, daha çok Vichy Fransa’sı ile Türkiye arasındaki ilişkileri merkeze almaktadır. Buna bağlı olarak, Hür Fransa ile olan ilişkiler ancak 1943 yılının ikinci yarısında Vichy’nin zayıflaması neticesinde, bir bakıma Hür Fransa’nın zamanla Vichy’nin yerini almaya başlamasıyla değerlendirme konusu yapılmıştır. Bu ilişkiler ele alınırken, Türkiye ile Hür Fransa arasındaki ilişkilerin 1940-1942 dönemlerindeki seyrine dair somut bir veri sunulmamaktadır. Türkiye ile Hür Fransa arasındaki ilişkiler –aslında bu kısım Vichy rejimi ile de alakalıdır- 275 sayfalık tezin yalnızca 29 sayfalık bir kısmını oluşturmaktadır.³⁰ Kısacası, Çiftçi’nin doktora tezi 1938-1950 yılları arasındaki Türk-Fransız ilişkilerini incelemek bakımından ilk ve tek kapsamlı çalışma olmasına rağmen, konu Hür Fransa ile Türkiye’nin ilişkileri olduğu zaman, gerek konunun evveliyatı gerek konunun Çiftçi’nin tezinin geniş kapsamında edinebildiği yer gerekse neredeyse tek bir temel kaynak üzerinden gidiliyor oluşu gibi sebeplerle bu spesifik konu hakkında bize resmin tamamını verememektedir. Gelinek noktada Türkiye’nin Hür Fransa ile olan ilişkileri, incelenmeyi bekleyen bir konu olarak literatüre önemli bir katkı sunacaktır.³¹

²⁶ Eşref Hilmi Açıık, *Geçmişten Günümüze Türkiye Fransa İlişkileri*, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2008, ss. 476-477.

²⁷ Toktamış Ateş, *Geçmişten Günümüze Türk-Fransız İlişkileri*, Creative Yay., yyy, yty, ss. 162-163.

²⁸ Ozan Örmeci, *Türkiye-Fransa İlişkileri*, Urzeni Yay., İstanbul, 2022, ss. 62-68.

²⁹ Fikret Çiftçi, “1938-1950 Dönemi Türk-Fransız İlişkileri”, *İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Malatya, 2021. (275 sayfa)

³⁰ *A.g.t.*, ss. 141-170.

³¹ Bu dönemki Türk-Fransız ilişkilerine dair doğrudan olmasa da dolaylı bir şekilde literatüre katkı sunan çalışmaları zikretmek gerekmektedir. Çiftçi tarafından kaleme alınan bir makale ilgili dönemde Türkiye’ye sığınan Fransız gemilerini konu edinmesi bakımından literatüre doğrudan bir katkı sunmaktadır. Bkz. Fikret Çiftçi, “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye’ye Sığınan Fransız Elan Gemisi”, *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:9, Sayı:2, 2020, ss. 510-523. Hüseyin Kalemlî’nin Türkiye’nin Paris Başkonsolosunun gözünden işgal Paris’inin ilk dönemlerini aktardığı makalesi de konuya katkı sunması

Literatürdeki bu boşlukta, konuyla ilgili kaynak yelpazesinin görece dar olmasının da etkisi olduğunu söylemek gerekir. Bunun temel bir sebebi, Türk Dışişleri Bakanlığının yazışmalarının uzun yıllar boyunca araştırmacılara kapalı tutulmuş olmasıdır. 2022 yılında Cumhuriyet Arşivi'ne devredilerek “*Türk Diplomatik Arşivi*” kataloğu altında araştırmacılara açılan bu belgeler, İkinci Dünya Savaşı Dönemi'ndeki Türk-Fransız ilişkileri bağlamında ilk defa bu makalede değerlendirilmektedir. Konuya dair bir diğer önemli kaynak yelpazesini ise Fransa Dışişleri Bakanlığı arşivlerinde bulunan diplomatik belgeler oluşturmaktadır. Özellikle Türk araştırmacıların bu konuda yaşadıkları temel sıkıntı ilgili belgelerin ancak Fransa'daki arşivlere gidilerek incelenebilmesidir; yine de az sayıda da olsa bazı belgelerin Fransa Dışişleri Bakanlığı tarafından bir derleme olarak yayımlandığını ifade etmek gerekir.³² Geleneksel noktada Çiftçi'nin ilgili tezinde Fransa Dışişleri Bakanlığının yazışmalarının önemli bir kısmını kullanmış olması, bu konuda doğabilecek eksikleri bir ölçüde ölçüde

bakımdan kayda değerdir. Bkz. Hüseyin Kalemlî, “Türkiye Paris Başkonsolosunun Raporuna Göre İkinci Dünya Savaşı Sırasında Almanların Paris’i İşgali”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl:12, Sayı:24, Güz 2016, ss. 29-56. Kalemlî ilgili raporu Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi'nden edinmiştir. Aynı rapor Türk Dışişleri Arşivi'nde şu katalogta bulunmaktadır: Bkz. TDA, Fon No:525, Kutu No:38049, Gömlek No:154722, Sıra No:8.

Bunlar dışında, ilgili dönemde Türkiye Büyükelçisi Behiç Erkin'in Fransa'daki Yahudilere yönelik hayırhah tutumunu konu edinen çalışmaları da zikretmek gerekir. Bkz. Emir Kıvırcık, *Büyükelçi*, Goa Yay., İstanbul, 2007; Arnold Reisman, *An Ambassador And A Mensch: The Story of A Turkish Diplomat in Vichy France*, CreateSpace Independent Publishing Platform, yyy., 2010.

Ayrıca, İkinci Dünya Savaşı Fransa'sındaki önde gelen isimleri yakın dönem Türk tarihi ile kıyaslayan çalışmalar da mevcuttur. Bu konuda Sina Akşin'in General de Gaulle ile Atatürk'ü konu edindiği çalışması ilk sırada gelmektedir. Bkz. Sina Akşin, “Two Victorious War Leaders: de Gaulle and Atatürk”, *The Turkish Yearbook of International Relations*, Sayı:22, 1992, ss. 51-59. Bunun ardından Hakkı Uyar ve Çağdaş Cansın Korkmaz'ında benzer bir şekilde dönem Fransa'sında Almanlarla işbirliği taraftarı olan Vichy Hükümetleri ile Birinci Dünya Savaşı'nın ardından mütareke döneminde İngiltere ile işbirliği yanlısı olan Osmanlı Sadrazamı Damat Ferit Paşa'yı kıyaslayan çalışması bu noktada dikkate değerdir. Bkz. Hakkı Uyar ve Çağdaş Cansın Korkmaz, “Birinci ve İkinci Dünya Savaşı'nın İşbirlikçi Hükümetleri: Damat Ferit Paşa ve Vichy Hükümetleri”, *Belgi Dergisi*, Sayı:10, 2015, ss. 1331-1341.

Her ne kadar ilgili dönemde Fransa'yı incelerken Türkiye'yi doğrudan konu edinmiyor olsalar da Türkçe literatürde Vichy Fransa'sı dönemine dair akademik araştırmalar mevcuttur. Özen ve Akdevelioğlu'nun İkinci Dünya Savaşı'nda Fransa'daki liderlik mücadelesini inceledikleri makalesi bu bakımdan zikretmeye değerdir. Bkz. Özen-Akdevelioğlu, *a.g.m.* Süleyman Yükçü ve Ahmet Kaya, İkinci Dünya Savaşı'nda Vichy Fransa'sının Almanya ile işbirliğinin ekonomik maliyetine dair bir çalışma kaleme almışlardır. Bkz. Süleyman Yükçü ve Ahmet Kaya, “Düşmanla İş Birliği Yapmanın Maliyet Analizi: İkinci Dünya Savaşı Fransa Örneği”, *Muhasebe ve Finans İncelemeleri Dergisi*, Cilt:6, Sayı:2, 2023, ss. 160-168. Ayrıca Caner Çakı'nın Vichy Fransa'sındaki propaganda örneklerini derlediği makalesi aynı şekilde Türkçe literatür açısından zikredilmelidir. Bkz. Caner Çakı, “Vichy Fransası'nda İşgal Propagandası”, *Trakya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi e-Dergi*, Cilt:7, Sayı:1, 2018, ss. 53-80. Benzer bir çalışma Metin Işık ve Mustafa Karaca tarafından da kaleme alınmıştır. Bkz. Metin Işık ve Mustafa Karaca, “Vichy Fransası'nda Müttefik Devletlerine Karşı Yürütülen Propaganda Faaliyeti”, *Anadolu Akademik Sosyal Bilimler Dergisi*, I, Sayı:3, 2019, ss. 43-62. Caner Çakı ve Özkan Avcı da işgal Fransa'sında medya üzerinden anti-semitizm konusunu işleyen bir makale kaleme almışlardır. Bkz. Caner Çakı ve Özkan Avcı, “İkinci Dünya Savaşı'nda Fransa'da Antisemitist Medya: Je Suis Partout Gazetesi Üzerine Bir İnceleme”, *Erciyes İletişim Dergisi*, Cilt:9, Sayı:1, Ocak 2022, ss. 337-360.

³² *Documents Diplomatique Français 1944*, Tome II, (9 Septembre-31 Décembre), Imprimerie Nationale, Paris, 1996.

kapatmaktadır.³³ Arşiv belgelerinin yanında gerek Türk gerekse Fransız süreli yayınlarının dönem ile ilgili geniş bir kaynak yelpazesi sunduğunu ifade etmek gerekir; fakat savaş yıllarının basın üzerinde getirdiği kontrol mekanizması, bu kaynak yelpazesinin çok daha dikkatli kullanmayı gerektirmektedir. Süreli yayınların bu özelliği, dolaylı olarak, dış politikaya yön veren yönetici iradenin tutumunu görmeyi de sağlayabilmektedir. Arşiv belgeleri ve süreli yayınların yanı sıra Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde (TBMM) yapılan gizli celse toplantıları dış politika açısından son derece önemli bir kaynak olabilmekle birlikte, TBMM arşivlerinde ilgili dönemin gizli celse zabıtlarına ulaşılammıştır; genel olarak bakıldığında, 1935 ile 1950 tarihleri arasındaki gizli celse zabıtları ilgili arşivde mevcut değildir.³⁴ Bunların yanında her iki tarafta da dış politikaya yön veren isimlerin anıları ve günlükleri de bu konu hakkında pek bir veri sunmamaktadır. Hür Fransa'nın lideri General Charles de Gaulle'un anılarının yayımlanmış olması, ilgili dönemi incelemek isteyen araştırmacılar açısından oldukça avantajlı bir durum yaratmakla birlikte, bu anılarda Türkiye ile ilgili malumat bulmak –birkaç dolaylı istisna dışında- mümkün değildir.³⁵ 1939-1940 yıllarında Fransa'nın Ankara'daki büyükelçisi René Massigli'nin (1888-1988) anıları da iki ülke ilişkilerini anlamak bakımından önemli bir kaynak olmakla birlikte, 1940 yılı sonrasına dair bir bilgi sunmamaktadır.³⁶ Fransa açısından aynı durum, Türk devlet adamlarının anıları ve günlükleri için de geçerlidir; bu kaynaklar da Fransa açısından pek bir veri sunmamaktadır. Bunun bir istisnası, 1939-1943 yılları arasında Türkiye'nin Fransa Büyükelçisi olarak görev yapan Behiç Erkin'in (1876-1961) anılarıdır. Erkin'in anıları, Türkiye'nin Vichy rejimi ile olan ilişkilerine dair önemli bilgiler sunarken, konu Hür Fransa'ya gelince dişe dokunur bir bilgiye rastlamak güçtür.³⁷ Genel olarak bakıldığında, Massigli ve Erkin hariç olmak üzere, dönemin karar vericileri ve uygulayıcıları tarafından kaleme alınan anılar ve günlükler, Fransa'nın düşüşünden sonra iki tarafın da birbirini dış politika sahasının merkezinde görmediklerini daha en başından göstermektedir; nitekim gelişen şartlarda önceliklerin farklı olması son derece doğaldır.³⁸ Son olarak, ilgili dönemde resmi birer yayın olarak kaleme alınan kronolojik kaynaklar da gerek dış gelişmeler gerekse iki taraf arasındaki ilişkiler hakkında birinci el kaynak olmak özelliği göstermesi bakımından önemlidir.³⁹ Genel olarak

³³ Çiftçi, *a.g.t.*

³⁴ Bir istisna olarak, İkinci Dünya Savaşı yıllarında Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) milletvekili olarak TBMM'de bulunan emekli General Kazım Karabekir'in CHP grup tartışmalarına dair tuttuğu notlar, ilgili dönemde TBMM içerisindeki tartışmalar konusunda fikir verici olabilir. Bkz. Kâzım Karabekir, *Ankara'da Savaş Rüzgarları: İkinci Dünya Savaşı*, Emre Yayınları, İstanbul, 1994.

³⁵ De Gaulle, *L'Unité*; Charles de Gaulle, *Mémoires de Guerre: L'Appel (1940-1942)*, Librairie Plon, Paris, 1954; De Gaulle, *Umut Anıları*.

³⁶ Massigli, *a.g.e.*

³⁷ Erkin, *Hâturat*.

³⁸ Ayrıca bkz. İsmet İnönü, *Defterler (1919-1973)*, haz. Ahmet Demirel, 3. Baskı, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2008, ss. 284-424; Cevat Açıkalın, "Cevat Açıkalın'ın Anıları: 2. Dünya Savaşının İlk Yılları (1939-1941)", haz. İsmail Soysal, *Belleten*, Sayı:217, Cilt:56, 1992, ss. 985-1080; Feridun Cemal Erkin, *Dışişlerinde 34 Yıl: Anılar-Yorumlar*, Cilt:1, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1980, ss. 121-145; Faik Ahmet Barutçu, *Siyasî Anılar (1919-1954)*, Milliyet Yay., İstanbul, 1977, ss. 110-274.

³⁹ Bekman ve Tülbentçi, *I*; Münir Müzeyyen Bekman ve Feridun Fazıl Tülbentçi, *İkinci Cihan Harbi Kronolojisi II (1941-1942 Sonuna Kadar)*, Başvekalet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü, Ankara, 1944; Münir

bakıldığında mevcut kaynaklar, İkinci Dünya Savaşı'ndaki Türk-Fransız ilişkilerinin arşiv belgeleri ve bir nebze de olsa süreli yayınlar şeklinde iki temel kaynağa dayanarak kaleme alınabileceğini göstermektedir. Diğer tüm kaynak yelpazeleri, ancak destekleyici ve boşlukları tamamlayıcı bir özellik göstermeleri bakımından önem arz edebilmektedir.

2. İkinci Dünya Savaşı'nın İlk Yıllarında Vichy Fransa'sı, Hür Fransa ve Türkiye

Türkiye'nin Fransa ile olan ilişkileri, İkinci Dünya Savaşı'ndan önce Hatay meselesinin çözüme kavuşturulmasıyla belirli bir ivme kazanmıştı.⁴⁰ Bu dönemde Alman ve İtalyan tehdidi karşısında Fransa aynı tehdit algısına sahip olan İngiltere ile yakınlaşırken, Türkiye de kendisini garantiye almak amacıyla bu iki ülke ile olan ilişkilerini yoğunlaştırdı. Neticede İngiltere, Fransa ve Türkiye'nin bu yöndeki ortak çıkarı, üç ülkeyi savaşın başlamasından kısa bir süre sonra “Üçlü Pakt” adı altında bir ittifak haline getirdi. Bir diğer ifadeyle Türkiye ve Fransa, İkinci Dünya Savaşı'nın hemen başında aynı ittifak içerisinde bulunuyorlardı.⁴¹ Bu ittifak antlaşmasının belki de en önemli kısmı, savaşın Akdeniz'e yayılması durumunda Türkiye'nin Müttefiklerin yanında savaşa girmesini öngören maddeydi. Türkiye, ilk başlarda savaşa dahil olmadı fakat İtalya'nın 10 Haziran 1940 tarihinde Fransa'ya savaş ilan etmesi ve böylelikle savaşın Akdeniz'e yayılmasından dolayı, Üçlü Pakt'taki ikinci madde gereği savaşa girmek durumundaydı. Buna rağmen Türkiye, Fransa'nın kısa sürede saf dışı kalması gerçeği karşısında, müttefiklerinin tüm ısrarlarına rağmen savaşa girmeyi kabul etmedi.⁴² Türkiye'nin bu politikası özellikle Fransızların yoğun tepkisini çekti.⁴³ Bazı diplomatik kaynaklara göre Türk Hükümeti de savaşı erken kaybettikleri için Fransızlara kızılıyordu.⁴⁴ Çünkü Fransa'nın düşmesi Alman ve İtalyan tehdidinin daha da yayılmasına yol açabilirdi. Türkiye açısından ise savaşın kendi topraklarından uzakta tutulması temel prensipti. Türkiye, “aktif tarafsızlık”⁴⁵ siyaseti çerçevesinde benimsediği bu prensibini savaşın son anlarına kadar muhafaza edecekti.⁴⁶

Fransa'nın kısa sürede teslim olması Türkiye açısından adeta bir şok etkisi yaratmıştı. Türkiye'nin gözünde Avrupa'nın en iyi ordularından birine sahip olan Fransa'nın Almanlar karşısında bu denli hızlı bir şekilde yenilmesi, Türkiye'nin uyguladığı ihtiyat politikasını haklı

Müzeyyen Bekman ve Feridun Fazıl Tülbentçi, *İkinci Cihan Harbi Kronolojisi III (1943 Sonuna Kadar)*, Başvekalet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü, Ankara, 1944.

⁴⁰ Ada, *a.g.e.*, s. 224 vd.

⁴¹ *Cumhuriyet*, 20 Birinciteşrin [Ekim] 1939; Deringil, *a.g.e.*, ss. 145-180; İsmail Soysal, “1939 Türk-İngiliz-Fransız İttifakı”, *Bellekten*, Sayı:182, Cilt:46, Nisan 1982, ss. 367-414; Müzehher Yamaç, “Fransız Arşiv Belgelerinde 23 Haziran 1939 Tarihli Türk-Fransız Antlaşması”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı:99, Cilt:35, 2019, ss. 215-252; Açıkalın, *a.g.m.*, ss. 998-1026.

⁴² Selim Deringil, “The Preservation of Turkey's Neutrality during the Second World War: 1940”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 18, No. 1, January 1982, ss. 36-43; Asım Us, *Hatıra Notları*, haz. İsmail Dervişoğlu, Kitabevi, İstanbul, 2012, ss. 399-401; Açıkalın, *a.g.m.*, ss. 1052-1054; Barutçu, *a.g.e.*, ss. 83-101.

⁴³ Erkin, *Hâtırât*, s. 458, 463.

⁴⁴ Deringil, *a.g.e.*, s. 197.

⁴⁵ *A.g.e.*

⁴⁶ Bu konuda Başbakan Refik Saydam'ın TBMM'deki konuşması için bkz. *Ulus ve Cumhuriyet*, 27 Haziran 1940.

çıkarmakla birlikte, savaşın ilerideki seyrine dair kanaatleri de etkiledi.⁴⁷ Bu tarihten itibaren Türkiye'nin Mihver bloğunun bir sonraki hedefinin ne olduğuna dair şüpheleri daha da arttı. Her şeyden önce Türkiye, İtalyan tehdidi devam ederken Akdeniz'deki Fransız Filosu'nun İtalyanların ya da Almanların eline geçecek olmasından büyük bir endişe duyuyordu. Neyse ki İngilizler, Deringil'e göre, Türkiye'yi yanlarında tutabilmek adına Akdeniz'de Fransa'dan kalan donanmayı 3 Temmuz 1940 tarihinde Cezayir'in Oran ve Mesr-El Kebir limanlarında bombardıman ederek batırdılar. Buna rağmen Türkiye'nin tehdit algısı Mihver bloğunun kısa süre sonra Balkanlara yönelmesiyle daha da arttı.⁴⁸ Bu endişeler pek de yersiz sayılmazdı; zira Fransa'nın düşüşü ve İngiltere'nin yalnız kalışı ile birlikte Avrupa'da Mihver üstünlüğü giderek daha açık bir şekilde kendisini gösteriyordu.

Bu ortamda Fransa'daki rejim değişikliği karşısında Türkiye daha dikkatli olmak ve en başından beri takip ettiği gerçekçi dış politikayı sürdürmek durumundaydı. Nihayetinde Ankara'dan bakıldığında Vichy Fransa'sının kurucusu olan Mareşal Pétain'e geniş yetkileri Fransa Meclisi vermişti ve bu yetkiler meşruydu.⁴⁹ Bu sebeple Türkiye, diğer pek çok savaş dışı ülkenin yaptığı gibi, Almanya'nın son derece avantajlı görüldüğü bu dönemde gerçekçi bir politika ile Vichy rejimini Fransa'nın mutlak temsilcisi olarak resmen tanıdı.⁵⁰ De Gaulle'ün Hür Fransa'sı ise zamanla savaşın gidişatına bağlı olarak Türkiye'de kendisine ancak kısmen ve gayri resmi bir çerçevede yer edinebilecektir. Bu dönemde dengeleri iyi bir şekilde gözeten Türkiye, Almanya'nın Türkiye için bir tehdit oluşturmadığından emin olduğu 1944 sonlarına kadar bu ülke ile ters düşmemeye çok dikkat edecek fakat aynı zamanda kendi müttefiklerini de gücendirmemeye çalışacaktır. İbre, savaşın gidişatına göre göstereceği yönü tayin edecektir.⁵¹ Bu bakımdan Türkiye'nin Hür Fransa Hareketi ile ilişkileri 1943 yılının sonlarına kadar belirsizliğini koruyacak, 1944 yılına girildiğinde gayri resmi çizgide olsa da önemli ilerlemeler kaydedecek ve nihayet 1944 yılının sonunda resmiyete dökülecektir.

Fransa'da mütareke imzalanırken, Türkiye'nin Paris Büyükelçiliği de Fransa Hükümeti'nin izlediği adımları takip ederek önce Bordeaux'ya oradan da Vichy'ye nakledilmişti.⁵² Böylelikle Türkiye, yeni rejimin başkenti Vichy'de resmen temsil edilmeye başlandı. Buna rağmen Erkin, yazışmalardan anlaşıldığı kadarıyla, "*Türkiye'nin Paris Büyükelçisi*" ünvanını kullanmayı sürdürüyordu. Vichy Fransa'sının Türkiye nezdindeki ilk

⁴⁷ Deringil, "Neutrality", s. 34; Massigli, *a.g.e.*, s. 453; Us, *a.g.e.*, s. 404. Almanya'nın Fransa'yı işgalinden sonra Türkiye'nin Paris Başkonsolosu'nun kaleme aldığı rapor, o tarihte Alman üstünlüğünün dışarıdan bakan gözleri ne denli etkilediğini göstermektedir. Bkz. TDA, Fon No:525, Kutu No:38049, Gömlek No:154722, Sıra No:8. Basındaki değişim için bkz. Mehtap Başarır, "Türk Basınında İkinci Dünya Savaşı (Tan, Ulus, Cumhuriyet Akşam Gazeteleri Örneği)", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri, 2018, s. 1028.

⁴⁸ Deringil, *a.g.e.*, ss. 197-222; Barutçu, *a.g.e.*, ss. 167-170.

⁴⁹ Erkin, *Hâturat*, s. 568.

⁵⁰ Türkiye'nin Vichy'deki Büyükelçisi Behiç Erkin'in Devlet Başkanı Mareşal Pétain ile 1941 yılının Ocak ayında gerçekleşen ilk uzun görüşmesi için bkz. TDA, Fon No:525, Kutu No:38250, Gömlek No:153172, Sıra No:54.

⁵¹ Koçak, *a.g.e.*, Cilt:2, ss. 235-271.

⁵² Erkin, *Hâturat*, ss. 460-461, 478 vd.; Kıvrıkcık, *a.g.e.*, s. 29.

adımı, Fransa'nın Ankara Büyükelçiliği tarafından 16 Temmuz 1940 tarihinde Dışişleri Bakanlığına verdiği yazı ile atıldı. Bu yazıda, Mareşal Pétain'in 11 Temmuz 1940 tarihinden itibaren Fransa Devlet Başkanlığı'nı üstlendiğini Ankara'ya bildiriliyordu.⁵³ Bu yazıdan iki gün sonra Vichy'de Pétain, tüm yabancı temsilcileri kabul ederek onlarla bir tanışma toplantısı gerçekleştirdi. Davetliler arasında Türkiye Büyükelçisi Erkin de vardı. Erkin'in Ankara'ya aktardığına göre Mareşal Pétain, burada söylediği nutukta “*Bütün memleketlere, dünyanın mâlum vaziyeti içinde, mümkün olduğu nispette iyilik temennisinde bulun[uyor] ve Fransa'nın bu müşkül vaziyetinde, kendisine, Hey'eti süfeta Reisleri (Chef de Missionlar) tarafından yardım edileceğinden emin olduğun[u]*” ifade ediyordu.⁵⁴

Fransa'da bunlar olurken, savaşın kaybedileceğinin anlaşıldığı günlerde Başbakan Reynaud'un da onayıyla iki defa Londra'yı ziyaret etmiş olan Savaş Bakanı Yardımcısı General de Gaulle, Başbakan Reynaud'un istifasından sonra 17 Haziran'da bir İngiliz uçağı ile Londra'ya gitmişti. Londra'ya indikten sonra ayağının tozuyla Churchill'i ziyaret eden de Gaulle, ondan gördüğü destekle 18 Haziran 1940 tarihinde İngiliz resmi radyosu BBC üzerinden tarihi bir konuşma yaptı. Bu konuşmada Fransa'nın bir muharebe kaybetmiş olsa da savaşı kaybetmediğini belirten de Gaulle, Fransız halkını savaşa devam etmeye çağırdı.⁵⁵ Bu hareketiyle İngiltere'de kısa sürede benimsenen de Gaulle, 27 Haziran 1940 tarihinde İngiliz Hükümeti tarafından “*Savaşan Fransa'nın*” lideri olarak tanındı.⁵⁶ O günlerde gazeteci Asım Us'un (1884-1967) günlüğüne “*General de Gaulle Fransa'nın Mustafa Kemal'i oldu.*” yazması, de Gaulle'ün Türkiye'de nasıl görüldüğünü göstermesi bakımından son derece anlamlıydı.⁵⁷

De Gaulle'ün İngiltere'deki ilk adımlarını İngiltere Başbakanı Churchill ile imzaladığı 7 Ağustos 1940 tarihli bir antlaşma izledi. Bu antlaşmaya göre de Gaulle, Fransa'dan tahliye edilebilmiş olan birlikler içerisindeki kara, deniz ve hava gönüllülerinden oluşan silahlı bir kuvvet kuracak ve bu kuvvet ortak düşmana karşı kullanılacaktı. “*Hür Fransa Güçleri*” (FFL, Forces Françaises Libres) adını alacak olan bu askeri kuvvetin ihtiyaçları İngiltere tarafından karşılanacaktı. Fakat bu kuvvet hiçbir zaman Fransa'ya karşı silah kullanmayacaktı. Ayrıca de Gaulle, hareketi adına sivil bir idare de tesis edecekti. Antlaşma ile İngiltere, savaştan sonra “büyük Fransa'nın” bağımsızlığının yeniden sağlanacağını da beyan ediyordu. Bu adımların ardından de Gaulle, 27 Ekim 1940 tarihinde Londra'da Fransa'nın eski imparatorluk dönemlerini hatırlatan bir adlandırmayla “*İmparatorluk Savunma Konseyi*” (Conseil De Défense de L'Empire) adlı bir konsey kurdu. Bir yıl sonra bu hareket yine de Gaulle liderliğinde “*Fransız Milli Komitesi*” adını alacaktı. İlk zamanlar İngiltere tarafından

⁵³ TDA, Fon No:525, Kutu No:37916, Gömlek No:153002, Sıra No:5.

⁵⁴ TDA, Fon No:525, Kutu No:37916, Gömlek No:153002, Sıra No:46.

⁵⁵ De Gaulle, *L'Appel*, ss. 61-87; Robert Megin, de Gaulle *A Londres: Vu Par Un Français Libre*, La Teble Ronde, Paris, 1965, ss. 46-57; *Ulus*, 23-24 Haziran 1940.

⁵⁶ *Bulletin Officiel Des Forçes Françaises Libres*, No. 1, 15 Ağustos 1940.

⁵⁷ Us, *a.g.e.*, s. 404. Aynı tarihlerde Faik Ahmet Barutçu da Mareşal Pétain hakkında şunları yazmaktadır: “*Mareşal Peten Hükümeti Damat Ferit Hükümeti'ni bize anımsatabilir. Yapı ve anlayış aynıdır. Tarihte yinelenmeler çoktur!*” Bkz. Barutçu, *a.g.e.*, s. 130.

Müttefiklere destek olacak geçici bir askeri güç olarak düşünülürken zamanla bağımsız bir hükümet gibi hareket etmeye başlayan bu komite, 20 Mayıs 1941 tarihinde Londra’da temsilciliği bulunan tüm ülkelere bir muhtıra göndererek, Vichy Fransa’sının hiçbir kararının tanınmadığını ilan edecekti.⁵⁸ Tüm bu süreç, de Gaulle’ün adım adım bağımsız bir Fransız Hükümeti kurma yolunda ilerlediğini gösterecek ve müttefikleri ile arasını açacaktı.

Fransa’nın Almanya’ya teslim olmayarak mücadeleyi sürdürmesi gerektiğini ifade eden de Gaulle’ün İngiltere’den yaptığı çağrı zamanla Fransa’yı adeta ikiye bölmüştü. İşgal Fransa’sından Berlin’e giden bir Türk vatandaşı Berlin’deki Türk Büyükelçiliğine, Fransa’nın “İngilizciler” (bir bakıma de Gaulle’cüler) ve “Almanlılar” olarak ikiye ayrıldığını aktarıyordu.⁵⁹ Fransa’daki de Gaulle’cülerin işi zordu; zira Vichy mahkemeleri de Gaulle yanlılarına ağır cezalar vermeye başlamıştı.⁶⁰ De Gaulle de Vichy mahkemeleri tarafından vatana ihanet suçundan idama mahkum edilenler arasındaydı.⁶¹ Vichy rejiminin kontrolü altındaki gazeteler de de Gaulle’ü ve Hür Fransa’yı eleştiriyor ve Fransızları Mareşal Pétain’in etrafında birleşmeye davet ediyordu.⁶² Fransa’daki zorlu koşullar da ivmenin Pétain’i göstermesini sağlıyordu. 5 Şubat 1941 tarihli raporunda Erkin, Pétain’in popülarlığının arttığına dikkat çekiyordu.⁶³ Özellikle 1941 yılının Haziran ayına gelindiğinde, yani Alman işgalinden tam bir yıl sonra, Pétain’in fotoğraflarının bütün dükkan ve mağazalara konması adeta bir adet halini almıştı.⁶⁴ Fransızların onu başlangıçta bir kurtarıcı olarak görmelerinin de bunda etkisi vardı. Ahmet Emin Yalman *Vatan* gazetesindeki başyazısında “*batan bir gemi*” olarak bahsettiği Fransa’da neden bütün Fransızların de Gaulle’den yana olmadığını sorgularken bunun nedeni olarak iki hususa dikkat çekiyordu. Birincisi bütün Fransızların “*Fransa’nın şeref ve namusunu ayakta tutmaya çalışan Mareşal’e*” beslediği hürmetti. Mareşal, “*Bir bayrak gibi ortada duruyor, Fransanın makûs talihine vekarla karşı geliyor ve mütareke anlaşmasile kurtarılan ufak tefek menfaatlere emin bir bekçi vazifesini görüyordu.*”⁶⁵ Tüm bu gelişmeler, de Gaulle’ün biraz daha zamana ihtiyaç duyduğunu gösteriyordu.

2.1. Fransa’nın Türkiye Büyükelçiliğindeki Bayrak Değişimi: René Massigli ve Jules Henry

Fransa’da Vichy rejimi ve de Gaulle hareketi arasında bir rekabet oluşurken, bu rekabet dış politikaya da yansıyor. İki tarafın da Türkiye ile olan ilişkilerindeki rekabetin ilk göstergesi büyükelçi ve diğer diplomatik pozisyonlardaki bayrak değişimi oldu. İlk başlarda Fransa’daki karışıklık nedeniyle Vichy Fransa’sının Türkiye ile olan ilişkileri, rejimin

⁵⁸ De Gaulle, *a.g.e.*, ss. 88-113, 274; Megin, *a.g.e.*, ss. 97-98; “Charles de Gaulle (1890-1970)”, *Çağdaş Liderler Ansiklopedisi*, Sayı:16, İletişim Yayınları, 21 Nisan 1986s. 500; *Vatan*, 21 Mayıs 1941.

⁵⁹ *TDA*, Fon No:525, Kutu No:37822 Gömlek No:151891, Sıra No:1.

⁶⁰ *Vatan*, 20 Mayıs 1941.

⁶¹ Bekman-Tülbentçi, *I*, s. 62.

⁶² *TDA*, Fon No:525, Kutu No:37822, Gömlek No:151891, Sıra No:59.

⁶³ *TDA*, Fon No:525, Kutu No:37916, Gömlek No:153002, Sıra No:8.

⁶⁴ *TDA*, Fon No:525, Kutu No:37916, Gömlek No:153002, Sıra No:14.

⁶⁵ Ahmet Emin Yalman, “Fransız İstiklâli Boğazlanıyor”, *Vatan*, 17 Mayıs 1941, s. 1.

uğraşmak zorunda olduğu onca mesele arasında çok da ön planda sayılmazdı. İngiltere yanlısı olarak bilinen ve daha sonra de Gaulle'ün Hür Fransa'sına katılacak olan Ankara Büyükelçisi Massigli, Fransa'daki rejim değişikliğinden ancak birkaç ay sonra görevinden tam olarak alınabildi. Bir diğer ifadeyle Fransa Vichy'den yönetilse de Türkiye'deki Fransa Büyükelçisi Müttefik taraftarı olarak bilinen ve Türkiye ile çok yakın ilişkiler geliştirmiş olan Massigli idi.⁶⁶ Nihayet Vichy, kurulmasından kısa bir süre sonra Ankara'ya yeni bir büyükelçi atamak için kolları sıvadı. Bir süredir Almanların hedefinde olan Massigli, 14 Temmuz 1940 tarihinde Vichy'den gelen bir telgrafla, Paris'te Almanların bulduğu gizli *La Charité* belgeleri⁶⁷ nedeniyle kariyerinin tehlike altında olduğu öne sürülerek görevinden alındığını öğrendi.⁶⁸ Fransa Dışişleri Bakanlığı, Fransa'nın Atina'daki Büyükelçisi Gaston Maugras'ı (1884-1965) Massigli'nin yerine Ankara'ya Büyükelçi olarak atamak istese de onun İngiltere taraftarı birisi olmasının –bir ihbar neticesinde- anlaşılmasıyla Maugras formülünden vazgeçildi.⁶⁹ Bu süre zarfında Massigli'nin Ankara'dan ayrılması gecikti. Bir süre daha Ankara'da Fransa'yı temsil etmeyi sürdüren Massigli, Ağustos ayının son haftasında kendisine verilen değeri gösteren anlamlı bir uğurlama ile Türkiye'den ayrıldı ve kısa bir süre sonra Hür Fransa hareketine katıldı.⁷⁰ Massigli'nin ardından Vichy Hükümeti, Fransa'nın ABD Büyükelçisi Jules Henry'yi (1888-1941) Ankara'ya Büyükelçi olarak atadı. Yeni Büyükelçi Henry, Mareşal Pétain imzalı itimatname yazısını 15 Kasım 1940 tarihinde Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye (1884-1973) sundu.⁷¹ Faik Ahmet Barutçu'nun (1894-1959) Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu'ndan (1877-1953) aktardığına göre Henry de Fransa'nın durumunu pek parlak görmeyenler arasındaydı; Saraçoğlu ile ilk görüşmesinde gözyaşlarına hakim olamayan Fransa Büyükelçisi, muhatabını dinlerken “*mendilini çıkartmış yaşla dolu gözlerini siliyordu.*”⁷²

Kısacası Türkiye'deki diplomatik değişimin bu denli geç gerçekleşmesi, Vichy rejiminin Türkiye'de nüfuzunu tesis etmesinin zaman almasına neden olmuştu. Vichy rejiminin kurulmasını takip eden birkaç ay boyunca Fransa'yı Ankara'da Müttefiklerden yana

⁶⁶ Massigli, *a.g.e.*

⁶⁷ Almanlar Paris'i işgal ettikten kısa bir süre sonra, La Charité-sur-Loire'da buldukları Fransız gizli belgelerini Türkiye de dahil olmak üzere pek çok ülkeyi sıkıştırmak için yayımlamışlardır. Türkiye ile ilgili olan gizli belgelerde, Müttefiklerin Almanlara petrol sağlayan SSCB'nin Kafkasya bölgesine karşı Türkiye üzerinden yapılması planlanan harekate dair bilgiler mevcuttur. Konu hakkında bkz. Lars Baerentzen, “A Rarely Used Source For The ‘Phoney War’. The Secret French Documents Found By German Soldiers At La Charité-Sur-Loire On June 19th, 1940”, *History and Memory In Intelligence*, No. 27, 2022, ss. 88-108; Massigli, *a.g.e.*, ss. 458-460; Deringil, *a.g.e.*, ss. 185-191; *Türk Dış Politikasında 50 Yıl*, ss. 93-94; Açıkalın, *a.g.m.*, s. 1058; Barutçu, *a.g.e.*, ss. 130-138.

⁶⁸ Massigli, *a.g.e.*, ss. 480-481.

⁶⁹ Erkin, *Hâtrât*, ss. 482-483. Maugras, 1944 yılında de Gaulle iktidarı ele aldıktan sonra Fransa'yı Türkiye'de temsil eden ilk büyükelçi olacaktır.

⁷⁰ Massigli, *a.g.e.*, ss. 484, 495-496.

⁷¹ TDA, Fon No:525, Kutu No:38094, Gömlek No:53767, Sıra No:25; *Ulus*, 16 Senteşrin [Kasım] 1940.

⁷² Barutçu, *a.g.e.*, ss. 147-148.

olduğu bilinen ve daha sonra Hür Fransa'ya katılacak olan isimler temsil etmişlerdi.⁷³ Bu bakımdan, 1940 yılının ikinci yarısında Türkiye'deki Fransız temsilinde kısa bir süre sonra Hür Fransa'ya katılacak olan Müttefik yanlılarının, bir diğer ifadeyle Vichy'ye muhalif olanların ağırlığı kendisini hissettiriyordu. Türkiye'nin Londra Büyükelçisi Tevfik Rüşü Aras'ın (1883-1972) Ankara'ya gönderdiği 1 Ocak 1941 tarihli bir şifreli telgraf, bu ağırlığın yalnızca diplomasi alanıyla sınırlı kalmadığını gösteriyordu. Bu telgrafında de Gaulle ile yeni tanıştığını ifade eden Aras, Türkiye'de çeşitli görevlerde bulunan Fransız ordu mensuplarının büyük bir çoğunluğunun de Gaulle hareketine taraftar olduklarını ve Vichy Hükümeti'nin bunları geri çağırarak istemesine rağmen bu "*Fransız askerî memurlarının dost Türkiye'de istihdam edilmelerinden ve kalmalarından Generalin pek memnun olduğunu*" iletliyordu.⁷⁴ Bu yazışma, 1940 yılının ikinci yarısında Türkiye'deki Fransız temsiliyetinde Vichy'nin henüz tam olarak üstünlük kurmadığını bir kere daha göstermektedir. Bu üstünlük kuramama durumu 1942 yılına kadar sürecektir. Vichy Fransa'sını, Büyükelçi Henry'nin vefat etmesiyle 1941 yılının Temmuz ayından 1942 yılının Temmuz ayına adar tam bir yıl boyunca Ankara'da temsil edecek olan Büyükelçi Jean Helleu de daha sonra Hür Fransa hareketine dahil olacaktır.⁷⁵ 1942 yılında Helleu'nün ardından Vichy Fransa'sını Ankara'da temsil edecek olan Gaston Bergery, tam bir Hür Fransa karşıtı olarak yoğun bir faaliyet yürütecektir.

3. Hür Fransa'nın Türkiye'de Bir Temsilci Bulundurmak Üzere İlk Girişimi: Louis Lagarde

Vichy Fransa'sı Türkiye'ye resmen bir büyükelçi gönderdikten sonra Ankara-Vichy-Hür Fransa üçgeni arasındaki ilişkileri şekillendiren ilk mesele, o tarihe kadar Fransa'nın Yakın Doğu'daki önemli bir sömürge toprağı olan Suriye'nin Fransa'daki rejim değişikliğinin ardından kimin kontrolünde bulunacağıydı. Vichy Fransa'sı ile İngiltere'nin kanatları altında hareket eden Hür Fransa arasında Suriye üzerine yaşanan rekabet, Hür Fransa'nın Türkiye ile olan ilişkilerinin dolaylı da olsa başlangıcını teşkil etmektedir. Fransa'da Vichy rejiminin tesis edilmesinin ardından bu yeni rejime olan bağlılığını ilan eden Suriye'deki Fransız yönetimi, Hür Fransa'nın hedef tahtasına oturmuştu. 1940 yılının sonlarına doğru de Gaulle ve Churchill, Yakın Doğu'daki sömürge topraklarının Müttefiklere geçmesi noktasında anlaşmaya vardılar. Çeşitli tereddütlerin ardından Müttefikler, Vichy Fransa'sı üzerinden Mihver nüfuzuna girmesinden endişe ettikleri Suriye'ye askeri hareket düzenleme kararı aldılar. Bunda, 1941 yılının Nisan ayında Irak'ta Mihver yanlısı bir askeri darbe gerçekleşmesi ve Almanların Suriye üzerinden Irak'taki darbe yönetimine yardım göndermesi etkili oldu. İngiliz ordusunun Irak'taki darbe rejimini saf dışı bırakmasının ardından Hür Fransa'nın da az bir katkı ile dahil olduğu Müttefik ordusu Suriye'ye bir askeri hareket

⁷³ Asım Us'un 1940 yılının Temmuz ayı başlarında günlüğüne yazdığı şu ifadeler bu bakımdan önemlidir: "[Dışişleri Bakanı] Saracoğlu, Meclis koridorunda mebuslar ile konuşurken: 'Fransa'nın Ankara sefiri Masigli, Fransa'nın eski davasının adamıdır. Bugünkü hükümeti [Vichy Hükümeti'ni] temsil etmiyor. Fransa'nın İngiltere ile kat'ı münasebet hâlinde olduğunu hâlâ bize tebliğ etmedi. Demek ki aldığı talimatları yerine getirmiyor.'" Bkz. Us, *a.g.e.*, s. 407.

⁷⁴ TDA, Fon No:534, Kutu No:37411, Gömlek No:150413, Sıra No:17.

⁷⁵ Çiftçi, *a.g.t.*, ss. 145-146.

başlattı. Vichy Fransa'sı Suriye'deki birliklerini ikmal edebilmek için Türkiye'den geçiş izni talep etse de Türkiye bu talebi her seferinde geçiştirdi. Neticede, Müttefiklerin askeri hareketi sayesinde Suriye'deki Vichy kontrolü kısa sürede sona erdi. Böylelikle Türkiye, Suriye'deki Fransız idaresinin “karşı tarafa” geçmesiyle dolaylı olarak Hür Fransa idaresi ile sınır komşusu oldu.⁷⁶

Güney sınırında Hür Fransa idaresine komşu olan Türkiye, buna rağmen Fransa'nın resmi temsilcisi olarak gördüğü Vichy Fransa'sı ile ilişkilerini artırarak sürdürdü. Bunun ilk göstergesi, Fransa'sının Ankara Büyükelçisi Jules Henry'nin 10 Haziran 1941 tarihinde vefat etmesinin ardından yaşanan yeni gelişmeler oldu. Türkiye, hastalığı süresince Henry ile son derece yakından ilgilenmiş ve ölümünden sonra Fransa'ya taziyelerini iletmişti. Aynı zamanda Türkiye, Henry için cenaze töreni de düzenlemişti.⁷⁷ Bunun yanında ikinci önemli gelişme, Vichy Fransa'sının SSCB ile ilişkilerini kesmesinden sonra, 9 Temmuz 1941 tarihinden itibaren SSCB'deki Fransız menfaatlerinin Türk Büyükelçiliğince üstlenilmesi oldu.⁷⁸ Bunu Lübnan'da bulunan on bir adet Fransız gemisinin İskenderun'a gelerek Türkiye'ye iltica etmesi izledi.⁷⁹ Bu arada Vichy rejimi, vefat eden Büyükelçi Jules Henry'nin yerine Jean Helleu'yü (1885-1955) atadı ve Helleu, Türkiye tarafından dostane bir şekilde karşılandı. Çiftçi, bu tarihten itibaren ilişkilerin normale döndüğünü ifade etmektedir.⁸⁰ Normalleşmenin bir göstergesi olarak Dışişleri Bakanlığı, Türk basınında Fransız devlet adamlarına karşı sert bir dil kullanılmaması noktasında hassas davranmaya başlamıştır. Bu çerçevede gazeteci Hüseyin Cahit Yalçın'ın (1875-1957) 13 Aralık 1941 tarihli bir başyazısı, Dışişleri Bakanlığı İstihbarat Dairesi'nce sakıncalı görülmüş ve yazının Fransa ve Fransız devlet adamlarını eleştiren kısımları renkli kalemlerle işaretlenerek Dışişleri Bakanlığının dikkatine sunulmuştur.⁸¹ Aynı günlerde Pétain da ipek üzerine dokunmuş bir portreyi bir jest olarak Erkin'e ve İnönü'ye hediye olarak göndermiştir.⁸² Tüm bunlara rağmen, bu dönemde iki ülke ilişkilerinin gelişimine katkı sunan Büyükelçi Helleu de ilerleyen dönemlerde Hür Fransa'ya katılanlardan birisi olacaktır.⁸³

1942 yılına gelindiğinde Vichy Fransa'sı ile Türkiye arasındaki ilişkiler rayına otururken, de Gaulle ve Hür Fransa, Müttefikleri de dahil olmak üzere hemen hiçbir bağımsız ülke tarafından Fransa'nın meşru bir hükümeti olarak tanınmıyordu. Bu süre zarfında de Gaulle, 1940 yılının Ekim ayında Londra'da kurduğu “İmparatorluk Savunma Konseyi” (Conseil de Défense de L'Empire) idaresinin ardından, 1941 yılının Mayıs ayında yaptığı bir

⁷⁶ A.g.t., ss. 99-105, 112-114; De Gaulle, a.g.e., s. 187; Bekman ve Tülbentçi, II, ss. 24, 31-35, 41; Us, a.g.e., s. 423; Erkin, *Hâtrât*, s. 487; Deringil, a.g.e., ss. 210-221.

⁷⁷ Gotthard Jaeschke, *Türkiye Kronolojisi (1938-1945)*, çev. Gülayşe Koçak, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1990, s. 51; TDA, Fon No:525, Kutu No:38094, Gömlek No:153767, Sıra No:61; TDA, Fon No:525, Kutu No: 38094, Gömlek No:153767, Sıra No:19.

⁷⁸ Bekman-Tülbentçi, II, s. 41; Us, a.g.e., s. 426.

⁷⁹ Jaeschke, a.g.e., ss. 54; Bekman-Tülbentçi, II s. 41; Çiftçi, a.g.m., ss. 512.

⁸⁰ Çiftçi, a.g.t., s. 115.

⁸¹ TDA, Fon No:525, Kutu No:38357, Gömlek No:152581, Sıra No:38.

⁸² TDA, Fon No:525, Kutu No:37916, Gömlek No:153006, Sıra No:13.

⁸³ Çiftçi, a.g.t., ss. 145-146.

açıklama ile Vichy Hükümeti'nin hiçbir kararını tanımadığını ilan etmişti.⁸⁴ Takip eden süreçte –her ne kadar somut anlamda geri planda kalsa da- İngiltere ile birlikte Suriye'deki Vichy varlığına son veren de Gaulle, 1941 yazına geldiğinde gerçek bir meşruluk kazanmak adına daha kesin adımlar atmaya başlamıştı. De Gaulle'ün isteği, İngilizlerin düşündüğünün aksine, geçici bir askeri lider rolünden ziyade kurtarıcı bir devlet adamı ve ulusal bir önder olabilmektir. Bu da sivil, hiyerarşik ve meşruluğu tanınmış bir hükümet olmaktan geçiyordu. Bu sebeple de Gaulle, Hür Fransa'ya kendi liderliği etrafında birleşen gerçek bir hükümet biçimi vermek amacıyla 23 Eylül 1941 tarihinde Londra'da Fransız Milli Komitesi'ni kurdu. Burada yaptığı konuşmada de Gaulle, bu hareketin yalnızca Mihver'e karşı verilecek olan askeri mücadelede değil, savaştan sonraki Fransa'nın geleceğinin hazırlanması noktasında da önemli roller oynayacağını ifade etti.⁸⁵ Bu, yalnızca geçici bir askeri hareket olmaktan ziyade Fransa'nın kaderine hükmeden bir hükümet tesis etmek anlamına geliyordu. Nitekim de Gaulle, anılarında bu Komite'yi her kesimden Fransız'ı temsil eden bir “*Hükümet*” olarak adlandırmaktadır.⁸⁶

De Gaulle'ün bu adımları İngiltere ve –yeni Müttefik- ABD tarafından pek olumlu karşılanmıyordu. Buna rağmen de Gaulle ileriye dönük olarak adımlarını atmaya sürdürüyor ve bunu yaparken diğer ülkeler nezdinde de tanınmayı önemsiyordu. Rolland'ın da ortaya koyduğu şekliyle Hür Fransa, savaşın ilk yarısında Latin Amerika ülkelerinde, örneğin Meksika'da, bazı Fransız diplomatlar aracılığıyla kendisine bir temsil ve nüfuz alanı yaratabilmiş ve Meksika tarafından resmen tanınan Vichy Fransa'sının o ülkedeki etkinliğini zaman içerisinde kırabilmişti.⁸⁷ De Gaulle benzer tarihlerde Türkiye için de adımlar atmıştır. Esasen 1941 yılının Haziran ayından itibaren Suriye'deki kontrolün Hür Fransa'ya geçmiş olması nedeniyle iki taraf arasındaki ilişkilerin sınır meseleleri başta olmak üzere pek çok konuda “*fili*” (*de facto*) olarak olarak başlamış bulunduğu söylenebilir. Fakat Türkiye'de henüz bir Hür Fransa temsilciliği bulunmamaktadır. Mütarekeden kısa bir süre sonra Fransa'nın İzmir Konsolosu olarak görev yapan Louis Lagarde'ın 6 Nisan 1942 tarihinde Türkiye'nin Şam Konsolosluğunu ziyaret ederek bazı mahrem bilgileri Türk makamları ile paylaşması, de Gaulle'ün Türkiye'de temsil edilmek için gerçekleştirdiği ilk girişimi açığa çıkarmaktadır.

Türkiye'nin Şam Konsolosluğuna anlattığına göre diplomatlık kariyerinin yirmi iki yılını Türkiye'de geçirmiş olan Lagarde, Fransa 1940 yılının Haziran ayında Almanya'ya teslim olduktan ve de Gaulle Londra'ya gittikten sonra onun hareketine katılmış, fakat bulunduğu pozisyon gereği bunu bir süre gizli tutmuştur. Lagarde o tarihte Fransa'nın Zonguldak Konsolosu olarak görev yapmaktadır. 1940 yılının Aralık ayına kadar buradaki görevine devam eden Lagarde'ın bir sonraki görevi Fransa'nın İzmir Konsolosluğu

⁸⁴ *Vatan*, 21 Mayıs 1941.

⁸⁵ Robert Aron, *Histoire de La Libération de La France I*, Broard et Taupin, Paris, 1967, s. 46.

⁸⁶ De Gaulle, *L'Appel*, s. 274.

⁸⁷ Rolland, *a.g.e.*

olmuştur.⁸⁸ Lagarde'a, Vichy rejimi onu görevden alana kadar görevinin başında kalmasını bizzat de Gaulle söylemiştir. Gerçekten de Lagarde İzmir'deki konsolosluk görevini 1941 yılının Haziran ayına kadar sürdürmüştür.⁸⁹ Bu noktada Vichy Fransa'sı Türkiye'ye geç de olsa bir büyükelçi atamış olmasına rağmen, Türkiye'deki bazı Fransız diplomatlarının de Gaulle'e taraftar kişilerden oluşmaya devam etmesi dikkate değer bir husustur. Bu durum, Müttefikler ile aynı çizgide bulunan Büyükelçi Massigli'nin uzun bir süre daha görevinde kalabilmiş olmasının ve Türkiye'de kalan Fransız askerlerinin de de Gaulle'cü olduklarının ifade edilmiş olmasının ardından, Vichy Fransa'sının bu yönde gösterdiği zafiyete bir diğer örnek teşkil etmektedir.

Şam Konsolosluğuna verdiği ifadelerine göre Lagarde, Vichy rejimi nihayet kendisini İzmir'deki görevinden alarak Fransa'ya çağırınca (Haziran 1941), sert bir dille yazılmış istifasını Vichy'ye göndermiş ve görevinden ayrılmıştır. Akabinde, de Gaulle ile daha önce kararlaştırıldığı üzere Suriye'ye geçerek burada Hür Fransa'ya katıldığını kamuoyuna açıklamıştır. De Gaulle, bu tecrübeli diplomattan Hür Fransa'nın Türkiye'deki temsilcisi olmasını istemiştir. Bu girişim muhtemelen Lagarde'ın Türkiye'deki diplomatik görevinin son bulunduğu 1941 yılının Haziran ayı ile Lagarde'ın Şam Konsolosluğunu ziyaret ettiği 1942 yılının Haziran ayı arasında gerçekleşmiş olmalıdır. Esasen Lagarde'ın İzmir'deki görevinden alınmasını takip eden birkaç ayda bu türde bir girişimin yapılmış olması ihtimali düşüktür, çünkü Lagarde bunun için öncesinde bir müddet beklediklerini söylemektedir. De Gaulle'ün 1941 yılının sonlarına doğru Londra'da Fransız Milli Komitesi'ni kurarak bir hükümet gibi hareket etmeye başlaması göz önünde tutulacak olursa, Hür Fransa'nın Türkiye'de temsil edilme girişiminin 1942 yılının hemen başlarında yapılmış olması yüksek bir ihtimaldir. Neticede doğru zamanın geldiğine kanaat getiren de Gaulle, İngiltere'nin Ankara Büyükelçiliği aracılığıyla, Lagarde üzerinden Türkiye Dışişleri Bakanlığı nezdinde bir girişimde bulunmuştur. Bu girişimde, tıpkı Londra'daki Çek Hükümeti'nin temsilcisine yapıldığı gibi Lagarde'ın da Hür Fransa'nın Türkiye temsilcisi olmasının kabulü Türkiye'den rica edilmiştir. Türkiye bu başvuruya hemen yanıt vermemiştir. Bir süre sonra ise Türkiye'nin yanıtı Londra'ya ulaşmıştır. Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nun İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi'ne verdiği yanıt şöyle olmuştur: “[Bu kişi] Her halde Mösyö Lagarde olamaz. Çünkü ancak kendisinin bilmesi icab eden bazı askerî malûmatın Almanların eline geçmiş olduğunu haber aldık.”⁹⁰

Bu ifadesiyle Saraçoğlu, Hür Fransa'yı Türkiye'de temsil etmesi düşünülen kişinin Almanlara çalıştığına dair şüpheler bulunduğunu ve bu sebeple onu kabul edemeyeceklerini söylemiştir. Bu durum, Türkiye'nin Hür Fransa'yı temsil edeceği söylenen kişinin kim olduğunu önemseydiğini ve hakkında bir ön araştırma yaptığını göstermektedir. Lagarde, ilgili beyanatının devamında Türkiye'nin Şam Konsolosluğuna neden geldiğini de açığa vurarak, kendisinin Almanlara çalışan bir kimse olmadığını kanıtlamaya çalışmış ve hatta kendisini

⁸⁸ TDA, Fon No:525, Kutu No:37954, Gömlek No:154036, Sıra No:1; TDA, Fon No:525, Kutu No:37954, Gömlek No:154036, Sıra No:2; TDA, Fon No:525, Kutu No:37954, Gömlek No:154036, Sıra No:3.

⁸⁹ TDA, Fon No:525, Kutu No:37954, Gömlek No:154057, Sıra No:37.

⁹⁰ TDA, Fon No:525, Kutu No:38249, Gömlek No:153158, Sıra No:21.

temize çıkarmak için Türkiye'deki Vichy temsilciliklerinde görev yapan personel arasından Almanlara askeri istihbarat sağladığını iddia ettiği kişilerin isim listesini vermiştir.⁹¹ Bu durum, Hür Fransa'nın Vichy Fransa'sıyla olan rekabetinin ne kadar ileri gidebileceğine de bir örnek teşkil etmektedir.

Lagarde üzerinden yapılan bu ilk girişimi reddeden Saraçoğlu, Hür Fransa'ya kapıları tam olarak kapatmış değildir. Bu noktada, Türkiye'nin Hür Fransa ile ilgili olarak gayri resmi temsil ile resmi temsil arasındaki farkı son derece katı bir şekilde belirleyerek buna uymaya çalıştığı belirtilmelidir. Örneğin Kudüs'teki Türk Başkonsolosluğu, 1942 yılında Fransız Milli Bayramı (14 Temmuz) dolayısıyla buradaki Hür Fransa temsilciliği kendileriyle iletişime geçmeye çalıştığı zaman Dışişleri Bakanlığının fikrini sormuş ve aldığı yanıt "*Filistin'deki Hür Fransa Deleğeliği ile resmî muhabere icrası muvafık değildir.*⁹² *Ona göre hareket olunmasını rica ederim.*" şeklinde, oldukça keskin ve net olmuştur.⁹³ Bir diğer örnekte ise aynı tarihlerde bazı Fransız mühendisler Türkiye'de çalışabilmek için Türkiye'nin Londra Büyükelçiliği üzerinden Dışişleri Bakanlığına başvurdukları zaman Bakanlık Genel Sekreteri Numan Menemencioglu (1893-1958), "[...] *bahis mevzuu mühendislerin Golis [De Gaulle'cü] olmaları dolayısıyla memleketimizde de Gaulle cereyanı için bir nevi ajanlık etmek durumunda kalacakları cihetle*" bu talebi reddetmiş, hatta bu konu ile ilgili olarak Londra Büyükelçiliğine cevap dahi verilmemesini "*emretmiş[tir].*"⁹⁴

Buraya kadar olan yazışmalar Türkiye'nin en azından 1942 yılına kadar Hür Fransa'yı tanımadığını ve gayri resmi de olsa herhangi bir teması uygun görmediğini göstermektedir. Hatta kimi Fransızların Türkiye'de "*De Gaulle cereyanı için bir nevi ajanlık*" yapabilmeleri ihtimali bile Dışişleri Bakanlığınca arzu edilmemektedir. Bu ifade, Hür Fransa'nın Türk Hükümeti tarafından sakıncalı görüldüğünün bir kanıtı olarak okunabilir. Savaşın gidişatının büyük oranda Mihver ülkeleri lehine geliştiği bu ilk yıllarda Genel Sekreter Menemencioglu'nun –ve tabii rejimin- ihtiyatlı tutumu, bu kararda belirleyici olmuş olmalıdır. Unutmamak gerekir ki Türkiye Hür Fransa'nın rahat bir hareket alanı bulabildiği ve temsiliyet noktasında Vichy Fransa'sı ile rekabet edebildiği Meksika kadar tehlikelere uzak bir ülke değildir. Esasen bu ihtiyatlı tutum, bir yıl sonrasının dahi belirsiz olduğu bir dönemde⁹⁵ Türkiye'nin uygulamak zorunda olduğu gerçekçi dış politikanın bir gereğidir; yoksa Türk idarecilerine sorulacak olursa, normal şartlarda tercihlerinin Vichy rejimi ve bölünmüş bir Fransa olması için özel bir sebep yoktur. Hatta tam aksine, Fransa'nın Vichy'den önce

⁹¹ TDA, Fon No:525, Kutu No:38249, Gömlek No:153158, Sıra No:21.

⁹² Cümlelerin sonunda bulunan "*değildir*" ibaresi aslında ilk olarak "*görülmemiştir*" olarak yazılmış, daha sonra bu ifadenin üzeri kalemle çizilerek "*değildir*" ifadesi yazılmıştır. "*Görülmemiştir*", yapılan bir değerlendirmenin sonrasında alınan bir kararı, yani uygun görülmediğini ifade ederken, "*değildir*" ise genel bir kuralı, kesin bir kaideyi ifade etmektedir. Bu ince anlam farklı, Hür Fransa'nın temsilciliği ile resmi bir temasın Türk Dışişleri tarafından değerlendirme konusu dahi edilmediğini gösteren küçük bir ayrıntıdır.

⁹³ TDA, Fon No:525, Kutu No:38249, Gömlek No:153158, Sıra No:16; TDA, Fon No:525, Kutu No:38249, Gömlek No:153158, Sıra No:13.

⁹⁴ TDA, Fon No:525, Kutu No:38041, Gömlek No:154682, Sıra No:45.

⁹⁵ Cumhurbaşkanı İnönü'nün konuşması için bkz. Koçak, *a.g.e.*, II, ss. 157, 175. Başbakan Saraçoğlu'nun konuşması için bkz. *Ulus*, 11 Senteşrin [Kasım] 1938.

Ankara'daki son Büyükelçisi Massigli, anılarında, Türkiye'nin yönetici elitinin Fransa'dan son derece etkilenmiş kişiler olduğunu ve onların gözünde Vichy Fransa'sının herhangi bir hayranlık uyandırmadığını ifade etmektedir. Gazeteci Asım Us da de Gaulle'ün Londra'ya gittiği ilk günlerde onu Mustafa Kemal Atatürk'e benzetmektedir.⁹⁶ Numan Menemencioglu da 1944 yılında Paris'te Büyükelçi olarak de Gaulle'e itimatnamesini sunarken o da de Gaulle ile Atatürk'ün mücadelelerini benzeten bir konuşmada bulunacaktır.⁹⁷ Bu çerçevede Dışişleri Bakanlığının (ya da Numan Menemencioglu'nun) katı tutumuna rağmen Türk Hükümeti'nin Hür Fransa'ya kapılarını tam olarak kapatmadığı, Saraçoğlu'nun Lagarde konusunda verdiği yanıtta anlaşılmaktadır. Saraçoğlu, yalnızca Lagarde'ı veto etmiştir, fakat Hür Fransa'nın Türkiye'de bir temsilci bulunduramayacağını söylememiştir. Bu noktada Türkiye'nin kendi temsilcilikleri nezdinde katı ve ihtiyatı elden bırakmayan bir tutum benimsediğini, fakat içeride bu tutumu yumuşatma potansiyeli barındırdığı düşünülebilir. Nitekim Türkiye, ilerleyen süreçte Hür Fransa'nın Ankara'da gayri resmi de olsa temsil edilmesine belirli şartlar çerçevesinde izin verecek, fakat bunu kendi dış temsilciliklerden dahi gizleyecektir.

4. Hür Fransa'nın Ankara'daki İki Gayri Resmi Temsilcisi: Géraud Jouve ve Étienne Manac'h.

Türkiye ile Hür Fransa arasındaki ilişkilerin 1943 yılının başlarından itibaren yeni bir evreye girdiği söylenebilir. Bunda esas belirleyici unsur savaşın gidişatının getirdiği yeni dengeler olmuştur. Diğer yandan, Türkiye'ye son derece yakın bir isim olan Fransa'nın Ankara eski Büyükelçisi Massigli'nin Hür Fransa'nın Dış İlişkiler Komiserliği'ne getirilmesi de bu süreçte önemli bir etken olarak kaydedilmelidir. Türkiye'yi yakından tanıyan ve Ankara'da iyi ilişkiler kurmuş olan Massigli'nin Türkiye'nin Londra Büyükelçiliği nezdinde gerçekleştirdiği ilk temaslar, Türkiye ile Hür Fransa arasındaki ilişkilerin 1943 yılı itibariyle geldiği noktayı anlamak bakımından önemlidir.

6 Şubat 1943 tarihinde Fransız Milli Komitesi'nin Dışişleri Komiserliği'ne tayin edilen⁹⁸ Massigli, 2 Mart 1943 tarihinde Türkiye'nin Londra Büyükelçisi Rauf Orbay'ı ziyaret eder. Bu ziyarette Massigli, Orbay'a Hür Fransa'nın hâlihazırda Ankara'da bulunan gayri resmi temsilcisi "*Mösyö Jouve*" yerine Ankara'da Siyasal Bilgiler Okulu Profesörü Jean Camborde'un tayininin uygun görülüp görülemeyeceğini sorar. Orbay bu soruya son derece şaşırır, çünkü Hür Fransa'nın Ankara'da bir temsilcisi olduğuna dair en ufak bir bilgiye sahip değildir. Orbay'ın tek bildiği, Türkiye'nin Hür Fransa'yı hiçbir şekilde tanımadığıdır. Nitekim Massigli'ye verdiği yanıtta, Türkiye'nin Vichy Fransa'sını meşru hükümet olarak tanımaya devam ettiğini ve gayri resmi de olsa Hür Fransa'nın Ankara'ya bir temsilci gönderme teklifinin uygun olmadığını söyler. Bu görüşmeyi de aynı gün Ankara'ya iletir. Orbay'ın Ankara'ya gönderdiği yazısının ekinde, "*Fransız Milli Komitesi Dışişleri*" tarafından yazılı 23 Şubat 1943 tarihli yazının sureti de vardır. Bu yazı, Hür Fransa'nın Jouve yerine Camborde'u

⁹⁶ Massigli, *a.g.e.*, s. 488; Us, *a.g.e.*, s. 404.

⁹⁷ Oğuz Gökmen, *Diplomasi: Diplomaside 40 yıl, 11 say, 17 gün..!*, yayınevi belirtilmemiş, İstanbul, 2006, s. 211.

⁹⁸ Bekman-Tülbentçi, *II.*, s. 12.

Ankara'ya gayri resmi temsilci olarak atamak üzere kaleme aldığı bir tür dilekçedir.⁹⁹ Dışişleri Bakanlığı, Londra Büyükelçisi Orbay'a gönderdiği cevabi yazıda, Orbay'ın Massigli'ye "Türkiye'nin resmîyette Vichy Hükümeti'ni tanıdığı ve bu sebeple Hür Fransa'nın Türkiye'ye resmi bir temsilci atamasının uygun olamayacağı" şeklinde verdiği yanıtın "*esas itibarile muvafık*" olduğunu belirtir. Daktilo ile yazılmış olan bu ifadenin hemen altında, Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Feridun Cemal Erkin, Orbay'ın da o ana kadar bilmediği şu bilgiyi el yazısı ile ekler: "*Öteden beri Muharip Fransa'nın Türkiye'de M. Jouve adında gayri resmi bir mümessili vardır.*" Yazının devamında Erkin, Hür Fransa'nın Jouve yerine Ankara'daki Siyasal Bilgiler Okulunda Profesör olan Camborde'u gayri resmi bir şekilde atamasının mümkün olduğunu, fakat öncelikle Camborde'un üniversitedeki görevinden çekilmesi gerektiğini ifade eder. Erkin, bunun Massigli'ye aktarılmasını istemektedir.¹⁰⁰

1943 yılının ilk yarısında geçen bu yazışma, Hür Fransa ile Türkiye arasındaki ilişkilere dair çok önemli bilgiler içermektedir. Her şeyden önce, 1942 yılındaki ilk girişimde Lagarde'ın Saraçoğlu tarafından veto edildiği hatırlanacak olursa, bu girişimlerin daha sonra devam ettiği ve Jouve adlı bir kişinin Hür Fransa'nın Ankara'daki gayri resmi temsilcisi olarak kabul edildiği böylelikle ortaya çıkmaktadır. Bu kişi, farklı kaynaklarca da teyit edebildiğimiz şekliyle Géraud Jouve'dir (1901-1991).¹⁰¹ İşin ilginç yanı, bundan –eğer Dışişleri'nde Rauf Orbay'a yönelik şahsi bir güvensizlik söz konusu değilse- Londra Büyükelçiliği gibi son derece önemli bir büyükelçilik haberdar değildir. Büyükelçi Orbay, bunu Massigli'nin kendisini ziyaret etmesi sayesinde, bir bakıma tesadüf eseri öğrenmiştir; fakat bunda dahi Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Feridun Cemal Erkin'in şahsi bir inisiyatifi söz konusudur. Şayet Erkin el yazısı ile bu bilgiyi vermemiş olsaydı, muhtemelen Orbay da bu konuda herhangi bir bilgi edinemeyecekti.¹⁰² Bu durum, Hür Fransa'nın Türkiye'de gayri resmi de olsa bir temsilci bulundurmasının Türk Hükümeti tarafından son derece gizli tutulduğunu veya en kötü ihtimalle bu konunun dar bir çevre tarafından bilindiğini düşündürmektedir. Çünkü aşağıda da görüleceği şekilde diğer ülkelerdeki Türk temsilciliklerinin de bu konuda kafası karışık görünmektedir. Hemen hiçbirisi, Türkiye'nin Hür Fransa olan ilişkilerinde tanınma derecesini yahut Hür Fransa'nın Ankara'da temsil edilip edilmediği hakkında bilgi sahibi değildir. Türk temsilciliklerin tamamına yakını, bunu buldukları ülkelerdeki Hür Fransa temsilcilikleri herhangi bir konuda kendilerine başvurdukları zaman Ankara ile yazışmaları neticesinde öğrenmektedir.

⁹⁹ TDA, Fon No:525, Kutu No:38249, Gömlek No:153158, Sıra No:12.

¹⁰⁰ TDA, Fon No:525, Kutu No:38249, Gömlek No:153158, Sıra No:11.

¹⁰¹ Denizeau, *a.g.m.*, ss. 59.

¹⁰² Londra Büyükelçisi Rauf Orbay'a gönderilen yazıya kendi el yazısı ile ekleme yaparak (ve bunu kendisinin yazdığını da altta belirterek) Orbay'ı Hür Fransa'nın Türkiye'de bir temsilcisi olduğu konusunda bilgilendiren Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Feridun Cemal Erkin, anılarında Orbay'dan seçkin bir devlet adamı olarak bahsetmekte ve onun büyükelçiliği dönemini övmektedir. Bu durum, Erkin'in belgedeki notu sevdiği ve güvendiği Orbay için şahsen düştüğü izlenimini vermektedir. Çünkü diğer temsilcilikler için böyle bir emareye rastlanmamaktadır. Bkz. Feridun Cemal Erkin, *Dışişlerinde 34 Yıl*, ss. 143-144.

Massigli'nin 1943 yılının Mart ayında Orbay'ı ziyaret ederek Ankara'da Hür Fransa'yı temsil etmek üzere Jouve'nin yerine önerdiği Camborde seçeneği, muhtemelen kendisi üniversitedeki görevinden ayrılmak istemediği için, gerçekleşmemiştir. Onun yerini kısa bir süre için Galatasaray Lisesi Felsefe öğretmenlerinden Étienne Manac'h (1910-1992) adlı bir Fransız'ın aldığı anlaşılmaktadır.¹⁰³ Camborde'un Ankara Üniversitesi'nde öğretim üyesi, Manac'h'ın da Galatasaray Lisesi'nde felsefe öğretmeni olduğu dikkate alınır, Hür Fransa'nın Türkiye ile olan gayri resmi ilişkilerinde içerideki Fransız çevrelerinden güvenilir isimlerle çalışmayı tercih ettiği anlaşılmaktadır.

Manac'h'ın ilk defa 1989 yılına yayımlanan anılarına göre kendisi 1938 yılında başladığı Galatasaray Lisesi'ndeki öğretmenlik görevinin Vichy rejimi tarafından sonlandırılmasından sonra, Hür Fransa'nın Türkiye'deki ilk gayri resmi temsilcisi olan Jouve'nin yardımcılığını üstlenmiştir.¹⁰⁴ Jouve'nin ardından düşünülen Profesör Camborde formülü Camborde Ankara Üniversitesi'ndeki görevinden ayrılmak istemediği için hayata geçirilemediğinden, gayri resmi temsilcilik görevini Manac'h üstlenmiş ve böylelikle Hür Fransa'nın Türkiye'deki ikinci gayri resmi temsilcisi Manac'h olmuştur. Manac'h, anılarında ana görev yerinin genellikle İstanbul, kısmen de Ankara olduğunu ifade etmektedir. İstanbul'daki faaliyetler İngiltere'nin buradaki Başkonsolosluğundan idare edilmiştir. Manac'h'ın tek görevi Hür Fransa'yı Türkiye'de temsil etmek değil, aynı zamanda Balkan ülkeleri ile olan gizli temasları da organize etmektir. Bu sebeple Manac'h, görev yaptığı dönem boyunca sık sık yurtdışına seyahat etmiştir. Manac'h'ın Türkiye'deki faaliyetleri kısa sürede Almanların dikkatini çekmiş ve Türk makamlarından onun sınır dışı edilmesi istenmiştir. Bu uyarının ardından İstanbul'daki sıkıyönetim komutanı kendisini çağırarak "*Karda iz bırakmadan yürümesi gerektiği*" konusunda Manac'h'ı uarmıştır. Bu uyarı, Türk makamlarının Hür Fransa temsilcisini Almanlara karşı kolladıklarını ve aynı zamanda ihtiyatı da elden bırakmadıklarını göstermektedir. Manac'h'a göre Türk idarecileri de Gaulle'ün mücadelesini Atatürk'ün mücadelesine benzeterek ona saygı duyuyorlar ve bu sebeple de Manac'h'ı Almanların tazyikine karşı koruyorlardı. Bu koruma sayesinde Manac'h, Jouve'nin ardından 1943 yılının sonbaharına kadar Türkiye'de Hür Fransa'yı gizli de olsa temsil edebilmiştir.¹⁰⁵

Jouve ve Manac'h'ın Türkiye'de görev yaptıkları dönemdeki faaliyetleri hakkında nispeten az bilgiye sahibiz. Manac'h, anılarında, Türkiye'deki gayri resmi görevi boyunca

¹⁰³ Manac'h 1956 yılında Fransa Dışişleri Bakanlığı Avrupa Umum Müdür Muavini olarak Türkiye'nin Paris'teki Maslahatgüzarı Namık Yolga ile gerçekleştirdiği bir görüşmede ona "*vaktiyle Galatasaray Lisesi Felsefe öğretmeni ve müteakiben Hür Fransa Mümressili sıfatıyla memleketimizde geçirdiği senelerden pek güzel bir hatıra ve Türklere karşı samimi dostluk duyguları muhafaza ettiğini*" anlatacaktır. Bkz. TDA, Fon No:556, Kutu No:44685, Gömlek No:215355, Sıra No:1.

¹⁰⁴ Manac'h'ın anılarında aktardığı bu ayrıntı, Vichy rejiminin iktidarı ele almasından kısa bir süre sonra Türkiye'deki Fransız eğitim kurumlarındaki kadrolarda da tasfiyeye gittiğini göstermektedir.

¹⁰⁵ Étienne Manac'h, "*Quelques Souvenirs d'Un Long Séjour En Turquie Pendant La Second Guerre Mondiale*", *L'Empire Ottoman, La République de Turquie et La France*, ed. Hamit Batu ve Jean-Louis Bacqué-Grammont, Editions Isis, İstanbul, 1986, ss. 545-552.

Balkan ülkelerindeki gizli temasları da organize ettiğini ifade etmektedir.¹⁰⁶ Bunun dışında esas faaliyet alanları ise Hür Fransa lehine yapılan gizli propaganda yayınları olmuştur. Örneğin 1942 yılında İstanbul'un Galata semtindeki Abajoli Matbaası'nda basılan "*FRANCE*" adlı de Gaulle yanlısı bir dergi, Ankara'daki Fransa Büyükelçisi Gaston Bergery'i son derece rahatsız etmiş ve Türk makamlarını bu yayınların son bulması yönünde defalarca uyarmasına neden olmuştur. Hatta ilgili dergide Almanya Büyükelçisi Franz von Papen'in (1879-1969) de eleştiri konusu edilmesi üzerine devreye bu sefer von Papen girmiştir. Bunun dışında Bergery, Türkiye'deki de Gaulle taraftarı Fransızların "*FRANCE*"a benzer şekilde herhangi bir yayında bulduklarını ya da bulunacaklarını haber aldığı anda Türk makamlarına aynı uyarılarda bulunmayı sürdürmüştür. Türk makamları da her seferinde gerekli talimatların verildiğini kendisine bildirmiştir.¹⁰⁷ Tüm bu veriler, Jouve ve Manac'h'ın Hür Fransa'yı gayri resmi bir şekilde temsil ettikleri 1942-1943 yıllarında ağırlıklı olarak basın ve yayın aracılığıyla propaganda faaliyetlerinde bulduklarını göstermektedir. Fransa Büyükelçiliğinin Türk makamlarını bu konuda sık sık uyararak zorunda kalması, Türk Hükümeti'nin de bu tür faaliyetlere göz yumduğu izlenimini vermektedir.

5. Türkiye-Hür Fransa İlişkilerinde Resmiyete Giden Yol: Jacques Tarbé de Saint-Hardouin ve Ankara Misyonu

1943 yılının Haziran ve Temmuz ayları hem Hür Fransa hem de bu hareketin Türkiye ile olan ilişkilerinde çok önemli bir dönüm noktasıdır. Bu süreçte Hür Fransa, 1942 yılının Kasım ayında yapılan Müttefik çıkarması ile birlikte Kuzey Afrika'nın Vichy hakimiyetinden kurtarılmasının ardından, bizzat İngiltere ve ABD tarafından körüklenen bir iç liderlik çekişmesi sürecini atlatmış ve 1943 yılının ikinci yarısına gelindiğinde de Gaulle'ün siyasi liderliği daha da perçinlenmiştir. Aynı yılın Haziran ayında ise Londra ve Cezayir'deki Hür Fransa unsurlarını bir araya getirmek suretiyle Fransız Milli Komitesi'nin bir devamı olarak "*Fransız Milli Kurtuluş Komitesi*" (*Le Comité Français de La Libération Nationale*) kurulmuştur. Bu Komite, Fransa kurtulana ve yetkilerini bu kurtuluştan sonra kurulacak olan Fransa Geçici Hükümeti'ne devredene kadar de Gaulle liderliğinde "*defacto*" (*fili*) bir hükümet gibi hareket etmiştir. Hatta Komite, kuruluşundan hemen sonra İngiltere Dışişleri Bakanlığına yaptığı 7 Haziran 1943 tarihli bir başvuruya Müttefikler tarafından resmen tanınma talebinde bulunmuştur. Aynı zamanda Komite, diğer ülkelerdeki diplomatik faaliyetlerini de bir üst seviyeye taşımıştır. 1943'ün Temmuz ayı zarfında Uruguay, Yunanistan, Norveç ve Güney Afrika hükümetleri bu Komite'yi tanımışlar, Finlandiya'daki Fransa Büyükelçisi de ilgili Komite'ye katıldığını açıklamıştır. Tüm bunlara rağmen ABD ve İngiltere, 1943 yılında de Gaulle'ü saf dışı bırakmak amacıyla yaptıkları girişimlerin ardından, onun siyasi liderliğini tanımak istemiyorlardı. 1943 yılının Temmuz ayı başlarında ABD Başkanı Franklin D. Roosevelt (1882-1945), bu konuda basının kendisine yönelttiği bir soruya, "*Anavatan Fransa'sı dışında Fransızların ancak yüzde beşi vardır*" diyerek, Fransız Milli Kurtuluş Komitesi'ni Fransız halkının tamamını temsil eden bir hükümet olarak

¹⁰⁶ Manac'h, *a.g.m.*, s. 551.

¹⁰⁷ Çiftçi, *a.g.t.*, s. 145-148.

tanımının yersizliğine dikkat çekiyordu. İngiltere'nin açıklamaları da ABD'nin açıklamalarından pek farklı değildi. Buna rağmen de Gaulle, Hür Fransa'daki liderliğini pekiştirmiş bir şekilde adeta bir hükümet gibi hareket etmeyi sürdürüyordu. Hür Fransa Kuvvetlerinin de katıldığı İtalya hareketi başladıktan kısa bir süre sonra yaptığı açıklamada de Gaulle, Fransa'nın yakında büyük devletler arasında hak ettiği yeri alacağını ifade ediyor, Fransız Milli Kurtuluş Komitesi de Fransa'nın İtalya ile yapılacak olan her türlü antlaşmada yer alması gerektiğini açıklıyordu. Benzer bir açıklama daha sonra Almanya ile yapılacak antlaşma için de tekrarlanacaktı. Kısacası Hür Fransa, 1943 yılının Temmuz ayından itibaren gerçek bir hükümet gibi muhatap alınmak ve büyük devletler arasında yer bulabilmek için çabalıyordu. Tüm planlar, savaştan sonra Fransa'yı temsil edecek olan meşru bir hükümet olarak tanınmak üzerine kurulmuştu; her ne kadar Müttefikler bunu henüz tanımasa da böyleymiş gibi hareket ediliyordu. Örneğin Akdeniz'de İtalyan işgali altında bulunan Korsika adası Müttefik hareketinde kurtarıldığı zaman Fransız Milli Kurtuluş Komitesi'nin ilk işi buraya bir vali atamak olmuştu.¹⁰⁸ Tüm bunlar olurken Vichy rejimi de Kuzey Afrika'nın kaybedilmesinin ardından Alman orduları tarafından işgal edilmiş ve rejimin geleceği sorgulanmaya başlanmıştı. Türkiye açısından bakıldığında da durum yavaş yavaş Hür Fransa lehine gelişmeye başlıyordu; 1943 yılına gelindiğinde gerek savaşın genel gidişatında Müttefiklerin inisiyatifi ele almaya başlaması gerek Hür Fransa'nın güçlenmesi ve gerekse buna bağlı olarak Vichy rejiminin zayıflaması, Ankara'nın Fransa siyasetini yavaş yavaş yeniden masaya yatırmasını sağlamıştı.¹⁰⁹

1943 yılının Haziran ayında kurulan Fransız Milli Kurtuluş Komitesi'nin Dışişleri sorumluluğuna getirilen Fransa'nın Ankara'daki eski büyükelçisi Massigli, Hür Fransa'yı gayri resmi bir şekilde Ankara'da temsil eden Jouve ve Manac'h'ın ardından üçüncü bir ismi atamak üzere hızla harekete geçti. Fakat bu yeni girişim, ileride Fransa Hükümeti'nin Türkiye'deki temsiliyetinin altyapısını oluşturması amacıyla, daha önce hiç olmadığı kadar ciddi ve kağıda dökülmüş bir şekilde yapılacaktı. Bu yönde ciddi bir adım atılmasına dair ilk fikir, Türkiye'deki Hür Fransa temsilcisi Manac'h tarafından Cezayir'deki Komite'ye önerilmişti.¹¹⁰ Bu öneri üzerine Massigli, de Gaulle'den aldığı talimatlar doğrultusunda 5 Temmuz 1943 tarihinde¹¹¹ Cezayir'den Londra'ya geldi ve 21 Temmuz 1943 tarihinde Büyükelçi Rauf Orbay'ı ziyaret etti. Bu ziyaretinde Massigli, “(Cumhuriyet Hükümetile) Muharip Fransa arasında (bilhassa) Türkiyeyi ve Fransayı alakadar eden meseleleri[n] dostane iş birliği zihniyetile tetkik edildiğini” ifade ederek söze başlıyordu. Devamında, “Suriye hududunda teessüs eden hemahenk [uyumlu] münasebatın idamesine ehemmiyet veren ve selahiyet ve gayeleri Büyük Elçiliğe tevdi edilen 14 Haziran 1943 tarihli Deklarasyon'da bildiren Fransız Milli Kurtuluş Komitesinin” Orta Elçi rütbesindeki Jacques

¹⁰⁸ De Gaulle, *L'Unité*, ss. 87-182; Aron, *a.g.e.*, s. 47; *La Dépêche Algérienne*, 26 Mayıs 1943; *Ulus*, 30-31 Mayıs 1943; *La Dépêche Algérienne*, 4-5 Haziran 1943; *La Dépêche Algérienne*, 1 Ağustos 1943; *Ulus*, 28 Ağustos 1943; *La Dépêche Algérienne*, 10 Kasım 1943; *Akşam*, 10 Senteşrin [Kasım] 1943; “Charles de Gaulle (1890-1970)”, ss. 500-501; Münir Müzeyyen Bekman ve Feridun Fazıl Tülbentçi, *III*, s. 34, 48, 58, 68, 71, 85.

¹⁰⁹ Çiftçi, *a.g.t.*, ss. 153-156.

¹¹⁰ *A.g.t.*, s. 153.

¹¹¹ Bekman-Tülbentçi, *III*, s. 46.

Tarbé de Saint-Hardouin'i (1899-1956) “*nim resmi*” (gayri resmi) bir görev ile Ankara’ya göndermek arzusunda olduğunu belirtiyordu. Ayrıca Massigli, kabul edilmesi durumunda Hardouin’in “*Komitenin iki Reisi General Giraud ve General Degaulle tarafından Sayın Başvekilimize [Şükrü Saraçoğlu’na] hitaben [yazılan] bir mektubu da hamil bulunacağını*” ekliyor ve bir de muhtıra bırakıyordu. Bu muhtırada Massigli, “*Hükümetimizin vaziyetini pek ala takdir ettiklerini ve bittabi şimdilik Fransız Milli Komitesinin tanınması meselesinin mevzubahs olmadığını ayrıca tasrih*” ediyordu.¹¹²

Massigli’nin 1943 yılı içerisinde Manac’h’ın ardından Ankara’ya gönderilecek üçüncü bir temsilci konusunda Londra’da Orbay’a yaptığı bu son başvuru birkaç önemli hususu gözler önüne sermektedir. Birincisi, 1943 yılının ikinci yarısına gelindiğinde Massigli artık doğrudan Fransa’nın bir temsilcisiymiş gibi iki ülke ilişkilerinden söz etmektedir. Esasen Suriye’nin Hür Fransa kontrolünde olmasından dolayı iki taraf da bir bakıma sınır ilişkisi içerisindeydi. Bu durum, Hür Fransa’nın 14 Haziran 1943 tarihinde Londra’daki Türk Büyükelçiliğine “*iki ülke ilişkileri*” hakkında yetki ve amaçları açıklayan bir muhtıra vermiş olmasından anlaşılmaktadır. İkincisi, Hür Fransa, ileriye dönük olarak daha somut adımlar atılabilmesi için bu sefer dışarıdan, doğrudan Cezayir üzerinden Ankara’ya gelecek bir diplomatı gayri resmi bir şekilde, fakat elinde itimatnameyi andıran birtakım mektuplarla, atamak istemektedir. Hatırlanacak olursa Hür Fransa’nın Ankara’da daha önce görev yapan iki temsilcisi de Türkiye sınırları içerisindeki Fransız çevrelerinden olan sivil kimselerdi. Bu bakımdan Massigli’nin bu yeni teklifi adeta dışarıdan bir elçi atmasını andırmaktadır. Buna rağmen Massigli’nin Orbay’a verdiği muhtırada, Türkiye’nin Hür Fransa’yı resmen tanımamasının şartlar gereği anlayışla karşılandığının da altı çizilmektedir. Buradan, Hür Fransa’nın en azından bu süreçte –Türkiye’yi zor durumda bırakmamak adına- gayri resmi ilişkileri sürdürmeyi ve bu şekilde geleceğe dönük olarak ilişkilerde belirli bir altyapı oluşturmayı amaçladığı anlaşılmaktadır.

Türkiye’nin bu gelişmeye bakışı her zamanki gibi bunun gayri resmi bir çerçevede gerçekleşmesi gerektiği şeklinde olmuştur. Londra Büyükelçiliğine yazdığı 29 Temmuz 1943 tarihli yazıda Dışişleri Bakanlığı, “*Esasen tanıyıp sevdiğimiz Orta Elçi Saint-Hardouin’in [...] resmî bir sıfatı haiz olmamak ve burada kaldığı müddetce kendisine kanunen de caiz olmayan şifre ile muhabere hakkı tanınmamak şartile diplomat mesleğinden bir memurun gelmesine muvafakat edemeyeceğimizi evvelce Hardouin’a bildirmiş olmağımıza rağmen Türkiye’ye gelmesinde hiçbir mahzur görmediğimizi[n] alâkadar makama bildirilmesini*” istemiştir.¹¹³ Böylelikle Türkiye, Dışişleri Bakanlığından da alınan onayla, Hardouin’in gayri resmi temsilci olarak kabul edilmesi yönündeki Hür Fransa teklifini 1 Ağustos 1943 tarihinde

¹¹² TDA, Fon No:525, Kutu No:38249, Gömlek No:153158, Sıra No:8.

¹¹³ TDA, Fon No:525, Kutu No:38249, Gömlek No:153158, Sıra No:7.

resmen kabul etmiştir.¹¹⁴ Hardouin'in Türkiye'ye varması ve mektuplarını takdim etmesi ise Eylül ayını bulacaktır.

Bu yazışmaların ortaya koyduğu bir diğer husus Hardouin'in Türkiye'ye ilk defa gelmediğidir; yazışmalar, onun yaklaşık yirmi yıl önce Türkiye'de bulunduğunu göstermektedir.¹¹⁵ Beyrut Başkonsolosluğuna gönderilen bir diğer yazı ise onun Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu'nun daha önceden tanıdığı birisi olduğunu kaydetmektedir. Ayrıca Hardouin, eski milletvekillerinden Celâl Nuri Bey'in (1881-1938) de damadıdır, yani eşi Türk asıllıdır.¹¹⁶ Hür Fransa'nın Hardouin gibi "tanıdık" bir ismi seçmiş olması, bunun sıradan bir temsiliyetten ziyade ileriye dönük olarak yakın ve güçlü ilişkiler kurmanın bir adımı olarak görüldüğünü bir kere daha göstermektedir.

Hardouin 1943 yılının Ağustos ayında Türkiye'ye gelmek üzere Cezayir'den yola çıkmıştır. Cezayir üzerinden sırasıyla Mısır ve Lübnan'a geçen Hardouin'in Türkiye yolculuğu sırasında Dışişleri Bakanlığına ulaşan yazışmalar, onun Türk temsilciliklerinde hangi sıfatla karşılandığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir. İlk olarak 29 Ağustos 1943 tarihli şifreli yazısında Beyrut Başkonsolosu Fatin Rüştü Zorlu (1910-1961), "[Fransız] Umûmi mürahasslıktan alınan bir [yazıda] Mr. St. Hardouin Hükûmetimizin mufakâtı tahtında serbest Fransızları gayrı resmî surette ve temsil etmek üzere Ankara'ya gideceği[nin] bildirilmekte" olduğunu Ankara'ya iletmiştir.¹¹⁷ 28 Ağustos'ta Hardouin, eşi ve iki kâtabi ile birlikte Mısır'a vardı. Kahire'de Türk Elçiliği'ni ziyaret eden Hardouin, "Türkiye'ye tayininden dolayı" duyduğu memnuniyetini ifade ederek, 10 gün içerisinde İstanbul'a varacağını ifade etti.¹¹⁸ Hardouin ve maiyeti Kahire'nin ardından Beyrut'a geçti. Burada Beyrut Başkonsolosu Zorlu ile görüşen Hardouin, Zorlu'nun Ankara'ya gönderdiği yazısında, "Hür Fransızların Türkiye mümessili" olarak zikrediliyordu.¹¹⁹ 1 Eylül 1943 tarihli yazısında ise Zorlu, "Hür Fransızlar tarafından Ankaraya fevkalade Murahhas olarak gönderilmekte olan" Hardouin, eşi ve iki sefaret memuruna Ankara'ya gitmeleri için 1 Eylül 1943 tarihli vizelerinin verildiği bilgisini iletmiştir.¹²⁰

Hardouin Cezayir'den yola çıktığı sırada Hür Fransa için önemli bir gelişme yaşıyordu. 26 Ağustos 1943 tarihinde İngiltere, SSCB ve ABD hükümetleri, 3 Haziran 1943 tarihinde Cezayir'de kurulan Fransız Milli Kurtuluş Komitesi'ni, 7 Haziran'da yapılan başvurunun ardından, tanıdıklarını açıkladılar. Fakat bu Fransız Milli Kurtuluş Komitesi'ni Fransa'yı temsil eden bir hükümet olarak tanımak anlamına gelmiyor ve belirli şartları da

¹¹⁴ Jean-Louis Bacqué-Grammont-Sinan Kunalalp-Frédéric Hitzel, *Réprésentants Permanents de La France en Turquie (1536-1991) et de La Turquie en France (1797-1991)*, Editions Isis, İstanbul-Paris, 1991, s. 89; Çiftçi, a.g.t., 153.

¹¹⁵ TDA, Fon No:525, Kutu No:37969, Gömlek No:154143, Sıra No:18.

¹¹⁶ TDA, Fon No:525, Kutu No:38249, Gömlek No:153158, Sıra No:4; TDA, Fon No:525, Kutu No:38249, Gömlek No:153158, Sıra No:30.

¹¹⁷ TDA, Fon No:525, Kutu No:38249, Gömlek No:153158, Sıra No:29.

¹¹⁸ TDA, Fon No:525, Kutu No:38249, Gömlek No:153158, Sıra No:30.

¹¹⁹ TDA, Fon No:525, Kutu No:38249, Gömlek No:153158, Sıra No:32.

¹²⁰ TDA, Fon No:525, Kutu No:38249, Gömlek No:153158, Sıra No:31.

içeriyordu. ABD Başkanı Roosevelt, “komitenin harp müddetince belirli hudutlar içinde çalışan bir teşekkül olarak tanındığını” açıklarken, İngiltere Dışişleri Bakanlığı ise, “Fransız milletinin kendi hükümetini bizzat ve serbestçe seçmek imkânını bulduktan sonra idare şeklini kendisi tâyin edeceği hususunda İngiliz hükümeti ile Fransız Millî Kurtuluş komitesinin mutabık bulunduğunu” açıklayan bir bildiri ile şartlı bir tanımaya işaret ediyordu.¹²¹ Moskova ise biraz daha ileriye giderek Fransız Millî Kurtuluş Komitesi’ni “Fransız devletinin menfaatlerini temsil eden bir heyet olarak” tanıdı.¹²² De Gaulle’ün ve Komite’nin tanınması noktasında İngiltere ve ABD belirli bir çekince gösterirken SSCB’nin onlardan daha ileri gittiği görülüyordu. Nitekim bu tutum ileride de kendisini gösterecek ve savaştan sonra de Gaulle, İngiltere ve ABD’den ziyade SSCB’ye yaklaşarak 1944 yılının son günlerinde Moskova’da bir ittifak antlaşması imzalayacaktır.¹²³ Her şeye rağmen Müttefiklerin geçici ve belirli şartlar içerisinde olsa da Fransız Millî Kurtuluş Komitesi’ni tanımış olmaları önemlidir. Bu durum diğer bazı ülkeleri de bu hareketi tanımaya itmiştir. Örneğin Brezilya ve Kanada, Komite’yi Müttefiklerle aynı gün tanımıştır. Bunu, ertesi gün Çunking hükümeti takip etmiştir.¹²⁴ Tüm bu tanıma sürecinin Hardouin’in gayri resmi temsilci olarak Türkiye’ye kabul edilmesi ile aynı günlere tekabül etmesi dikkat çekicidir. Hatırlanacak olursa Massigli, Hardouin’i Ankara’ya göndermek için 1943 yılının Temmuz ayında resmi girişimde bulunmuş ve 1 Ağustos 1943 tarihinde bu girişim kabul edilmişti. Bu durum, Türkiye’nin gelişmelere bakışının Müttefikler ile paralel bir seyir izlediğini göstermektedir.

Hardouin Türkiye’ye gelirken Türk temsilciliklerinin kafalarında Türkiye’nin Hür Fransa’yı tanıyıp tanımadığına ya da bu hareketin Ankara’da temsil edilip edilmediğine dair soru işaretleri vardı. Bu soru işaretleri, Hür Fransa’nın, özellikle Müttefiklerin şartlı tanımalarının ardından, kendisini resmi bir muhatap olarak sunmaya çalıştığı her durumda Türk temsilciliklerinin karşısına çıkıyordu. Daha önce de ifade ettiğimiz üzere pek çok emare, Türkiye’nin Hür Fransa ile olan ilişkileri büyük oranda gizli tuttuğunu ve çok dar bir çevre ile paylaştığını gösteriyordu. Hardouin’in Ankara’ya gelmek üzere olduğu sıralarda Türkiye’nin Washington Büyükelçisi, Dışişleri Bakanlığına gönderdiği yazıda, “*De Gol’ün buradaki murahhası [temsilcisi] yeni Komitenin bütün gayri meşgul [işgal edilmemiş] Fransız arazisi işlerine bakacağını ve şimdilik kendisinin vekaleten yeni komite delegesi olarak işlere bakmaya memur edildiğini bir nota ile bildirdiğini*” aktarıyor ve “*Bittabi cevap veremediğimden aynı mealdeki metine Elçiliklerimize nesuretle mukabelede bulunulması tensip buyurulmuş olduğunun*” yazılmasını istiyordu.¹²⁵ Yani yurtdışındaki Türk temsilcilikleri buralardaki Hür Fransa temsilcilikleri kendilerini Fransa’nın resmi bir temsilcisi olarak sundukları zaman nasıl bir karşılık vereceklerini hala tam olarak bilemiyorlardı. Dışişleri Bakanlığı, bu yazıya verdiği 8 Eylül 1943 tarihli yanıtta, “*Malûmu*

¹²¹ Bekman-Tülbentçi, III, s. 62; *Ulus*, 28 Ağustos 1943.

¹²² TDA, Fon No:525, Kutu No:38249, Gömlek No:153158, Sıra No:8.

¹²³ *Vakit*, 11 İlkânun [Aralık] 1944.

¹²⁴ Bekman-Tülbentçi, III, s. 63.

¹²⁵ TDA, Fon No:525, Kutu No:38249, Gömlek No:153158, Sıra No:6.

Devletleri olduğu vechile Fransız Millî Komitesi Hükûmetimizce tanınmış bir teşekkül olmadığı cihetle kendisile resmî hiçbir münasebetimiz yoktur. Bu itibarla oradaki Delegatesinin yazdığı Notaya cevap verilmemiş olması münasiptir.” diyordu. Devamında ise Massigli’nin 1943 yılının Temmuz ayında Londra Büyükelçiliğine başvurarak Orta Elçi Hardouin’in gayri resmi bir görev ile Ankara’ya göndermek istediğini ifade ettiği ve Türkiye’nin resmi bir sıfat ve diplomatik imtiyazlardan istifade edememesi şartıyla bunu kabul ettiği bildiriliyordu. Son olarak Washington’daki Fransız Milli Kurtuluş Komitesi temsilcisi ile hususi temas ve ilişkilerde de “*mutad nezaket ve cemilekârlıktan mülhem olması*” şeklinde hareket edilmesi rica ediliyordu.¹²⁶ Bu yazı ile aynı gün Dışişleri Bakanlığı, Türkiye’nin Moskova, Tahran, Madrid, Lizbon, Bern, Bağdat, Buenos Aires, Cidde ve diğer bazı temsilciliklerine gönderdiği bir diğer yazıda, Türkiye’nin Fransız Milli Kurtuluş Komitesi’ni tanımadığını ve bu sebeple hiçbir resmi ilişkilerinin olmadığını, Türkiye’ye gelmekte olan Hardouin’e de resmi bir temsil sıfatı ya da diplomatik bir mahiyet tanımadıklarını bildiriyordu. Bunu yaparken Bakanlık, tıpkı Washington Büyükelçiliğine yazıldığı gibi, ilgili ülkelerdeki Hür Fransa temsilcileri ile olan ilişkilerde “*mutad nezaket ve cemilekârlıktan mülhem olması lâzımlı olduğu tabii olmakla icabında ona göre hareket edilmesini*” de rica ediyordu.¹²⁷ Aynı zamanda Dışişleri Bakanlığı, Beyrut Başkonsolosluğuna gönderdiği bir başka yazıda da Başkonsolosluğun son yazısında Hardouin’den “*Hür Fransızların Türkiye mümessili*” olarak bahsedildiğini ifade ederek, “*Fransız Millî [Kurtuluş] Komitesi tarafımızdan tanınmış bir teşekkül olmadığı cihetle kimseye böyle bir temsil sıfatı tanımış değiliz.*” diyor ve Hardouin’in gayri resmi bir sıfat ile geldiğini bir kere daha hatırlatıyordu.¹²⁸ Tüm bunlar, Türk Hükümeti’nin son ana kadar ihtiyatı elden bırakmadığını göstermesi bakımından kayda değerdir.

Her ne kadar Ankara dış temsilciliklerini Hür Fransa’yı resmen tanımadığı noktasında uyarı da bu konudaki belirsizlik 1944 yılının ortalarında dahi kendisini gösterecektir. Örneğin 1944 yılının Mart ayında Türkiye’nin Madrid Büyükelçiliğinin bir konuyla ilgili olarak Dışişleri Bakanlığına gönderdiği yazılardan, ilgili büyükelçiliğin Hür Fransa’nın Türkiye’de temsil edilip edilmediğinden emin olamadığı anlaşılmaktadır.¹²⁹ Bakanlık, Madrid Büyükelçiliğine gönderdiği cevabi yazıda, Hür Fransa’nın Ankara’daki temsilcisinin hiçbir resmi sıfatı olmadığını ve bu sebeple de Gaulle’ün Madrid’deki temsilciliği ile resmi bir temas kurulmasının uygun olmadığını ifade etmiştir.¹³⁰

5.1. Saint-Hardouin’in Türkiye’ye Gelişi ve İlk Faaliyetleri

1943 yılının Eylül ayı başlarında İstanbul’a gelerek geçici olarak Park Oteli’ne yerleşen Hardouin, Dışişleri Bakanı Menemencioğlu’na yazdığı 8 Eylül 1943 tarihli mektupta, Fransız Milli Kurtuluş Komitesi başkanları de Gaulle ve Giraud tarafından kaleme alınan bir mektubu yanında getirdiğini belirterek, kendisini ne zaman kabul edebileceğini sormuştur.¹³¹

¹²⁶ TDA, Fon No:525, Kutu No:38249, Gömlek No:153158, Sıra No:5.

¹²⁷ TDA, Fon No:525, Kutu No:38249, Gömlek No:153158, Sıra No:3.

¹²⁸ TDA, Fon No:525, Kutu No:38249, Gömlek No:153158, Sıra No:4.

¹²⁹ TDA, Fon No:525, Kutu No:37707, Gömlek No:151787, Sıra No:4.

¹³⁰ TDA, Fon No:525, Kutu No:37707, Gömlek No:151787, Sıra No:3.

¹³¹ TDA, Fon No:525, Kutu No:38249, Gömlek No:153158, Sıra No:23.

Menemencioğlu, Hardouin'e yazdığı 13 Eylül 1943 tarihli yanıtta, Ankara'ya geldiği zaman kendisini kabul edebileceğini ifade etmiştir.¹³² Aynı günlerde Dışişleri Bakanlığı da “*memleketimize gelmesine muvafakat edilen M. de. Saint Hardouin'e bir temsil sıfadı tanınmamış olduğu[nu]*” Türkiye'nin dış temsilciliklerine hatırlatmayı sürdürmüştür.¹³³

İstanbul'dan Ankara'ya geçen Hardouin, Massigli tarafından Menemencioğlu'na hitaben kaleme alınmış olan 24 Ağustos 1943 tarihli bir mektubu kendisine takdim etmiştir. Mektupta, “*Türk Hükümeti'nin Fransız Milli Kurtuluş Komitesi'nin Türkiye'ye resmi bir temsilci göndermeye yönelik niyetini memnuniyetle karşılayacağından hiç şüphem yoktu*” diye başlayan Massigli, bunun Türk Hükümeti'nin Cezayir'deki Komite'nin neyi temsil ettiğini ve Fransa ile bir gün normal dostluk ilişkilerinin yeniden kurulabileceğini anladığının kanıtı olduğunu ifade ediyordu. Hür Fransa açısından –Fransa'nın Almanya'ya teslim olduğu- 1940 yılında yürürlükte olan antlaşmalar hala yürürlükteydi ve Türkiye ile olan bağlar sapsağlam kalmaya devam edecekti. Hardouin'in üstlendiği görevde gerekli tüm desteği göreceğinden de şüphesi olmadığını kaydeden Massigli, Hardouin'in önceki ziyaretleri sırasında Türkiye'de edindiği dostlukların ve bıraktığı izlenimin iki ülkenin sağlam bağlarının sürdürülebileceği ve kuvvetlendirilebileceği noktasında umut verici olduğunu kaydederek, mektubunu şu ifadelerle sonlandırıyor: “*Bu bağların, her iki ülkenin ortak yararına daha resmi bir nitelik kazanacağı günün çok uzak olmadığını ümit ediyorum.*”¹³⁴ Massigli'nin bu ifadeleri, Hür Fransa'nın Hardouin'i ilerleyen süreçte resmi bir statüde görmeyi istediğini bir kere daha göstermektedir. Bu istek de Gaulle ve Giraud tarafından Saraçoğlu'na hitaben kaleme alınan mektupta da ifade edilmiştir. Hardouin'in Başbakan Saraçoğlu'nu ziyaretinde kendisine takdim ettiği bu mektupta şu dikkat çekici ifadeler yer almaktadır: “*Muhtelif muharip taraflar ile olan ilişkilerinin Türkiye'ye dayattığı zorunlulukları anlıyoruz. Ancak yine de koşullar Türk Hükümeti'nin Vichy otoriteleriyle olan ilişkilerini koparmasına neden olursa, Sayın Saint-Hardouin'in Fransa'nın çıkarlarını savunmak üzere tek yetkili resmi temsil otoritesi olarak tanınacağını ümit ediyoruz.*”¹³⁵

Hür Fransa'nın Hardouin'i Türkiye'ye göndermesindeki amaç sıradan bir gayri resmi temsilcilikten çok daha fazlasıdır. Bu durum, gayri resmi de olsa onun karşılama biçiminden ve devlet ricaline sunduğu itimatnameyi andıran mektupların içeriklerinden anlaşılmaktadır. Bu bakımdan Hardouin'in, ileriye dönük olarak Hür Fransa'nın Vichy Fransa'sını yerini alacağı öngörüsüyle Türkiye'deki Fransız diplomatik temsiliyetini devralmak üzere geldiği söylenebilir. Nitekim Türkiye'ye ayak bastığı ilk andan itibaren Hardouin, Ankara'daki devlet ricali ile görüşmelerinin yanında, gerek Ankara'da gerekse İstanbul'da yürüttüğü faaliyetlerle Hür Fransa'yı Türkiye'de daha tanınır, bilinir ve sevilir bir konuma getirmeye çalışmış, ayrıca ileriye dönük olarak Fransa'nın Vichy sonrası diplomatik teşkilatının da temellerini atmaya başlamıştır. Şüphesiz onun bu faaliyetleri tıpkı daha önceki temsilcilerde olduğu gibi Türk makamları tarafından izlenmiş ve “*çizgiyi aştığı*” durumlarda gerekli müdahaleler yapılmıştır.

¹³² TDA, Fon No:525, Kutu No:38249, Gömlek No:153158, Sıra No:22.

¹³³ TDA, Fon No:525, Kutu No:38249, Gömlek No:153158, Sıra No:1.

¹³⁴ TDA, Fon No:525, Kutu No:38249, Gömlek No:153158, Sıra No:33.

¹³⁵ TDA, Fon No:525, Kutu No:38249, Gömlek No:153161, Sıra No:6; Çiftçi, a.g.t., s. 153.

Hardouin'in faaliyetlerinin Türk makamlarınca izlendiğine dair önemli bir belge İstanbul Valiliği-İçişleri Bakanlığı-Dışişleri Bakanlığı üçgenindeki bir gizli yazışmadır. İstanbul Valiliğinin İçişleri Bakanlığı ile paylaştığı 8 Kasım 1943 tarihli bir raporda Hardouin hakkında, “*sıfatı siyasiyesinin Hükûmetimizce tanınacağı ümidile memleketimizde hür Fransızların Sefaret ve Konsolosluk teşkilâtı yapmağa başladığı anlaşılmaktadır*” ifadeleri kullanılmaktadır. Rapora göre Hardouin İstanbul’un Şişli mevkiinde eski Başbakan ve Büyükelçi Fethi Okyar’ın (1880-1943) evini elçilik binası yapmak üzere 400 lira aylık kira bedeli ile kiralamış ve buraya 80807 numaralı bir telefon bağlatmıştır. Hatırlanacak olursa Manac’h’ın anıları daha önceki Hür Fransa temsilcilerinin İstanbul’daki İngiltere Başkonsolosluk binasını kullandıklarına işaret ediyordu.¹³⁶ Hardouin’in bu yeni girişimi Hür Fransa’nın İstanbul’da ayrı bir gayri resmi bir temsilcilik binası kurması anlamına gelmektedir. İlgili rapora göre “*Ankara’da bulunan hür Fransız zümresine mensup*” Mr. Régnier kurulacak olan temsilciliğin ikinci kâtipliğine, Fransız A.F.O. telgraf ajans muhabiri Manak Etienne (Manac’h Étienne) de üçüncü kâtipliğine getirilmiştir. Ayrıca ileriye dönük olarak İstanbul’da bir konsolosluk teşkilatı kurmaya da eski başkonsolosluktan emekli Rene Binet’in memur edildiği İstanbul Valiliğince haber alınmıştır.¹³⁷ Bu bakımdan Hardouin’in de tıpkı Manac’h’ta olduğu gibi faaliyetlerini İstanbul’da yoğunlaştırdığı düşünülebilir. Gerçekten de Hardouin Türkiye’ye geldikten sonra belirli aralıklarla İstanbul’da bulunmuştur.¹³⁸ Türk makamlarının Hardouin’in bu gizli faaliyetleri hakkında gelen bilgiler karşısında bir girişimde bulunup bulunmadığı bilinmemektedir. Sonraki gelişmeler Türk makamlarının bu faaliyetlere, Türkiye’nin doğrudan kendisini hedef alan yahut kendisini zor durumda bırakan durumlar dışında, göz yumduğuna işaret etmektedir.

Hardouin’in gelişinden sonra Türkiye’de Hür Fransa lehine yapılan propaganda girişimlerinde de artış olmuştur. Hardouin’in İstanbul’daki faaliyetlerinin Türk istihbaratının dikkatini çekmesinden kısa bir süre sonra Emniyet Müdürlüğü, İstanbul’da Abidin Dino adlı bir kişinin evine Hür Fransa teşkilatı adına bazı broşürler gönderildiği hakkında Dışişleri Bakanlığını bilgilendirmiştir. 31 Ocak 1944 tarihli bu yazıya 25 Şubat 1944 tarihli bir yazı ile yanıt veren Dışişleri Bakanlığı, şöyle demektedir:

“Hür Fransız teşkilatı tarafından kendi prensiplerini yayan matbu bültenlerin memleketimiz dahilinde, bilhassa vatandaşlarımız arasında dağıdılmasını musip [uygun] görmemiştik. Bu gibi propaganda risalelerinin halkımızın selameti efsarını tağlik ve teşviş [bulandırma] edeceği kanaatinde olduğumuzdan bu yoldaki faaliyetin intişarında [yayımlanmasında] mahzurlar görülmüş ve memleketimizdeki ecnebi Misyonların ancak ve münhasıran kendi vatandaşlarına tevzi etmek ve harp haberlerine maksur kalmak üzere mazfuren [zarf içerisinde] bülten tevziatında [dağıtımında] bulunabileceğine rızamızı vermiştik. Hür Fransız teşkilatının bahismevzuu edilen bülten tevziatının bu kerre

¹³⁶ Manac’h, *a.g.m.*, s. 551.

¹³⁷ TDA, Fon No:525, Kutu No:38249, Gömlek No:153158, Sıra No:19.

¹³⁸ TDA, Fon No:525, Kutu No:38044, Gömlek No:154651, Sıra No:25.

vatandaşlarımıza da teşmil edilmesinin [yayulmasının] tecviz edilemeyeceği [izin verilemeyeceği] mütaleasında olduğumu arz ederim.”¹³⁹

Bu yanıt, Dışişleri Bakanlığının Hür Fransa da olsa –yahut bir başka hareket de olsa- yabancı unsurların Türk vatandaşlarını etkilemeye yönelik propaganda yapmalarını uygun görmediğini göstermektedir; Hardouin ise tam da bu noktada “çizgiyi aşmış” görünmektedir. Türkiye’nin bu tür bir faaliyetten şüphe duymasını gerektirecek sebepler esasen tekil değildir, çünkü Hür Fransa da homojen bir görünüm arz etmemektedir. Beyrut Başkonsolosu Fatin Rüştü Zorlu, 12 Şubat 1944 tarihli yazısında, Fransız Komünist Partisi’nin bir üyesinin basına verdiği demeci aktararak, bu hareket içerisinde Komünist grupların da olduğunu ve onların da de Gaulle’ü desteklediğini Ankara’ya iletmektedir.¹⁴⁰

Hardouin’in Türkiye’ye geldiği süreçte artan propaganda faaliyetlerinin bir diğer ayağını da basın oluşturmaktadır. Bu tür faaliyetler Hardouin’den önceki gayri resmi temsilcilerce de yapılıyordu. Fransa Büyükelçisi Gaston Bergery ise basında Vichy aleyhine çıkan haber ve yazıları engellemek için sık sık Türk Dışişleri Bakanlığına başvurulara bulunuyor ve basını yönlendirmeye çalışıyordu.¹⁴¹ Fakat 1944 yılına gelindiğinde, Hardouin’in de etkinliğini artırmasıyla, Türk basınında Hür Fransa lehine yazılar göze çarpmaya başlamıştı. Örneğin 10 Şubat 1944 tarihli *Cumhuriyet*, “Yaşasın Fransa” başlıklı bir karikatür yayımlıyordu.¹⁴² Bunu, Türkiye’deki Vichy makamlarını zor durumda bırakacak haberler takip ediyordu. Örneğin Vichy’nin Ankara’daki Büyükelçiliğinde çalışanların toplu bir şekilde istifaya ettiklerine dair haberler basına yansımıştı. 16 Şubat 1944 tarihinde Fransa Büyükelçiliği bu haberi yalanlamıştı.¹⁴³ Bu gelişmenin ardından 23 Mart 1944 tarihli *Vatan* gazetesinde çıkan “*Hür Fransa İle İlişkilerimiz*” başlıklı yazıda, Cezayir’de yeni bir Fransa’nın kurulduğuna dikkat çekilerek, her ne kadar Türkiye’nin Vichy Hükümetiyle resmi ilişkileri “*yararlı*” olsa da “*yarının Fransası ile de temasa geçmenin gerekli olduğu*” ifade ediliyordu. Yazının devamında ise Türkiye’nin Cezayir’de kuracağı “*diplomatik temsilcilikten*” bahsediliyordu. Bu yazıdan iki gün sonra Fransa Büyükelçiliği bir kere daha harekete geçerek, *Vatan*’da çıkan bu yazıdan duyduğu rahatsızlığı dile getiriyordu. Büyükelçilik, Dışişleri Bakanlığının kendi söylemleri ile çeliştiğine dikkat çekerek *Vatan* gazetesine acilen bir talimat verilmesini istiyordu.¹⁴⁴ Bir diğer örnekte ise 29 Haziran 1944 tarihli *Tanin* gazetesinde Hüseyin Cahit Yalçın imzasıyla çıkan ve Vichy liderlerini acizlik, düşüncesizlik ve hıyanetle itham eden bir yazı nedeniyle Fransa Büyükelçiliği bir kere daha Dışişleri Bakanlığına başvuruyor ve Dışişleri Bakanlığı bu başvurunun ardından Matbuat Umum Müdürlüğüne yazarak “*adı geçen gazete hakkında icap eden müeyyidenin tatbikatını*”

¹³⁹ TDA, Fon No:525, Kutu No:38250, Gömlek No:153175, Sıra No:36; TDA, Fon No:525, Kutu No:38250, Gömlek No:153175, Sıra No:37.

¹⁴⁰ TDA, Fon No:525, Kutu No:38358, Gömlek No:152587, Sıra No:3.

¹⁴¹ Çiftçi, *a.g.t.*, s. 150.

¹⁴² *Cumhuriyet*, 10 Şubat 1944; TDA, Fon No:525, Kutu No:38357, Gömlek No:152581, Sıra No:11.

¹⁴³ TDA, Fon No:525, Kutu No:38249, Gömlek No:153158, Sıra No:26.

¹⁴⁴ TDA, Fon No:525, Kutu No:38115, Gömlek No:155157, Sıra No:2.

rica ediyordu.¹⁴⁵ Tüm bu gelişmeler, Hardouin'in Türkiye'ye gelişinden sonra basında Hür Fransa lehine görülen değişime işaret ediyordu. Çiftçi'ye göre Vichy Büyükelçiliğinin Dışişleri Bakanlığına sürekli başvurularla bulunmasına rağmen bu tür haberlerin çıkabiliyor oluşu Türk Hükümeti'nin Hür Fransa lehine olan haberleri engellemek için pek çaba sarf etmediğini gösteriyordu.¹⁴⁶ Bu durum dış politikadaki değişim ile doğrudan alakalıydı. Unutmamak gerekir ki 1944 yılı boyunca savaş giderek Almanlar ve müttefikleri aleyhine geliyor, bu da Türkiye'nin dış politikasını doğal olarak etkiliyordu. Bunun bir sonucu olarak, tamamen Hükümet'in kontrolü altında olan basında çıkan haber ve yazılar da dış politika şartlarına göre değişkenlik gösteriyordu.¹⁴⁷ Bu bakımdan Türkiye'nin basını bir dış politika enstrümanı olarak kullandığı açıktı ve Çiftçi'nin de dikkat çektiği üzere¹⁴⁸ eğer basında Hür Fransa lehine olumlu haber ve yazılara rastlanabiliyorsa, bu Hükümet'in bu tür haber ve yazıları onaylamasından kaynaklanıyordu.

Her şeye rağmen Türkiye son ana kadar dengeleri gözetiyordu. Bunun bir sonucu olarak Türk basınında yalnızca Hür Fransa hareketi lehine yazılar yer almıyor, bilakis aleyhte yazılara da rastlanıyordu. Bu tür yazılarda da bu sefer Hür Fransa tarafı müdahalede bulunuyordu. Örneğin 12 Haziran 1944 tarihli *Yeni Sabah* ve 15 Haziran 1944 tarihli *Vatan* gazetelerinde de Gaulle ve Fransa ile ilgili çıkan yazılar hakkında Beyrut'taki Fransız Levant Genel Temsilciliği'nce Türkiye'nin Beyrut Başkonsolosluğuna verilen 7 Temmuz 1944 tarihli notada, kendilerinin Beyrut'taki gazetelerde Türkiye aleyhine yazı çıkmaması için itina gösterdikleri ve Türkiye'nin bu konudaki girişimlerini de anlayışla karşıladıkları ifade edilerek, "gazetelerimizin [*Türk gazetelerinin*], her ne kadar sansüre tabi olmayıp serbest bulunmakta iselerde, yarınki Fransanın şefi ve aşağı yukarı bir hükümet hatta bir devlet reisi bulunan de Gaulle aleyhinde yazı yazmamaları hususunda ikaz edilmeleri" isteniyordu. Bu istek üzerine Dışişleri Bakanlığı, 19 Temmuz 1944 tarihli bir yazısıyla Matbuat Umum Müdürlüğünü bu konuda bilgilendirdi.¹⁴⁹ Bu yazışma, Hür Fransa hareketinin de Türk basınına müdahale talebinde bulunabildiğini göstermektedir.¹⁵⁰ Burada esas kayda değer olan husus, Fransa'nın resmi temsil hakkı Vichy rejiminde olmasına rağmen bu tür bir sığata henüz sahip olmayan ve yalnızca bir direniş hareketi olarak bilinen Hür Fransa'nın Türk Hükümeti'nden basına müdahale etmesini talep edebilmesidir. Bu ilişkinin karşılıklı olduğu anlaşılmaktadır. Zira Türk Hükümeti'nin de Hür Fransa kontrolünde bulunan Beyrut'ta gazetelere müdahale edilmesini istediği, yukarıdaki örnekte de görüldüğü üzere, yazışmalara yansıyan bir husustur.

¹⁴⁵ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon No:30-10-0-0, Kutu No:85, Gömlek No:561, Sıra No:18.

¹⁴⁶ Çiftçi, *a.g.t.*, ss. 150-151.

¹⁴⁷ Konu hakkında bkz. Cemil Koçak, "İkinci Dünya Savaşı ve Türk Basını", *Tarih ve Toplum*, Sayı:35, Kasım 1986, ss. 29-33.

¹⁴⁸ Çiftçi, *a.g.t.*, ss. 150-151.

¹⁴⁹ TDA, Fon No:525, Kutu No:38246, Gömlek No:153104, Sıra No:13.

¹⁵⁰ İkinci Dünya Savaşı'nda yabancı devletlerin Türk basınına yönlendirmek için yaptıkları müdahaleler hakkında bkz. Cemil Koçak, "Türk Basını Üzerindeki Yabancı Etkiler", *Tarih ve Toplum*, Sayı:37, Ocak 1987, ss. 50-52; Korkmaz Alemdar, "Anadolu Ajansı'na Alman Baskısı", *Tarih ve Toplum*, Sayı:37, Ocak 1987, ss. 52-53.

Hardouin'in Ankara'daki gayri resmi temsilciliği esnasındaki faaliyetlerinden birisi de Yakın Doğu'daki Fransız ordusu için silah alımına yönelik girişimlerdi. 27 Haziran 1944 tarihinde Türk Hava Kurumuna yazdığı yazıda Hardouin, Yakın Doğu'daki Fransız Hava Kuvvetleri için Ankara Etimesgut Tayyare Fabrikası'nda üretilen eğitim uçaklarından yaklaşık 100 adet sipariş etmek arzusunda bulduklarını ifade etti. Türk Hava Kurumu Başkanı, kendilerine nasıl bir yanıt verilmesi konusunu Başbakanlığa sorsa da bu talebe verilen yanıt bilinmemektedir.¹⁵¹

6. Vichy Fransa'sı İle İlişkilerin Kesilmesi ve Fransa Büyükelçiliğinin Saint-Hardouin'e Devri

Hür Fransa'nın Türkiye ile olan gayri resmi ilişkileri sürerken, Müttefikleri ile olan ilişkileri hala istenilen seviyeye gelememişti. Her ne kadar 1943 yılın Eylül ayında ABD ile Fransa Milli Kurtuluş Komitesi arasında bir ödünç verme ve kiralama antlaşması imzalanmış olsa da¹⁵² Komite Moskova'da düzenlenen konferansta kararlaştırılan Müttefik istişare toplantısına dahil edilmemiş ve bundan büyük rahatsızlık duymuştu. Bunu takiben 1943 yılının Kasım ayında Lübnan'da çıkan bir karışıklık de Gaulle'ün İngiltere ile olan güvensizliğini daha da artırmıştı.¹⁵³ Bu mesele ile ilgili olarak yaptığı açıklamada de Gaulle, Lübnan'daki taahhütlerinden ve devletler hukukunun kendilerine verdiği mevkiden vazgeçmeyeceklerini ifade etmişti. 24 Kasım 1943 tarihli bir diğer konuşmasında ise “*Fransız Millî Kurtuluş Komitesi, hakikaten Fransız Cumhuriyetinin bir hükümetidir*” ifadelerini kullanmıştı.¹⁵⁴ De Gaulle bu şekilde konuşsa da 1944 baharına gelindiğinde dahi İngiltere ve ABD de Gaulle'ün başında bulunduğu Hür Fransa'yı Fransa'nın resmi bir hükümeti olarak tanımaktan hala uzaktı.¹⁵⁵

Her şeye rağmen Türkiye ile Hür Fransa arasındaki ilişkiler, gayri resmi de olsa, günden güne ilerliyordu. Kuzey Afrika'nın Hür Fransa kontrolüne girmesinin ardından Hardouin, 1944 yılının Ocak ayında Türkiye'ye Cezayir'de bir konsolosluk açmasını öneriyor fakat bu teklifi Cezayir'de Türk topluluğunun çıkarlarını ilgilendiren bir unsur olmadığı gerekçesiyle geri çevriliyordu. Türk Hükümeti bunu Vichy Fransa'sının Büyükelçiliği ile de paylaşırken, kısa bir süre sonra fikir değiştirerek, siyasi gelişmeleri izlemek adına bu teklifi kabul ediyor ve yine aynı şekilde Fransa Büyükelçiliğini de konuyla ilgili bilgilendiriyordu.¹⁵⁶ Bu gelişmenin Fransa'nın Ankara Büyükelçiliği ile paylaşılması işin resmi kısmıydı, fiiliyatta Türk Hükümeti'nin muhatabı Hür Fransa'nın dışişlerinden sorumlu ismi olan Massigli idi. 23

¹⁵¹ BCA, Fon No:30-10-0-0, Kutu No:61, Gömlek No:410, Sıra No:24.

¹⁵² Bekman-Tülbentçi, III, s. 63.

¹⁵³ General de Gaulle'ün İngiltere ile yaşadığı güvensizlik hakkında bkz. Meir Zamir, “De Gaulle and the Question of Syria and Lebanon during the Second World War: Part I”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 43, No. 5, September 2007, ss. 675-708; John C. Cairns, “De Gaulle Confronts the British: The Legacy of 1940”, *International Journal*, Vol. 23, No. 2, Spring 1968, ss. 187-210; A. B. Gaunson, “Churchill, De Gaulle, Spears and the Levant Affair, 1941”, *The Historical Journal*, Vol. 27, No. 3, Septembre 1984, ss. 697-713.

¹⁵⁴ Bekman-Tülbentçi, III, ss. 87-91.

¹⁵⁵ Aron, *a.g.e.*, s. 45.

¹⁵⁶ TDA, Fon No:525, Kutu No:38115, Gömlek No:155157, Sıra No:1; Çiftçi, *a.g.t.*, s. 157.

Mart 1944 tarihli *Vatan* gazetesinde çıkan “*Hür Fransa İle İlişkilerimiz*” başlıklı yazıda Türkiye’nin Hür Fransa ile ilişkilerini ilerleterek Cezayir’de bir konsolosluk açacağını işaretledi.¹⁵⁷ Kısa süre sonra Türkiye, bu konuda bir adım atarak, Cezayir’de Tarık Emin Yenisei isimli kişiyi geçici konsolos olarak Massigli’ye önerdi. Massigli tarafından verilen yanıtta, bu kişinin Hür Fransa’nın tarafından memnuniyetle karşılanacağı ve kendisine gerekli kolaylığın gösterileceği belirtildi.¹⁵⁸ Buna rağmen Türkiye bu işi ağırdan aldı ve Fransa Müttefiklerce kurtulana kadar Cezayir’e bir konsolos göndermedi.¹⁵⁹

İki taraf arasındaki ilişkiler bu şekilde sürerken, Avrupa’da Sovyet Kızıl Ordu’su doğudan Alman kuvvetlerini geri püskürtüyor ve Polonya sınırlarına doğru ilerliyordu.¹⁶⁰ Güneyde ise Müttefikler 1943 yılında İtalya’ya çıkarma yapmış ve Almanya’yı ikinci bir cephede savaşmak zorunda bırakmışlardı.¹⁶¹ 1944 yılının ortalarına gelindiğinde ise Müttefikler, Avrupa’nın batısından Fransa topraklarına çıkarma yapmayı ve üçüncü bir cephe açmayı planlıyorlardı.¹⁶² Harekât noktası olarak Fransa’nın kuzey kıyıları belirlenmiş ve hareket günü olarak da 6 Haziran 1944 tarihi uygun görülmüştü. Bir başka ifadeyle 1944 yılı ortalarında Avrupa’daki gelişmeler Hür Fransa için umut dolu bir yarına, Vichy Fransa’sı için ise acıklı bir sona işaret ediyordu.¹⁶³ Buna rağmen Vichy yönetiminin Alman yanlısı Başbakanı Laval, rejim içerisindeki gücü büyük ölçüde kendi tekeline almasının ardından, geleceğe dair birtakım iyimser planlar yapmayı sürdürebiliyordu. 1944 yılının Mayıs ayında Laval, Türkiye’nin Vichy’deki Büyükelçisi Şevki Berker’e (1883-1961) başvurarak, Fransa’da kurmayı tasavvur ettiği tek-parti rejimi için Türkiye’den Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) programının ve Türkiye Cumhuriyeti Anayasası’nın birer örneğini rica ediyordu. Bu rica Türkiye tarafından kısa sürede yerine getirildi.¹⁶⁴ Laval’ın bu ricası, 1944 yılının Mayıs ayı gibi geç bir tarihte Fransa’da yeni bir tür tek parti rejimi kurmak istediğini ve bu noktada Türkiye örneğini de incelediğini gösteriyordu. Bu durum, aynı dönemdeki resmi yayınlarında kendisini “*dünyaya örnek bir rejim*” olarak sunan¹⁶⁵ tek partili Türkiye’nin bu konuda incelenmeye değer bir rejim olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Yine de o tarihte Fransa’da herkes Laval kadar iyimser sayılmazdı. Müttefikler Fransa’ya çıkarma yapmadan dört gün önce Mareşal Pétain, Şevki Berker ile görüşmesinde ona ülkesinin içerisinde bulunduğu durumdan dolayı son derece üzgün olduğunu ifade ederek, böylesi bir ortamda İnönü’nün Türkiye’yi savaş dışında tutabilmiş olmasını takdir ettiğini ve ona

¹⁵⁷ TDA, Fon No:525, Kutu No:38115, Gömlek No:155157, Sıra No:2.

¹⁵⁸ TDA, Fon No:525, Kutu No:38650, Gömlek No:156052, Sıra No:24.

¹⁵⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Çiftçi, *a.g.t.*, ss. 157-160.

¹⁶⁰ *Ulus*, 1 Sontesrin [Kasım]-31 İlkânun [Aralık] 1943; *Ulus*, 1 Sonkânun [Ocak]-1 Şubat 1944.

¹⁶¹ Bekman-Tülbentçi, *III*, ss. 47 vd.

¹⁶² *Ulus*, 29 Nisan 1944; *Ulus*, 12 ve 18 Mayıs 1944.

¹⁶³ Fransa içerisindeki direniş unsurlarına yönelik yapılan bir radyo yayını için bkz. *Ulus*, 4 Mayıs 1944.

¹⁶⁴ TDA, Fon No:525, Kutu No:38014, Gömlek No:154475, Sıra No:10; TDA, Fon No:525, Kutu No:38014, Gömlek No:154475, Sıra No:8.

¹⁶⁵ *Yirmi Yıl İçinde Cumhuriyet Halk Partisi: Cumhuriyet Halk Partisinin 20 nci yılı münasebetiyle yayınlanmıştır*, Ulus Basımevi, Ankara, 1943, ss. 30-31; Ahmet Demirel, “Resmî Yayında Parti Tarihi”, *Tarih ve Toplum*, Cilt:24, Sayı:141 (CHP Özel Sayısı), Eylül 1995, ss. 208-211.

hayranlık duyduğunu belirtiyordu.¹⁶⁶ Pétain de Laval gibi Türkiye'ye olan ilgisini gizlemezken, Fransa'nın geleceği konusunda Laval gibi düşünmüyor ve sonun geldiğini görüyordu. Pétain'ın bunları söylediği gün “*yarının Fransa'sı*” için hazırlıklar yapan Fransız Milli Kurtuluş Komitesi de resmi bir hükümet olma yolunda önemli bir adım daha atarak, ismini “*Fransız Cumhuriyeti Geçici Hükümeti*” olarak değiştirme kararı aldı. Hür Fransa'nın hükümeti resmen üstlenmeye talip olduğunu gösteren bu karar, 12 Haziran 1944 tarihinde gayri resmi temsilci Hardouin tarafından Türk Hükümeti'ne bildirildi.¹⁶⁷

Uzun planların ardından 6 Haziran 1944 tarihinde Fransa'nın kuzeyindeki Normandiya kıyılarına çıkarma yapan Müttefik kuvvetleri, kısa sürede önemli ilerlemeler kaydettiler. Gelişmeler Paris'in kurtuluşunun yakında gerçekleşebileceğini gösterirken Hür Fransa'nın Türkiye'deki gayri resmi temsilcisi Hardouin, kendisine tanınan statünün dışına çıkmaya ve bağımsız hareketler sergilemeye başladı. Müttefik kuvvetleri Fransa içlerine ilerlerken Hardouin, Türkiye'de ikamet eden Fransız vatandaşlarını askere çağıran bir bildiri hazırlamıştı. 21 Haziran 1944 tarihli bu bildirden haberdar olan Dışişleri Bakanlığı, Hardouin'in Türkiye'de gayri resmi bir statüde bulunduğunun kendisine hatırlatılması ve bu tür faaliyetlere son vermesi hususlarında uyarılması için ilgili birimlere talimat verdi.¹⁶⁸ Bu noktada Türkiye, Hardouin ve Hür Fransa ile fiiliyatta resmiyeti bulacak ölçüde bir ilişkiye sahip olsa da dışarıya dönük olarak gayri resmi statüyü bozabilecek her türlü durum karşısında bulunmayı sürdürüyor ve ihtiyatı elden bırakmıyordu.

Fransa'da Müttefik orduları bir ay içerisinde Normandiya kıyılarına yerleştiği¹⁶⁹ sıralarda ABD'yi ziyaret eden de Gaulle, ileriye dönük olarak Fransa'yı nasıl bir konumda görmeyi planladığına dair basına açıklamalarda bulunuyordu. Bu açıklamalarında de Gaulle'ün her zaman olduğu gibi “*Almanya meselesi, Fransa'nın büyük devlet olarak iştiraki olmaksızın hiçbir zaman halledilemeyecektir.*” ifadesini kullanması manidardı.¹⁷⁰ De Gaulle ile görüşmesinin ardından ABD Başkanı Roosevelt de yaptığı açıklamada Fransız milleti bir seçim yapana kadar Fransız Milli Kurtuluş Komitesi'ni Fransız milletin otoritesi olarak tanımaya hazır olduklarını belirtti.¹⁷¹ Böylelikle de Gaulle, savaşın sonunun giderek belirginleştiği 1944 sonbaharında Fransa'nın savaştan sonra önemli roller oynayabilecek bir ülke olduğunu müttefiklerine göstermeye başlamıştı.¹⁷² Bu durum, Müttefikleri kendisini Fransa'nın lideri olarak resmen tanımak zorunda bırakacaktı.

Fransa'daki gelişmeler Fransızlar için kurtuluşun çok yakın olduğunu gösteriyordu. Müttefikler kuzeyde büyük bir Alman kuvvetini çembere alarak hızla Paris'e doğru ilerlerken, Fransa'nın güney kıyılarına da bir çıkarma yaptılar ve kısa sürede ilerleme kaydettiler. 17

¹⁶⁶ TDA, Fon No:525, Kutu No:38250, Gömlek No:153172, Sıra No:13.

¹⁶⁷ TDA, Fon No:525, Kutu No:37707, Gömlek No:151787, Sıra No:11.

¹⁶⁸ TDA, Fon No:525, Kutu No:38249, Gömlek No:153158, Sıra No:20.

¹⁶⁹ Tanin, 14 Temmuz 1944.

¹⁷⁰ Vakıf, 12 Temmuz 1944.

¹⁷¹ Vakıf, 13 Temmuz 1944.

¹⁷² Tanin, 15 Temmuz 1944; Tanin, 22 Temmuz 1944.

Ağustos'ta Müttefik orduları Paris'e yalnızca 37 kilometre mesafede bulunuyorlardı.¹⁷³ Müttefikler kuzeyde Paris'e girmek üzere iken, güneyde Fransız dahili kuvvetleri Vichy şehrini ele geçirdiler.¹⁷⁴ Mareşal Pétain ise çoktan Almanya'ya götürülmüştü.¹⁷⁵ Böylelikle Vichy Fransa'sı fiilen son buldu. Tam da bu günlerde Hardouin, Fransa Cumhuriyeti Geçici Hükümeti'nin Türkiye tarafından tanınması için harekete geçti. Başbakan Saraçoğlu'na yazdığı 16 Ağustos 1944 tarihli yazıda Hardouin, geçen eylül ayında kendisini ilk defa ziyaret ettiği zaman de Gaulle ve Giraud imzalı bir mektup getirdiğini ve bu mektupta, Vichy ile ilişkilerin koparılması durumunda kendisinin Fransa'nın tek resmi temsilcisi olarak tanınacağı ümidinde olduklarının belirtildiğini hatırlatıyordu. Devamında Fransa'nın iki ülkenin geleneksel dostluğuna ve karşılıklı çıkarlarına uygun bir şekilde temsil edilmesinin zamanının geldiğini ifade eden Hardouin, Saraçoğlu'na şöyle diyordu:

*“[Süreç,] Türkiye'nin Almanya ile diplomatik ilişkilerinin kesilmesi, Fransa'daki siyasi ve askeri durumun da hızla gelişmesi, Almanya'nın desteği altında otoritesi Fransa'nın git gide daralan bölgelerinde sınırlı kalan bir sahte hükümetin [Vichy rejiminin] Türkiye'deki tüm temsiliyetini kaybetmesi gibi mantıksal ve eli kulağında bir sonuca doğru gidiyor gibi görünmektedir. Neticede, Ekselanslarına, yukarıda adı geçen mektupda, o zamandan bu yana Fransa Cumhuriyeti'nin Geçici Hükümeti haline gelmiş bulunan Fransız Milli Kurtuluş Komitesi Başkanları tarafından size yöneltilen talebi hatırlatmaktan onur duyuyorum.”*¹⁷⁶

Kısacası Hardouin, Müttefiklerin Paris'e yaklaştığı günlerde, Türkiye'nin artık Fransa Cumhuriyeti Geçici Hükümeti'ni Fransa'nın resmi temsil hükümeti, kendisini de bu Hükümet'in temsilcisi olarak tanımasını talep ediyordu. Saraçoğlu bu talebe olumlu yaklaştı ve meseleyi ilk fırsatta parti grubuna ve TBMM'ne sunacağına söz verdi. Fakat Türkiye'nin bunun için bir süre daha beklemesi gerekecekti.¹⁷⁷

Savaşın sonu yaklaşırken Türkiye Almanya ile olan ilişkilerini yeniden gözden geçirmek zorundaydı. Bu doğrultuda Türkiye, müttefiklerinin de baskısıyla, Almanya için hayati öneme sahip olan krom madeninin sevkiyatını 21 Nisan 1944 tarihi itibarıyla durdurdu.¹⁷⁸ Bunu, yine müttefiklerinin baskısıyla, 2 Ağustos 1944 tarihi itibarıyla Almanya ile olan tüm resmi ilişkilerin kesilmesi izledi.¹⁷⁹ Hür Fransa'nın Dışişleri Komiseri Massigli, Cezayir'de Anadolu Ajansı'na yaptığı 21 Ağustos 1944 tarihli açıklamada Türkiye'nin Almanya ile ilişkilerini kesmiş olmasından duyduğu memnuniyeti dile getirdi. Ona göre Türkiye'nin bu adımı, 1939 tarihli “*Fransız, İngiliz ve Türk anlaşmasının istikameti dahilinde*” idi. Buna rağmen Massigli, Vichy rejimiyle ilişkilerin kesilmesi beklentisinde

¹⁷³ *Cumhuriyet*, 14-18 Ağustos 1944.

¹⁷⁴ *Cumhuriyet*, 21 Ağustos 1944.

¹⁷⁵ *Ulus*, 7 Ağustos 1944.

¹⁷⁶ *TDA*, Fon No:525, Kutu No:38249, Gömlek No:153161, Sıra No:6.

¹⁷⁷ Saraçoğlu'nun yanıtı için bkz. Çiftçi, *a.g.t.*, s. 161.

¹⁷⁸ Nuri Karakaş, “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'nin Krom Satışı ve Müttefik Politikaları”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı:2, Cilt:25, Aralık 2010, ss. 447-482.

¹⁷⁹ *Ulus*, 3 Ağustos 1944; *Cumhuriyet*, 3 Ağustos 1944.

olduğunu da saklamıyordu.¹⁸⁰ Köşesinde Massigli'ye yanıt veren gazeteci Asım Us, Fransa'da Vichy diye bir rejimin kalmadığını ve bu sebeple Türkiye'nin Vichy rejimi yahut Hür Fransa arasında bir tercih yapmak gibi bir durumu olmadığını ifade ederek, Türkiye'nin tercihinin doğal olarak Hür Fransa olduğunu ima etti. Us'a göre Türkiye'nin mütarekeden sonra Vichy Hükümeti'ni tanıması tamamen formaliteydi. Bu bakımdan, "1940 da Fransanın düşmesini kalbinin en derin acıları ile hisseden Türk [milletinin] [...] hakiki hisleri daima Fransız milletinin kurtuluşu tarafında olmuştu. [...] General Döğölün etrafında toplanan Fransız kurtuluş hareketi varlığını kendi mücadelesine medyun olan Türk milletinin kalbinde daima samimi akisler bulmuştu." Us, yazısını Fransa'nın Avrupa siyasetinde hak ettiği mevki kısa sürece alacağını da ümit ettiğini ifade ederek tamamlıyordu.¹⁸¹ Us'un bu ifadeleri aslında Türkiye'nin almaya başladığı pozisyonu açığa vurmaktaydı ve kısa bir süre sonra Türk basınının tamamında benzer şekilde dile getirilecekti.

Hür Fransa'nın resmi bir hükümet olarak tanınma beklentisi artarken Fransa'daki iç direniş hareketleri Paris'te büyük bir ayaklanma başlatarak şehri kısa sürede kontrol altına aldılar. Bu arada de Gaulle de Hür Fransız kuvvetlerinin başında Paris'e girdi.¹⁸² Paris'in düşüşü, İstanbul'daki Hür Fransa çevrelerinin Union Français'de gerçekleştirdikleri bir etkinlikte kutlandı. Burada bir konuşma yapan Hardouin, şu ifadeleri kullandı: "Parisin kurtuluşunu, kurtuluşun ve hürriyetin manasını gayet iyi bilen Türk milleti arasında kutlamaktan dolayı bahtiyarım. Yakın zamanda dost ve müttefik Türkiye ile yakın münasebatın tekrar başlayacağına inanıyorum."¹⁸³

Hardouin'in bu açıklamasının gazetelerde yer bulduğu ertesi gün Türkiye, Vichy Fransa'sı ile ilişkilerini kesme kararı aldı. Fakat bu karar, İngiltere'nin de sürece -aynı gün- müdahil olmasıyla, doğrudan İngiltere'nin şekillendirdiği çerçevede alındı. İlk olarak Dışişleri Bakanlığı, 24 Ağustos 1944 tarihinde Başbakanlığa yazdığı yazıda Fransa'da Vichy rejiminin son bulunduğunu ve bu sebeple de Ankara'daki Fransa Büyükelçiliğinin temsil yetkisi kalmadığını ifade ederek şu öneride bulundu:

"Merkezi Vişi'de bulunan Fransız devletinin filî ve hukukî hiç bir mevcudiyeti kalmadığından oradaki Türkiye Büyük Elçiliğinin vazifesine nihayet verilmesi ve Büyük Elçimiz ile Elçilik heyetinin ilk vasıta ile memlekete dönmeleri, ve Ankara'daki Fransız Büyük Elçiliğinin temsil selâhiyeti kalmadığı cihetle Fransa Cümhuriyeti muvakkat hükümetinin Ankara'daki memurunun mezkûr hükümetin resmî mümessili olarak tanınması muvafık mütalaa edilmektedir."¹⁸⁴

¹⁸⁰ TDA, Fon No:525, Kutu No:38357, Gömlek No:152581, Sıra No:11; *Ulus*, 22 Ağustos 1944.

¹⁸¹ Asım Us, "Kurtulan Fransa ile Türkiye", *Vakit*, 23 Ağustos 1944, s. 1. Bir başka yazısında da Us, Fransa'nın yeniden dirildiğini yazıyordu. Bkz. Asım Us, "Dirilmiş Fransa", *Vakit*, 5 Eylül 1944, s. 1.

¹⁸² *Cumhuriyet*, 22-26 Ağustos 1944.

¹⁸³ *Cumhuriyet*, 24 Ağustos 1944.

¹⁸⁴ TDA, Fon No:525, Kutu No:38249, Gömlek No:153161, Sıra No:4; TDA, Fon No:525, Kutu No:38249, Gömlek No:153161, Sıra No:13.

Londra, Dışişleri Bakanlığının bu yazısından adeta jet hızıyla haberdar olmuş ve Ankara'daki İngiltere Büyükelçisi Hughe Knatchbull-Hugessen (1886-1971) üzerinden Dışişleri Bakanlığına bir uyarıda bulunmuştur. Bu uyarının sebebi, Dışişleri Bakanlığının – yani Türkiye'nin- Vichy Fransa'sı ile ilişkileri kesmekle kalmayarak aynı zamanda “*Fransa Cumhuriyeti muvakkat hükûmetinin Ankara'daki memurunun mezkûr hükûmetin resmî mümessili olarak tanınması*” niyetini taşımasıydı. İngiltere ise de Gaulle'ü hala Fransa'nın resmi bir hükümeti olarak tanımamakta diretmekte ve Türkiye'nin de kendi çizgisinden çıkmasını istememekteydi. Dışişleri Bakanlığının Başbakanlığa yazdığı görüş yazısını haber aldıktan hemen sonra Hugessen, Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Cevat Açıkalın'a yazdığı uyarı yazısında, İngiltere'nin Fransız Milli Kurtuluş Komitesi'ni “*Fransa'nın otoritesini tanımış olan Fransız Denizaşırı topraklarını yöneten ve Levant'taki bölgelerle ilgili olarak da eski Fransız Milli Komitesi'nin işlevini üstlenmek ve ayrıca, Fransızların çabalarının Müttefikler arasındaki işbirliği çerçevesinde yürütülmesini sağlamaya yetkili organ olarak*” tanıdığını hatırlatarak söze başlıyordu. Devamında Hugessen, Londra'dan aldığı bir telgrafta Türk Hükümeti'nin bu hareketi tanıma noktasında “*müttefiklerinden biraz daha ileri gittiğinin*” kendisine bildirildiğini söylüyordu. Bu noktada Hugessen, ne İngiliz ne Amerikan ne de Sovyet Hükümeti'nin Fransız Milli Kurtuluş Komitesi'ni henüz Fransa'nın geçici bir hükümeti olarak tanımadığını Açıkalın'a bir kere daha hatırlatıyor ve “*Türkiye'nin Hür Fransa'ya müttefikleri tarafından tanınandan daha fazlasını tanımayacağını ümit ettiklerini*” ifade ederek Türkiye'yi uyarıyordu.¹⁸⁵

İngiltere'nin bu uyarısı Ankara'da mutlak bir karşılık buldu. Dışişleri Bakanlığının 24 Ağustos 1944 tarihli önerisi üzerine aynı gün Vichy Fransa'sı ile ilişkileri kesmek üzere toplanan Bakanlar Kurulu'nun aldığı karar Dışişleri Bakanlığının Başbakanlığa yazdığı ilk yazıdan son derece farklı, İngiltere'nin ise tam da arzu ettiği şekilde çıktı. Bakanlar Kurulunun aldığı kararda Hür Fransa'yı ya da onun temsilcisini tanımaktan hiçbir şekilde söz edilmedi ve nihai karar şöyle oldu:

*“1-Merkezi Vichy'de bulunan Fransız Devletinin filî ve hukukî hiç bir mevcudiyeti kalmadığından oradaki Türkiye Büyük Elçiliğinin vazifesine nihayet verilmesine ve Büyük Elçimiz ile Elçilik heyetinin ilk vasıta ile memlekete dönmelerine; 2- Ankara'daki Vişi Fransız Büyük Elçiliğinin temsil selâhiyeti kalmadığına; Hariciye Vekilliğinin 24/8/1944 tarihli ve 37198/204 sayılı teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyetince 24/8/1944 tarihinde karar verilmiştir.”*¹⁸⁶

Kısacası Dışişleri Bakanlığı Vichy Fransa'sı ile ilişkileri koparıırken ve aynı anda Fransa Geçici Hükümeti'nin Türkiye'deki gayriresmi temsilcisi olan Hardouin'i resmen tanıma yolunda bir adım atarken Londra derhal müdahalede bulunmuş ve bu müdahale üzerine

¹⁸⁵ TDA, Fon No:525, Kutu No:38250, Gömlek No:153138, Sıra No:9.

¹⁸⁶ BCA, Fon No:30-18-1-2, Kutu No:106, Gömlek No:61, Sıra No:9. Aynı günlerde bir başka tarafsız ülke olan İspanya ve İsveç de Vichy Fransa'sının büyükelçisinin vazifesine son verdi. Bkz. TDA, Fon No:525, Kutu No:38243, Gömlek No:153106, Sıra No:14; TDA, Fon No:525, Kutu No:38243, Gömlek No:153106, Sıra No:15; Cumhuriyet, 25 Ağustos 1944.

Bakanlar Kurulu kararında buna dair en ufak bir ibare yer bul(a)mamıştı. Bakanlar Kurulu'nun aldığı tek karar, Vichy'deki Türk temsiliyetinin son bulması, Türk temsilcilerin Ankara'ya dönmeleri ve Ankara'daki Fransa Büyükelçiliğinin de bir temsil yetkisi kalmadığı şeklindeydi. Bu bakımdan, kimi kaynaklarda¹⁸⁷ belirtildiği şekliyle Türkiye'nin Fransa Cumhuriyeti Geçici Hükümeti'ni 24 Ağustos 1944 tarihinde alınan kararla tanıdığı bilgisi geçerliliğini yitirmektedir. Bu kararda böyle bir tanıma söz konusu değildir, hatta böyle bir haber o günlerde basında dahi yer bulmamıştır.¹⁸⁸ Yapılan yalnızca Vichy Hükümeti ile ilişkilerin kesilmesidir. Buna karşın aynı günlerde Türk Hükümeti, Fransa ile benzer bir durumda olan Çekoslovakya Hükümeti'ni resmen tanımıştır.¹⁸⁹ Aradaki bu fark, Fransa'nın Müttefikler nezdindeki özel durumundan ve bu konuda yapılan baskıdan kaynaklanmaktadır.

Türkiye'nin Vichy Hükümeti'nin temsil yetkisine son verdiği 24 Ağustos tarihli kararını açıkladığı gün Ankara'daki Vichy Fransa'sı Büyükelçiliği erkanı trenle İstanbul'a gelmişlerdi. Burada gazeteciler kendilerini fotoğraf çekerken Büyükelçilik erkanından birisinin eliyle yüzünü kapatması dikkat çekici bir kare olarak gazetelerde yer buldu.¹⁹⁰ İlişkileri kesme haberinin ardından aynı günün akşamında Ankara'ya dönmek üzere yola çıkan sabık Büyükelçi Gaston Bergery, ertesi gün Saraçoğlu ile gerçekleştirdiği görüşmede, Bakanlar Kurulu kararında son bulduğu ifade edilen “*temsil yetkisi*” ile ne anlaşılması gerektiğini sordu. Saraçoğlu, kendisine Büyükelçiliğin artık bir diplomatik müzakere yetkisi olmadığını, Fransız mülklerinin geçici olarak koruma altında olduğunu ve Fransız Hükümeti tanınana ve temsil edilene kadar bunun böyle olacağını söyledi.¹⁹¹ Bergery bu tür yanıt almaya hazır; çünkü bir gün önce, İstanbul'da bulunduğu sırada de Gaulle'e gönderdiği 24 Ağustos 1944 tarihli mektupta şöyle diyordu:

*“1942'de Mareşal Pétain, Türk-Fransız dostluğunun ve Fransa'nın Türkiye'deki kalıcı çıkarlarının gözetilmesi görevini bana emanet etti. Bugün, beni atamış olan ve kendisine yemin ettiğim Devlet Reisi [Pétain] tutukludur ve yüksek görevlerini fiilen ifadan alıkonulmuş durumdadır. Alman işgalinden kurtarılan Fransız topraklarında mevcut bulunan tek otoriteye siz hakim bulunmaktasınız. Bu nedenle, görevimi emrinize devretmeyi ve sizden acil durum talimatları istemekteyim.”*¹⁹²

Bu yazının ardından de Gaulle Bergery'e doğrudan bir yanıt vermedi.¹⁹³ Kısa bir süre sonra ise Hardouin'e gönderdiği 29 Ağustos 1944 tarihli telgrafla, Türkiye'deki Fransa çıkarlarının sorumluluğunu üstlenmesi ve Fransa'nın Türkiye'deki tüm diplomatik binalarını teslim alması talimatını verdi. Hardouin, de Gaulle'ün bu mesajını 1 Eylül 1944 tarihli yazıyla Bergery'e, 2 Eylül 1944 tarihli bir yazıyla da Türk Dışişlerine ilettili. Böylelikle de Gaulle,

¹⁸⁷ İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, Cilt:1, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2020, s. 683; Yayla, *a.g.t.*, s. 91.

¹⁸⁸ *Cumhuriyet*, 25-26 Ağustos 1944.

¹⁸⁹ *Ulus*, 5 Eylül 1944.

¹⁹⁰ *Cumhuriyet*, 25 Ağustos 1944.

¹⁹¹ *TDA*, Fon No:525, Kutu No:38250, Gömlek No:153138, Sıra No:10.

¹⁹² *TDA*, Fon No:525, Kutu No:38250, Gömlek No:153138, Sıra No:10.

¹⁹³ Çiftçi, *a.g.t.*, s. 163.

Vichy'nin Ankara Büyükelçisi Bergery'nin herhangi bir tasarruf hakkı ve yetkisi olmadığını ve Türkiye'de Fransa'ya ait olan bütün diplomatik binaların devralınacağını resmen Ankara'ya bildirmiş oldu.¹⁹⁴ Bergery de aynı gün Türk Dışişlerine yazdığı yazıda Hardouin'in de Gaulle'den aldığı talimatı tasdik etti ve kendisinin de Fransız çıkarlarının Türkiye'deki temsiliyetini ve tüm gayrimenkulü Fransa'nın "*plénipotentiaire*" (tam yetkili) temsilcisi Hardouin'e devretmeye karar verdiğini bildirdi. Sözlerini bitirirken Bergery, 1942 yılında geldiği Türkiye'de Türk-Fransız dostluğu için çalıştığını ve bu kıymetli dostluğu geliştirdiğine olan inancını da ekledi.¹⁹⁵

Ankara'daki Fransa Büyükelçiliği binası 3 Eylül 1944 tarihinde teslim edildi. Ertesi gün, öğlen saat 12.00'da büyükelçilik binasında bir tören gerçekleştirildi. Törende İngiltere, Yugoslavya, ABD, SSCB ve diğer Müttefik elçileri de hazır bulundu. Fransa'nın bayrağı ile birlikte "*Savaşın Fransa'nın*" sembolü olan Haç işaretli *Lorraine* bayrağı da Büyükelçilik binasına çekildi.¹⁹⁶ Burada bir konuşma yapan Hardouin, sözlerini "*Yaşasın müttefik milletler, yaşasın Türkiye*" şeklinde bitirdi. Öğleden sonra *Vatan* gazetesi muhabirine bir demeç veren Hardouin, 1939'da Fransa ile Türkiye arasında imzalanan ittifakın devam ettiğini ve burada kendisi için de önemli olan şahsi bağları daha fazla kuvvetlendirmeye çalışacağını belirterek, "*Türk-Fransız dostluğunun devamını bütün kalbimle temenni ederim.*" ifadelerini kullandı. Aynı gün Hardouin, Türk Dışişlerine 1939 tarihli Türk-İngiliz-Fransız antlaşmasının geçerli olduğunu resmen bildirdi.¹⁹⁷ Gelişmeler baş döndürücü bir hızla sürerken *Tanin*, Hardouin'i Türk kamuoyuna tanıtan ayrıntılı bir haber yayımladı. Bu haberde Hardouin'in ailesinden ve hayat hikâyesinden, Hür Fransa hareketine nasıl katıldığından, eşinin Celal Nuri İleri'nin kızı olduğundan, daha önce Türkiye'de bulunduğu ve aynı zamanda da bir edip olduğundan bahsediliyordu. Ayrıca "*Tarbé de Saint-Hardouin*" isminin söylenmesinin güç olduğuna esprili bir şekilde dikkat çeken gazete, "*Meselâ şehrimizde çıkan bir Fransızca mecmua soyadının ilk kelimesi 'Tarbe'yi 'Türbe' şeklinde bir tashih hatası ile neşredince, Elçi gülümsüyerek: -Zarar yok, demişti, Türklerle yakın alâkama işaret edilmiş oluyor.*" diye yazıyordu.¹⁹⁸

Ankara'daki Fransa Büyükelçiliğinin el değiştirmesi, aynı günün akşamında Türk radyolarının saat 19.00 yayınında bir bildiri ile kamuoyuna duyuruldu. Ankara'nın bu bildirisi Fransa Geçici Hükümeti'nin tanındığına dair hiçbir şey söylemiyordu, yalnızca Hardouin'in resmi sıfatının tanındığı ve kendisinin diplomatik binaları teslim aldığı belirtiliyordu.¹⁹⁹ Bu bildirinin radyo idaresine ilk ulaştığı süreçte yapılan yazışmalar, Türkiye'nin İngiltere'nin uyarıları karşısında ne denli dikkatli davrandığını bir kere daha göstermektedir. Ankara'daki Fransa Büyükelçiliğinin el değiştirdiğine dair Dışişleri Bakanlığı tarafından kaleme alınan

¹⁹⁴ TDA, Fon No:525, Kutu No:38250, Gömlek No:153138, Sıra No:10; TDA, Fon No:525, Kutu No:38250, Gömlek No:153138, Sıra No:12.

¹⁹⁵ TDA, Fon No:525, Kutu No:38250, Gömlek No:153138, Sıra No:10.

¹⁹⁶ *Ulus*, 5 Eylül 1944.

¹⁹⁷ TDA, Fon No:525, Kutu No:38357, Gömlek No:152581, Sıra No:8.

¹⁹⁸ TDA, Fon No:525, Kutu No:38250, Gömlek No:153138, Sıra No:7.

¹⁹⁹ Çiftçi, *a.g.t.*, ss. 161-162.

bildiride ilk olarak, “*Hükümet tarafından Hür Fransız Ulusal Komitesi’nin Türkiye’deki resmi temsilcisi sıfatıyla tanınmış olan Sayın Tarbe de Saint Hardouin, 3 Eylül 1944’te Türkiye’deki Fransız diplomatik ve konsolosluk binalarının mülkiyetini devralmıştır.*” yazılırken, daha sonra bu ifadedeki “*Fransız Ulusal Komitesi’nin Türkiye’deki temsilciğinin resmen tanındığı*” ifadesinin üzeri kalemle çizilerek radyoya verilen talimat değiştirilmiş ve akşam radyoda okunan bildiri şöyle olmuştu: “*Resmi statüsü Hükümet tarafından tanınmış olan Sayın Tarbe de Saint Hardouin, 3 Eylül 1944’te Türkiye’deki Fransız diplomatik ve konsolosluk binalarının mülkiyetini devralmıştır.*”²⁰⁰ Bu yazışma, İngiltere’nin baskısı altındaki Türkiye’nin Fransız Milli Kurtuluş Komitesi’ni resmi bir hükümet gibi tanıy görünmekten çekindiğini ve bu konuda İngiltere’nin çizgisinden çıkmamakta hassas davrandığını bir kere daha göstermektedir.²⁰¹

Her şeye rağmen Türkiye, devir teslim işleminin ardından Hardouin’e yönelik bazı ciddi adımlar da atıyordu. 5 Eylül’de Hardouin’e şifre ile haberleşme izni verildi. Takip eden günlerde Dışişleri Bakanlığı, tüm ilgili birimlere Hardouin’in temsilci sıfatı ile kabul edildiğini ve –protokol işlemlerinin tamamlanması, konsolos atama yetkisi ve hususi otomobil verilmesi de dahil olmak üzere- her türlü resmi işlemin yapılmasını rica etti. Aynı günlerde Hardouin, Saraçoğlu’na yazdığı yazıda, diplomatik binaların devralınması noktasındaki desteklerinden ötürü teşekkür etti ve 1939 Antlaşması’nın Türk-Fransız dostluğunun bir timsali olduğunu belirterek bu dostluğun sürmesini ümit ettiğini ifade etti.²⁰²

Ankara’da bunlar olurken İstanbul’daki Vichy temsiliyeti de son bulmuştu. *Tanin*, Ankara’daki devir teslim gününde, İstanbul’da yayın yapan Vichy yanlısı *İstanbul* gazetesinin de yayın hayatına son verdiğini duyurdu.²⁰³ İstanbul’daki Fransa Başkonsoloslğunun –ve diğer yerlerdeki konsoloslukların- devir teslim töreni de 8 Eylül 1944 tarihinde gerçekleştirildi.²⁰⁴ Tıpkı Ankara’da Büyükelçilik binasında olduğu gibi burada da bayraklar göndere çekilirken, Hardouin başkanlığında Fransız ricali hep birlikte Fransız *Marseilles* marşını söylediler. Müttefik ricalinin de bulunduğu bu merasimde Hardouin, Türk-Fransız ilişkilerinin 1940 öncesindeki seviyeye ulaşacağına emin olduğunu ifade etti.²⁰⁵

7. Fransa Cumhuriyeti Geçici Hükümeti’nin Resmen Tanınması

Her ne kadar Türkiye’deki Fransa Büyükelçiliği ve diğer diplomatik binaları Hür Fransa’nın temsilcisi Hardouin’e devredilmiş olsa da Türkiye’nin de Gaulle Hükümeti’ni tanıması meselesi hemen halledilememişti. Henüz İngiltere dahi de Gaulle Hükümeti’ni

²⁰⁰ TDA, Fon No:525, Kutu No:38250, Gömlek No:153138, Sıra No:8.

²⁰¹ Dışişleri Bakanlığı, 15 Eylül 1944 tarihinde Kabil Büyük Elçiliği’nin bir sorusu üzerine yazdığı yazıda da şu ifadeleri kullanıyordu: “*De Gaulle’ün Riyaseti altındaki Fransız Millî Kurtuluş Komitesinin Türkiye’de bulundurduğu gayri resmî memurun 3 Eylül’den itibaren Hükümetimizce resmî mümessil sıfatıyla tanınmış olduğunu ve fakat muvakkat Fransız Hükümeti sıfatını şimdilik tarafımızdan tanınmadığını arz ederim.*” Bkz. TDA, Fon No:525, Kutu No:38250, Gömlek No:153138, Sıra No:6.

²⁰² TDA, Fon No:525, Kutu No:38250, Gömlek No:153138, Sıra No:11

²⁰³ TDA, Fon No:525, Kutu No:38357, Gömlek No:152581, Sıra No:4.

²⁰⁴ Çiftçi, *a.g.t.*, s. 164.

²⁰⁵ *Cumhuriyet*, 9 Eylül 1944.

resmen tanımaya yanaşmıyor²⁰⁶ ve Türkiye'ye de bu konuda baskı yapıyordu. Türkiye Hür Fransa'ya dair henüz resmi bir adım atamamasına rağmen, *La France Libre* (Hür Fransa) gazetesi Türkiye'nin Fransız Cumhuriyeti Geçici Hükümeti'ni tanıyacağını iddia etti.²⁰⁷ Fakat Türkiye'nin bunu yapabilmesi için İngiltere'nin onayı gerekiyordu. Türkiye'nin Fransa Geçici Hükümeti'ni resmen tanımak konusunda İngiltere'nin çizdiği çerçeveye bağlı kalmasının belki de en somut göstergesi Dışişleri Bakanlığının Londra Büyükelçiliğine yazdığı 22 Ekim 1944 tarihli bir yazıdır. Fransa Cumhuriyeti Geçici Hükümeti'nin Londra Büyükelçisi olarak atanan Massigli'yi ziyaret edecek olan Londra Büyükelçisi Ruşen Eşref Ünaydın'a (1892-1959) yazılan bu yazıda Dışişleri Bakanlığı, Türkiye'nin Fransa Geçici Hükümeti'ne dair politikasının İngilizlerle tamamen aynı olduğunun altını çiziyordu:

*“Vişi'nin infisahını müteakip oradaki Türkiye Büyük Elçiliğinin ve buradaki Fransız Büyük Elçiliğinin tasfiye edildiği, burada bulunan Fransız Komitesinin mümessili M. de Saint Hardouin'i bu hususta neşredilen tebliğden de malûmunuz olduğu veçhile, resmen tanıyıp Fransız Sefaretini devralmasına muvafakat ettiğimizi ve bugünkü formüle göre 'Gouvernement provisoire de la République française'in [Fransız Cumhuriyeti Geçici Hükümeti'nin] henüz ne İngilizler ne de Amerikalılar tarafından tanınmamış olduğu cihetle İngiltere'nin hattı hareketinden daha ileri gidilmemesi, İngiltere Hükümeti tarafından bizden rica edildiği cihetle bizim de bu tabiri henüz kabul kullanmaksızın filen resmî mümessillerini delege olarak kabul ettiğimizi; vaziyetin inkişafına göre bizim de müttefiklerimizin tutacakları yolu takip edeceğimizi ve elbette münasip zamanda Paris'e yeni bir mümessil göndereceğimizi hatıra olarak arz ederim.”*²⁰⁸

Bu yazı, Türkiye'nin Fransa Cumhuriyeti Geçici Hükümeti'ni tanımak noktasında İngiltere tarafından uyarıldığının ve Türkiye'nin de bu konuda İngiltere'nin çizdiği sınırların dışına çık(a)madığının bir diğer kanıtı olarak dikkate değerdir. Her şeye rağmen Türkiye, ilgili tanınmanın yakın bir zamanda gerçekleşeceğinden emin bir şekilde, “*münasip zamanda*” Paris'e yeni bir temsilci gönderileceğini de öngörmekteydi. Hatta Başbakan Saraçoğlu, Hardouin ile gerçekleştirdiği 14 Eylül 1944 tarihli görüşmede kendisine herhangi bir konuda söz vermeksizin “*taleplerinin en iyi şekilde inceleneceğini*” bildirdi.²⁰⁹ Buna rağmen Dışişleri Bakanlığı Müttefikler karşısında zor durumda kalmamak için Hardouin ile yazışmalarında “*Fransız Milli Kurtuluş Komitesi Delegasyonu*” ifadesini kullanmaya özellikle dikkat ediyordu. Hardouin'in “*Fransa Cumhuriyetinin Geçici Hükümeti*” ifadesinin kullanılması gerektiği şeklindeki itirazları üzerine ise bir çözüm olarak “*Türkiye'deki Resmi Fransız Temsilcisi*” geçici olarak yazışmalarda kullanıldı. Hardouin'in buna da itiraz etmesi üzerine Dışişleri Bakanı Hasan Saka (1885-1960), Fransa Cumhuriyeti Geçici Hükümeti'ni resmen tanımak noktasında İngiltere'den ayrılımlarının çok zor olduğunu Hardouin'e açıkça

²⁰⁶ Us, *a.g.e.*, ss. 552-553.

²⁰⁷ *La France Libre*, 27 Ağustos 1944.

²⁰⁸ TDA, Fon No:525, Kutu No:38250, Gömlek No:153138, Sıra No:1.

²⁰⁹ Çiftçi, *a.g.t.*, s. 164.

söylemek durumunda kaldı. İngiltere'nin Türkiye'ye engelleyen baskıcı tutumu, Hardouin'in görüştüğü diğer Türk yetkililerce de kendisine anlatıldı.²¹⁰

Türkiye'nin beklediği haber 23 Ekim 1944 tarihinde geldi. İngiliz, Amerikan ve Sovyet hükümetleri 23 Ekim günü Fransız Cumhuriyeti Geçici Hükümeti'ni Fransa'nın resmi hükümeti olarak tanıdılar. Böylelikle kurtarılan Fransa toprakları de Gaulle liderliğindeki Fransa Cumhuriyeti Geçici Hükümeti'ne bırakıldı.²¹¹ Ertesi gün Hardouin, nihayet “*Fransız Cumhuriyeti Geçici Hükümeti temsilcisi*” sıfatıyla Dışişleri Bakanlığına davet edildi.²¹² Burada kendisine, Türkiye'nin Fransa Cumhuriyeti Geçici Hükümeti'ni tanımak hususunda artık serbest olduğu ve bir büyükelçi tayini için yakında harekete geçileceği bildirildi. Dışişleri Bakanlığı, bu haberin basına servis edilmesi için Anadolu Ajansı'na aynı gün yazılı talimat verdi. Yazılı talimat kaleme alınırken içerik ile ilgili olarak Hardouin'in de görüşü alındı.²¹³ Bu, Türkiye'nin 24 Ekim 1944 itibariyle Fransa Geçici Hükümeti'ni resmen tanınması ve Paris'e bir büyükelçi atayacak olması anlamına geliyordu. Aynı gün Hardouin'e muhtemel büyükelçinin kısa süre önce Dışişleri Bakanlığında ayrılmış olan Numan Menemencioğlu olacağı bildirildi.²¹⁴ Ertesi gün Hardouin, 25 Ekim 1944 tarihinde Dışişleri Bakanlığında yazdığı yazıda, İngiliz, Amerikan, Sovyet ve Kanada hükümetlerinin Fransız Cumhuriyet Geçici Hükümeti'ni tanıdıklarını yazılı olarak resmen bildirdi.²¹⁵ Aynı gün Falih Rıfki Atay (1894-1971), *Ulus* gazetesindeki yazısında Müttefiklerin Fransız Cumhuriyet Geçici Hükümeti tanınmasıyla bu ülkenin “*demokrasiler cephesinde, özverisine, şerefine ve hakkına daha uygun yerini*” almaya başladığını yazdı. Bunu yaparken Atay, Türkiye'nin neden bu hükümeti geç tanıdığını da bir şekilde açıklamaya çalışıyordu. Ona göre Türkiye, Fransa Cumhuriyeti Geçici Hükümeti'ni bu Hükümet'in Fransız milleti tarafından nasıl karşılanacağından emin olunduktan sonra tanıma kararı almıştı.²¹⁶ Diğer gazetelerin başyazarları da Fransa'nın hak ettiği yeri almasından en çok memnuniyet duyacak ülkelerden birisinin Türkiye olduğunu dile getiriyorlardı.²¹⁷ Çiftçi'nin de dikkat çektiği üzere Türk basını Fransa'nın tanınmasını mutlulukla karşılar görünürken, Falih Rıfki Atay'da da olduğu gibi, bazı gerçekleri açıkça yazamıyordu. Bu gerçek, Türkiye'nin Fransa Geçici Hükümeti'ni herhangi bir başka sebeple değil, yalnızca İngiltere'nin baskısı nedeniyle tanıyamadığıydı.²¹⁸

²¹⁰ *A.g.t.*, ss. 164-165.

²¹¹ *Ulus*, 24 Birinciteşrin [Ekim] 1944; *Tanin*, 24 Birinciteşrin [Ekim] 1944; Çiftçi, *a.g.t.*, s. 165-166.

²¹² *Cumhuriyet*, 25 Birinciteşrin [Ekim] 1944.

²¹³ *TDA*, Fon No:525, Kutu No:38250, Gömlek No:153138, Sıra No:5; Çiftçi, *a.g.t.*, s. 166. *Radyo Gazetesi*'nde yayımlanan tebliğdeki şu ifadeler *Ulus*'ta ana sayfadan verilmiştir: “*Fransa, Türkiye'nin ve Türk halk efkârının dostluğunu daima yakınında bulacaktır.*” Bkz. *Ulus*, 25 Ekim 1944.

²¹⁴ Çiftçi, *a.g.t.*, s. 168.

²¹⁵ *TDA*, Fon No:525, Kutu No:38250, Gömlek No:153138, Sıra No:4.

²¹⁶ Falih Rıfki Atay, “Fransa'nın Tanınması”, *Ulus*, 25 Birinciteşrin [Ekim] 1944, s. 1.

²¹⁷ Ekrem Uşaklıgil, “Fransa Meselesi”, *Son Posta*, 25 Birinciteşrin [Ekim] 1944, s. 1, 3; Asım Us, “Müttefikler Arasında Fransa”, *Vakit*, 26 Birinciteşrin [Ekim] 1944, s. 1, 4; Hüseyin Cahid Yalçın, “Dirilen Fransa”, *Tanin*, 26 Birinciteşrin [Ekim] 1944, s. 1; Necmeddin Sadak, “Fransız Hükümetinin Tanınması Dolayısıyla”, *Akşam*, 26 Birinciteşrin [Ekim] 1944, s. 1; *TDA*, Fon No:525, Kutu No:38357, Gömlek No:152581, Sıra No:9.

²¹⁸ Çiftçi, *a.g.t.*, ss. 169-170.

8. Fransa Cumhuriyeti Geçici Hükümeti ile Türkiye Arasında Karşılıklı Büyükelçilerin Atanması

Ankara’da bu denli olumlu bir hava eserken Hardouin, Paris’e gönderdiği 30 Ekim 1944 tarihli telgrafta, bir süredir Ankara’da gerçekleştirdiği temasların kendisinde Türkiye’nin Fransa ile yakınlaşmak istediğine dair kesin bir inanç yarattığını iletliyordu.²¹⁹ Hardouin’e göre yeni dönemde Türkiye, İngiltere ve SSCB ile olan ilişkilerinde “*Fransa kartını [da] oynamaya*” karar vermiş gibi görünüyordu. Nitekim bir gün önce kendisine Türkiye’nin Paris’te “*çok önemli bir misyon*” kurmak istediği söylenmişti.²²⁰ Gerçekten de Türkiye yeni dönemde Fransa gibi bir ülke ile olan ilişkilerini şimdiden sağlam temeller üzerine tesis etmek niyetindeydi.

Vichy rejimi son bulduğundan beri Fransa’da resmi bir Türk temsilciliği yoktu.²²¹ Türkiye, Fransa Cumhuriyeti Geçici Hükümeti’ni resmen tanıdıktan sonra hiç beklemezsizin buraya bir büyükelçi göndermek üzere harekete geçti. Türk Hükümeti’nin aklında, İkinci Dünya Savaşı’nda Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreterliği ve 1942 yılından itibaren de Dışişleri Bakanlığı görevini sürdürmüş olan Numan Menemencioğlu vardı. Menemencioğlu, hemen herkes tarafından dış politikada son derece liyakatli ve üstün bir kişilik olarak biliniyor ve hem Dışişleri Bakanlığının yapısına hem de Türk dış politikasına yön veren isim olarak görülüyordu.²²² Buna rağmen Menemencioğlu, 1944 yılının Haziran ayında Boğazlardan geçen bazı sivil Alman gemilerinde silah bulunması hadisesinde Türkiye’nin Müttefikler nezdinde zor duruma düşmesinden dolayı görevinden istifa etmek zorunda kalmıştı.²²³ Her ne kadar istifa etmiş de olsa Türk dışişlerine yön vermiş olan bir ismin yeni dönemde Paris’e Büyükelçi olarak atanması önemliydi. Paris, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e uzanan süreçte Türkiye’nin Avrupa’daki en önemli temsilciliklerinden birisine ev sahipliği yapmaktaydı. Nitekim savaş sonrası dönemde de Paris Avrupa siyasetindeki önemini korumaya devam edecek ve kurulan yenedünya düzeninde pek çok uluslararası kuruluşa ve toplantıya ev sahipliği yapacaktır.

Menemencioğlu, bir zamanlar henüz kıdemsiz bir memur iken görev yaptığı²²⁴ Paris’te şimdi Büyükelçi olarak tanınmış olmayı bir “*imtiyaz*” olarak gördüğünü belirtmektedir.²²⁵ Feridun Cemal Erkin’e göre Başbakan Şükrü Saraçoğlu’nun arabuluculuğu ve ricası ile gerçekleşen²²⁶ bu atamayı, Menemencioğlu’nun istifasının ardından İnönü’nün bir “*gönül*

²¹⁹ *Documents Diplomatique Français 1944*, s. 104.

²²⁰ *A.g.e.*, s. 105.

²²¹ TDA, Fon No:525, Kutu No:38249, Gömlek No:153161, Sıra No:1.

²²² Mahmut Dikerdem, *Hariciye Çarkı*, Cem Yay., İstanbul, 1989, ss. 23-28; Turay Yayla, “Teknokrat-Bürokrat Kişiliğiyle Diplomat Numan Menemencioğlu’nun Biyografisi (1891-1958)”, *Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2021, ss. 40-45, 69.

²²³ Dikerdem, *a.g.e.*, ss. 42-43; *Tanin*, 16 Haziran 1944.

²²⁴ Yayla, *a.g.t.*, s. 38.

²²⁵ *Ulus*, 8 İlkânun [Aralık] 1944.

²²⁶ Erkin, *Dışişlerinde 34 Yıl*, s. 141; Yayla, *a.g.t.*, s. 141.

alma” adımı olarak görenler de vardır.²²⁷ Her ne olursa olsun, Türkiye’nin savaş yıllarında dış politikasına yön veren bir ismi Paris’e büyükelçi olarak ataması Fransa açısından da Türkiye’nin bu ülkeye verdiği önemi gösteren bir unsur olarak değerlendirilmelidir. Nitekim Fransa Dışişleri Bakanlığı, Türkiye ile ilgili olarak hazırladığı 20 Aralık 1944 tarihli notta, Türklerin 1940 mütarekesinden beri “*Kemalist hareketi hatırlatan bir özgürlük hareketine karşı oldukça ölçülü bir sempati*” beslemiş olmalarına rağmen 1939 İttifakı’ndan hiç söz etmediklerini, fakat şimdi Numan Menemencioğlu’nu Paris’e göndererek bu ittifakı yeniden canlandırmaya verdikleri önemi açık bir şekilde gösterdiklerini ifade etmektedir.²²⁸ Burada Fransa Dışişleri Bakanlığının Hür Fransa’yı Türk Milli Mücadelesi’ndeki “*Kemalist harekete*” benzetmesi de ayrıca dikkate değerdir.

Türkiye Paris için Menemencioğlu isminde karar kılarken –henüz resmi açıklama yapılmamıştı- Fransa Cumhuriyeti Geçici Hükümeti adına Hardouin, Türk Dışişlerine yazdığı 6 Kasım 1944 tarihli yazısıyla, “*Cumhuriyet hükümeti bir yandan Müttefikler tarafından tanınması sonucu uluslararası statüsündeki değişikliği ve diğer yandan Paris’e M. Menemencioğlu’nun atanmasını dikkate alarak, Türkiye’deki temsilinin niteliğini değiştirmeye ve Ankara’ya bir büyükelçi atamaya karar verdi.*” şeklindeki mesajı Ankara’ya ilettili.²²⁹ Daha sonra Hardouin, Dışişleri Bakanı Saraçoğlu’nu ziyaret ederek Gaston Maugras’ı Ankara’ya Büyükelçi olarak atamayı düşündüklerini ifade ederek, Cumhurbaşkanı İnönü’ye sunulmak üzere Maugras’ın hal tercemesini takdim etti.²³⁰ Maugras’ın Ankara Büyükelçiliği 11 Kasım 1944 tarihinde kabul edildi, 18 Kasım 1944 tarihinde Fransız basında yer buldu, 21 Kasım 1944 tarihinde ise resmiyete döküldü.²³¹ Esasen Maugras, Almanya ile imzalanan mütarekenin ardından Vichy rejiminin Ankara’ya büyükelçi olarak atamayı ilk düşündüğü isimdi. Fakat bir ihbar neticesinde kendisinin Müttefik yanlısı olduğunun anlaşılmasıyla bu atama gerçekleşmemişti.²³² Bu durumda Maugras üzerinde en ufak bir şüphe söz konusu değildi. Maugras 1945 yılının Ocak ayında Türkiye’ye gelecek ve 7 Şubat 1945’te resmen görevine başlayacaktı.²³³

Fransa Gaston Maugras’ı Ankara Büyükelçiliğine atarken, Türkiye de Dışişleri Bakanlığından istifa ettikten sonra TBMM’de İstanbul milletvekili olarak çalışmalarını sürdüren²³⁴ Numan Menemencioğlu’nu 9 Kasım 1944 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla Paris

²²⁷ Metin Gökhan, “Bir Cumhuriyet Diplomatu: Numan Menemencioğlu”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Denizli, 2022, s. 202.

²²⁸ *Documents Diplomatique Français 1944*, s. 503.

²²⁹ TDA, Fon No:525, Kutu No:38094, Gömlek No:153768, Sıra No:14.

²³⁰ TDA, Fon No:525, Kutu No:38094, Gömlek No:153768, Sıra No:14.

²³¹ *Le Figaro*, 18 Kasım 1944; Bacqué-Grammont-Kuneralp-Hitzel, *a.g.e.*, s. 89; Çiftçi, *a.g.t.*, s. 167.

²³² Erkin, *Hâtırât*, ss. 482-483.

²³³ Bacqué-Grammont-Kuneralp-Hitzel, *a.g.e.*, s. 89; *Ulus*, 8 Şubat 1945; TDA, Fon No:525, Kutu No:38094, Gömlek No:153768, Sıra No:12. Maugras’ın 10 Ocak 1945 tarihli ve General de Gaulle imzalı itimatnamesi için bkz. TDA, Fon No:525, Kutu No:38094, Gömlek No:153768, Sıra No:9. Maugras’ın özgeçmiş için bkz. TDA, Fon No:525, Kutu No:38094, Gömlek No:153768, Sıra No:10.

²³⁴ Yayla, *a.g.t.*, s. 91.

Büyükelçisi olarak atadı.²³⁵ Bu haber iki gün sonra gazetelerde yer buldu.²³⁶ Atamanın ardından Menemencioğlu, 30 Kasım 1944 tarihinde milletvekilliğinden istifa etti²³⁷ ve 5 Aralık 1944 tarihinde Paris'e gitmek üzere hazırlıklarını tamamladı. Cumhurbaşkanı İnönü, Menemencioğlu'nu uğurlamadan önce onu öğle yemeğine kabul etti. Menemencioğlu, bu yemeğin ardından Türkiye'den ayrıldı.²³⁸ Ayrılmadan iki gün önce Menemencioğlu, Anadolu Ajansı'na şu açıklamada bulunmuştu:

“Bilirsiniz ki Türkiye ile Fransa arasındaki münasebetler çok eski ve samimi bağlara dayanır. Bu dost memlekette, Büyük Şefimi ve memleketimi temsil etmek benim için en şerefli ve zevkli bir vazife olacaktır. Salı sabahı tayyare ile Kahire'ye hareket ediyorum. Oradan da gene uçakla Paris'e gideceğim. Büyükelçilik heyeti benimle beraberdir. Seyahat şartlarının güç olduğu bu zamanlarda Ankara-Paris yolculuğunu bize çok kolaylaştırmış olan Amerikan ve İngiliz makamlarına gösterdikleri nazikane alakadan dolayı cidden minnettarım.”²³⁹

Avrupa'daki savaş şartları nedeniyle Menemencioğlu, bir İngiliz nakliye uçağı ile Mısır ve Cezayir üzerinden Fransa'ya gidecekti.²⁴⁰ Planlandığı gibi ilk olarak Kahire'ye giden²⁴¹ Menemencioğlu, burada *Le Caire* gazetesine bir demeç verdi. Bu demecinde, Fransa gibi büyük bir ülke ile dostluk ilişkileri kurmanın Türkiye için bir gelenek olduğunu ve bu sebeple Paris'e tayinini bir imtiyaz olarak gördüğünü söyledi. Ayrıca, 1939 Türk-İngiliz-Fransız ittifakı çerçevesinde iki ülke ilişkilerini daha da geliştirmeye çalışacağını da ekledi.²⁴² Daha sonra uçakla Kahire'den Cezayir'e geçen Menemencioğlu, buradan da 13 Aralık'ta Fransa'ya hareket etti²⁴³ ve toplamda yaklaşık on günlük bir seyahatin sonunda 15 Aralık'ta Paris'e vardı.²⁴⁴ O tarihte Fransa'da düzen henüz tam olarak oturtulmadığından, Menemencioğlu ve maiyeti diğer tüm diplomatik temsilciler gibi Fransa Cumhuriyeti Geçici Hükümeti'nin tahsis ettiği Bristol oteline yerleşti.²⁴⁵

Menemencioğlu Paris'e ayak bastığında son derece imtiyazlı bir konumda bulunuyordu. Çünkü Menemencioğlu hem Türkiye'nin bir önceki Dışişleri Bakanı olarak biliniyor hem de Fransa'nın yeni Dışişleri Bakanlığında Türkiye'ye çok yakın isimler üst düzey pozisyonlarda bulunuyordu. Bunların başında, daha önce Türkiye'de büyükelçilik yapan ve Menemencioğlu ile yakın işbirliği içerisinde bulunmuş olan René Massigli ve Menemencioğlu'nun ilk defa 1933 yılında tanıdığı Türk dostu Fransız devlet adamı Edouard Herriot'un akrabası Herve

²³⁵ Gökhan, *a.g.t.*, s. 201; Yayla, *a.g.t.*, s. 92.

²³⁶ *Ulus*, 11 Senteşrin [Kasım] 1944.

²³⁷ Yayla, *a.g.t.*, s. 92.

²³⁸ *Ulus*, 6 İllkânun [Aralık] 1944; Gökhan, *a.g.t.*, s. 201.

²³⁹ *Ulus*, 4 İllkânun [Aralık] 1944; Us, *a.g.e.*, s. 551.

²⁴⁰ Gökhan, *a.g.t.*, s. 202.

²⁴¹ *Ulus*, 6-7 İllkânun [Aralık] 1944.

²⁴² *Ulus*, 8 İllkânun [Aralık] 1944; *TDA*, Fon No:525, Kutu No:38094, Gömlek No:153807, Sıra No:2.

²⁴³ *TDA*, Fon No:525, Kutu No:38094, Gömlek No:153807, Gömlek No:6.

²⁴⁴ *Ulus*, 16 İllkânun [Aralık] 1944; *France-Soir*, 16 Aralık 1944; *Ce Soir*, 16 Aralık 1944; Gökhan, *a.g.t.*, s. 203.

²⁴⁵ Gökmen, *a.g.e.*, s. 207.

Alphard vardı.²⁴⁶ Menemencioğlu'na yönelik Paris'teki bu olumlu hava, Fransa Cumhuriyeti Geçici Hükümeti'nin yayın organı *France Libre*'in şu ifadelerine de yansyordu:

*“Türkiye'nin yeni büyükelçisi Bay Numan Menemencioğlu Paris'e vardı. Bu yüksek şahsiyet Fransa'da iyi bilinmektedir. Kendisi Gazi'nin döneminde Maliye Bakanlığı Sekreterliği'nde bulunmuş ve aynı zamanda büyük Türk milli şairi Namık Kemal'in de damadı olan Rifat Menemencioğlu'nun oğludur. İzmir'e uzanan bağlarına bakıldığında, ailesinin Fransa ile daima yakın ilişki içerisinde olduğu ve kendisinin de dilimizi hayranlık uyandıracak derecede konuştuğu görülür. Şundan emin olunabilir ki, başkentimize gelen bu kişi Fransa'nın sadık bir dostudur.”*²⁴⁷

Menemencioğlu, Paris'e gelişinden yaklaşık bir ay sonra, 30 Aralık 1944 tarihinde Fransa Cumhuriyeti Geçici Hükümeti Başkanı de Gaulle'ün makamına çıkarak görkemli bir törenle itimadnamesini takdim etti. Menemencioğlu'nun yanında bulunan Oğuz Gökmen, o gün Menemencioğlu'nun de Gaulle ile görüşmesinde, de Gaulle'ün gururunu okşamak düşüncesiyle, onun Londra'ya giderek Fransızları mücadeleye çağırmasını Atatürk'ün Samsun'a çıkışı ile kıyaslayan bir konuşma yaptığını aktarmaktadır. De Gaulle'ün bu konuşmaya yanıtı ise şöyle olmuştur: *“Atatürk kurtuluş hareketini kendi topraklarında başlatma gibi bir avantaja sahipti...”*. Gökmen'e göre bu yanıtıyla de Gaulle, *“bir bakıma kendisinin daha güçlü bir görevi başardığını ima ediyordu.”*²⁴⁸ Bu kabulün ardından Menemencioğlu, o gün Türkiye'ye şunları yazmıştır:

*“Bugün merasimi mahsus ile itimadnamemi Hükümet Reisine takdim ettim. Nutuk usulü kaldırılmıştır. Bir kaç kelime söyledikten sonra Reiscumhur Hazretlerinin şahsi selamlarını bildirdim. General de Gaulle çok nazikane mukabelede bulundu ve Reiscumhur Hazretlerine teşekkür ve do[s]tluk hislerinin [...] olduğu için aynen arz ediyorum: 'Fransa sizin buraya intihap ve tayininizden bilhassa flattée olmuştur. Bu itibarla sizi selâmlamak benim için ayrıca bir zevktir.' Dedi. İki memleket münasebatını her gün daha iyi görmekle bahtiyar olacağını ifade etti. Tarafeynin refakatindekilerin takdimi bittikten sonra bir müddet konuştuk. Fransa için bugüne kadar yaptıklarını metheden ve bunu, hiçbir vasıtası olmadan büyük bir inkılâp yapmış olan Türk milletinin pek iyi anladığını ifade eden birkaç kelimem üzerine, tebessüm ederek, 'Biz de Moskova Misakına kadar gittik' sözlerini söyledi. Arz ederim.”*²⁴⁹

Menemencioğlu'nun Paris'te göreve başlamasıyla birlikte, Türk-Fransız ilişkileri yeni bir evreye girdi. Fakat bu yeni evrede pek çok şey on yıl öncesine göre çok farklıydı. Artık dünya eski dünya olmaktan çok uzaktı. Beş yılı aşkın süren savaşın yıkıntıları arasında Avrupa, dünya siyasetine yön veren merkez konumunu kaybetmişti. Bu ortamda Fransa'nın ve diğer Avrupalı güçlerin eski parlak günlerine kavuşması uzun bir zaman alacaktı. Bu bakımdan, Menemencioğlu ile başlayan bu yeni dönemde Fransa, müttefiki İngiltere ile

²⁴⁶ Gökhan, *a.g.t.*, s. 203.

²⁴⁷ *France Libre*, 15 Aralık 1944.

²⁴⁸ Gökmen, *a.g.e.*, s. 211.

²⁴⁹ TDA, Fon No:525, Kutu No:38094, Gömlek No:153807, Sıra No:1.

birlikte Türk dış politikasında asırlardır süregelen başat konumunu kaybedecek ve bu boşluğu takip eden elli yıl boyunca ABD dolduracaktır.

Sonuç

Bu makalede, İkinci Dünya Savaşı'nda Fransa'nın Almanya'ya teslim olmasının ardından silahlı mücadeleye Fransa'nın anakara dışındaki topraklarında devam edilmesi gerektiğini düşünen General Charles de Gaulle liderliğindeki Hür Fransa ile Türkiye arasındaki ilişkiler incelenmiştir. Her ne kadar İngiltere'nin himayesi altında kurulmuş olsa da Hür Fransa'yı en başından Fransız milletinin bir temsilcisi olarak gören de Gaulle, Almanya'ya karşı verilen silahlı mücadelenin yanı sıra Vichy Fransa'sı ile de siyasi ve diplomatik bir mücadele içerisine girmiştir. Hareketini en başından itibaren savaş sonrası Fransa'sının hükümeti olacak şekilde dizayn etmeye çalışan de Gaulle'ün kendi Müttefikleri nezdinde dahi Fransa'nın resmi bir temsilcisi olarak tanınmamış olması, Hür Fransa'nın karşılaştığı en önemli handikap olmuştur. Bu bakımdan, de Gaulle'ün hem Hür Fransa içerisindeki liderlik mücadelesi hem de Müttefikleri nezdindeki konumu ile alakalı olarak yoğun bir çaba içerisinde olduğu söylenebilir. Bir diğer ifadeyle de Gaulle, Mihver bloğuna karşı verilen mücadelenin sonunda işgal altındaki herhangi bir ülkenin geçici bir direniş hareketi olmayı değil; İngiltere, ABD ve SSCB ile eşit meşruluk seviyesinde, masanın büyük bir ortağı olarak görülmeyi arzulamıştır. Bu sebeple de Gaulle ve onun liderliği altındaki Hür Fransa, ileride Fransa'yı yönetecek bir hükümet gibi hareket etmiş ve bu yönde adımlar atmıştır.

İleriye dönük planlarında siyasi meşruiyete büyük bir önem veren de Gaulle, Hür Fransa'nın yalnız Müttefikler nezdinde değil, diğer savaş dışı ülkeler nezdinde de resmi bir muhatap olarak tanınması için büyük bir çaba göstermiştir. Hür Fransa'nın Amerika kıtasındaki ülkeler başta olmak üzere savaşın dışı ülkelerde Vichy Fransa'sının diplomatik temsil yetisini kırmaya ve buralarda temsilcilikler açma girişimleri bu türdeki çabalara dair esaslı örnekler oluşturmaktadır.

Bu makale, de Gaulle liderliğindeki Hür Fransa'nın diplomatik meşruiyet ve tanılabilirlik sağlamaya çalıştığı ülkelerden birisinin de Türkiye olduğunu kanıtlamaktadır. Savaşın başından itibaren İngiltere ve Fransa ile müttefik konumunda bulunmasına rağmen savaşa katılmamış olan Türkiye, gerek jeopolitik konumu gerekse büyük ülkeler ile olan ilişkileri bakımından diğer tüm savaş dışı ülkelere farklı bir öneme sahip olmuştur. Türkiye'nin taşıdığı bu önem, Türk Hükümeti'nin dış politikada son derece hassas davranmasına neden olmuş ve Hür Fransa'nın Türkiye'ye yönelik attığı adımları etkilemiştir.

Hür Fransa, savaş dışı ülkelerde temsilcilikler açmaya başladığı 1941 yılından itibaren Türkiye'de de temsil edilmek üzere harekete geçmiştir. Bu adımlar sayesinde Hür Fransa, 1942-1944 yılları arasında Türkiye'de sırayla üç gayri resmi temsilci bulundurmuştur. Türkiye, bu temsiliyetin gayri resmi bir statüde olmasına büyük bir önem vermiş, Hür Fransa'ya resmi bir temsiliyet atfetmekten son ana kadar sakınmıştır. Üstelik Türkiye, Hür Fransa'nın Türkiye'de gayriresmi temsilciler bulundurduğunu kendi diplomatik temsilciliklerinden dahi büyük oranda gizlemiştir. Tüm bu veriler, Türkiye'nin İkinci Dünya

Savaşı'da uyguladığı ihtiyatlı dış politikanın yalnızca büyük güçler nezdinde değil, Hür Fransa gibi küçük aktörler nezdinde de geçerli olduğunu göstermektedir.

Türkiye'deki Hür Fransa temsilcileri, daha çok Ankara ve İstanbul'da faaliyet göstermişlerdir. İlk zamanlar bu faaliyetler Balkan ülkeleri ile olan gizli temasların yürütülmesi ve Türkiye içerisinde propaganda yapılması ile sınırlı kalmıştır. Türkiye'nin Hür Fransa ile olan ilişkilerinin giderek resmiyete yaklaştığı dönemlerde ise Hür Fransa temsilcisi, faaliyet alanını Türkiye'den uçak satın almak için girişimlerde bulunabilecek kadar ilerletmiştir. Bu süreçte Türkiye'deki Hür Fransa temsilcileri, faaliyetleri boyunca Türk makamları tarafından gizlice kollanmıştır. Buna rağmen Türkiye, bu faaliyetlerin gizli kalmasına ve Türkiye'yi zor duruma sokmamasına büyük bir önem vermiştir. Bu nedenle Türk makamları, Hür Fransa temsilcilerinin faaliyetlerini emniyet birimleri eliyle yakından takip etmiştir. Bu faaliyetler doğal olarak Vichy Fransa'sının Ankara'daki Büyükelçiliği tarafından protesto edilse de Ankara bu konuda çoğu zaman "*üzerine düşeni*" yapmamış, özellikle savaşın seyrinin giderek değiştiği 1944 yılından itibaren basında Hür Fransa lehine bir eğilime rastlanması Türk Hükümeti'nin tutumunu ortaya koyan önemli bir gösterge olmuştur. Bu dönemde Hür Fransa'nın Türk basınına müdahale etmek üzere Türk Dışişleri nezdinde girişimde bulunabilen oluşu da bu bakımdan anlamlı görülmelidir.

Genel olarak bakıldığında Ankara çevrelerinde Hür Fransa'ya sempati duyan isimler olduğu söylenebilir. Bunda, Türkiye'nin de yıllar önce benzer bir mücadele sürecinden geçmiş olmasının payı olmuş olabilir. Bu türde bir benzetme Türk çevrelerce yapıldığı gibi doğrudan Fransa Dışişleri Bakanlığı tarafından da yapılmıştır. Son olarak, Fransa'nın Türkiye'deki son büyükelçisi olan Massigli'nin Hür Fransa'nın dışişlerinden sorumlu olmasının bu yöndeki bu sempatiyi artırıcı etki yaptığı düşünülebilir.

Mevcut literatür, Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı yıllarındaki iç ve dış politikasının savaşın seyrinden doğrudan etkilendiğine işaret etmektedir. Türkiye'nin Hür Fransa ile olan ilişkileri de tam manasıyla savaşın gidişatına göre şekillenmiştir. Savaşın ilk yıllarında Hür Fransa'ya karşı katı bir tutum takınır görünen Türk Dışişleri, Müttefiklerin Almanya karşısında avantaj kazanması ile birlikte Hür Fransa'ya karşı daha müsamahakâr davranmaya başlamıştır. Türkiye'nin Hür Fransa ile ilişkilerindeki esas ivme, 1943 yılının sonlarında gerçekleşmiştir. Bu yılın Eylül ayında Hür Fransa, orta elçi seviyesinde ve Türkiye'yi yakından tanıyan Tarbé de Saint-Hardouin'i Türkiye'ye gayri resmi temsilci olarak göndermiştir. Gayri resmi statüsüne rağmen Saint-Hardouin, en başından itibaren resmi bir temsilci gibi muamele görmüş ve o şekilde davranmıştır. Türkiye'nin 1943 yılının son aylarında bu tür bir siyaset değişimine gitmesi ile Müttefiklerin Hür Fransa bünyesindeki Fransa Milli Kurtuluş Komitesi'ni –bazı şartlar çerçevesinde- tanımış olması arasında doğrudan bir bağlantı vardır. Ankara, bu süreçte savaşın gidişatını yakından takip etmiş ve İngiltere'nin izlediği yolu daima bir adım geriden takip etmiştir. Nitekim 1944 yılına gelindiğinde, Fransa'ya yapılan Müttefik çıkarmasının ardından Vichy rejiminin son bulmasıyla, Hardouin'in Türkiye'deki temsilciliği resmiyete dökülecek ölçüde bir ilerleme kaydetmiştir. Bu süreçte de Gaulle liderliğinde kurulan Fransa Cumhuriyeti Geçici Hükümeti, Türkiye tarafından resmen tanınmayı beklerken, Türkiye bu konuda bir adım atmamış

olmasına rağmen, de Gaulle'ü Fransa'nın lideri olarak tanımakta son ana kadar tereddüt eden İngiltere'nin açık bir müdahalesi ile karşılaşmıştır. Bu noktada, Türkiye'nin de Gaulle liderliğindeki Geçici Hükümet'i bir müddet tanıyamamış olmasının tek nedeni, İngiltere'nin buna izin vermemiş olmasıdır. Türkiye, ancak İngiltere'nin bu hükümeti Fransa'nın resmi hükümeti olarak tanımasının ertesi günü bu adımı atabilmiştir. Bu bakımdan, Mihver bloğunun etkin olduğu dönemde dengeleri ciddiyetle gözeten Türkiye'nin, Mihver bloğunun savaşı kaybedeceğinin açık bir şekilde görüldüğü 1944 yılının ikinci yarısından itibaren tam anlamıyla İngiltere'nin çizgisine oturduğu, Hür Fransa ile olan ilişkiler örneği üzerinden ileri sürülebilir.

Türkiye'nin Fransa Cumhuriyeti Geçici Hükümeti'ni tanımasının ardından Paris'e Büyükelçi olarak atadığı isim Dışişleri eski Bakanı Numan Menemencioğlu olmuştur. Menemencioğlu gibi bir ismin Paris için seçilmiş olması tesadüf olarak görülmemelidir. Türkiye'nin, savaş sonrasındaki yeni dönemde neler yaşanabileceği üzerinde belki de en çok duran ülkelerden birisi olarak, Fransa gibi bir "eski Müttefik" nezdinde bu denli önemli bir ismi atamış olması anlamlıdır. Ankara, savaş sonrasında karşısına çıkabilecek SSCB tehdidini öngörerek, ilişkilerini giderek yoğunlaştırdığı Müttefik bloğu içerisinde Fransa ile kurulacak ilişkilere verdiği önemi en başından göstermiştir. Ayrıca, Paris'in Avrupa'da kurulacak olan yeni dünya düzeninde merkez bir rol üstlenebileceğine dair öngörünün –ki bu öngörü haklı çıkacaktır-, Menemencioğlu gibi önemli bir ismin bu merkezde görevlendirilmesinde etkili olduğu öne sürülebilir.

Kaynakça

1. Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

Türk Diplomatik Arşivi

2. Resmi Yayınlar

Ayın Tarihi

Bulletin Officiel Des Forçes Françaises Libres

Documents Diplomatique Français 1944, Tome II, (9 Septembre-31 Décembre), Imprimerie Nationale, Paris, 1996.

Yirmi Yıl İçinde Cumhuriyet Halk Partisi: Cumhuriyet Halk Partisinin 20 nci yılı münasebetiyle yayınlanmıştır, Ulus Basımevi, Ankara, 1943.

Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946), Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, b.y.y., 1973.

3. Süreli Yayınlar

Akşam

Ce Soir

Cumhuriyet

France Libre

France-Soir

La Dépêche Algérienne

Son Posta

Tanin

Ulus

Vakit

Vatan

4. Kitaplar

AÇIK, Eşref Hilmi, *Geçmişten Günümüze Türkiye Fransa İlişkileri*, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2008.

ADA, Serhan, *Türk-Fransız İlişkilerinde Hatay Sorunu (1918-1939)*, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2013.

ARON, Robert, *Histoire de La Libération de La France I*, Broard et Taupin, Paris, 1967.

ATEŞ, Toktamış, *Geçmişten Günümüze Türk-Fransız İlişkileri*, Creative Yay., yyy, yty.

BARUTÇU, Faik Ahmet, *Siyasî Anılar (1919-1954)*, Milliyet Yay., İstanbul, 1977.

BEKMAN Münir Müzeyyen-Feridun Fazıl Tülbentçi, *İkinci Cihan Harbi Kronolojisi I (1940 Sonuna Kadar)*, Başvekalet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü, Ankara, 1943.

BEKMAN Münir Müzeyyen-Feridun Fazıl Tülbentçi, *İkinci Cihan Harbi Kronolojisi II (1941-1942 Sonuna Kadar)*, Başvekalet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü, Ankara, 1944.

BEKMAN, Münir Müzeyyen-Feridun Fazıl Tülbentçi, *İkinci Cihan Harbi Kronolojisi III (1943 Sonuna Kadar)*, Başvekalet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü, Ankara, 1944.

CHRISTOFFERSON, Thomas ve CHRISTOFFERSON, Michael S., *France During World War II: From Defeat to Liberation*, Fordham University Press, New York, 2006.

DE GAULLE, Charles, *Mémoires de Guerre: L'Unité (1942-1944)*, Libraire Plon, Paris, 1956.

DE GAULLE, Charles, *Mémoires de Guerre: L'Appel (1940-1942)*, Libraire Plon, Paris, 1954.

DE GAULLE, Charles, *Umut Anıları*, çev. Ali Sirmen, Sinan Yayınları, Ankara, 1971.

DERİNGİL, Selim, *Denge Oyunu: İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası*, İletişim Yay., İstanbul, 2024.

ERKİN, Behiç, *Hâtırat (1876-1958)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2019.

ERKİN, Feridun Cemal, *Dışişlerinde 34 Yıl: Anılar-Yorumlar*, Cilt:1, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1980.

GÖKMEN, Oğuz, *Diplomasi: Diplomaside 40 yıl, 11 say, 17 gün..!*, Yyy., İstanbul, 2006.

GÖNLÜBOL, Mehmet-Cem Sar, *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2013.

GRAMMONT, Jean-Louis Bacqué-Sinan Kunalp-Frédéric Hitzel, *Réprésentants Permanents de La France en Turquie (1536-1991) et de La Turquie en France (1797-1991)*, Editions Isis, İstanbul-Paris, 1991.

İNÖNÜ, İsmet, *Defterler (1919-1973)*, haz. Ahmet Demirel, 3. Baskı, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2008.

İŞÇİ, Onur, *Turkey and Soviet Union During World War II: Diplomacy, Discord and International Relations*, I. B. Tauris, London, 2020.

JAESCHKE, Gotthard, *Türkiye Kronolojisi (1938-1945)*, çev. Gülayşe Koçak, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1990.

KARABEKİR, Kâzım, *Ankara'da Savaş Rüzgarları: İkinci Dünya Savaşı*, Emre Yayınları, İstanbul, 1994.

KARAKAŞ, Nuri, *Türk-Amerikan Siyasi İlişkileri (1938-1952)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2013.

KIVIRCIK, Emir, *Büyükelçi*, Goa Yay., İstanbul, 2007.

KOÇAK, Cemil, *Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)*, Cilt:1, İletişim Yay., İstanbul, 1996.

KOÇAK, Cemil, *Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)*, Cilt:2, 3. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 2007.

KORKMAZCAN, Nezihe Selcen, *İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Diplomasisi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2018.

MASSIGLI, René, *La Turquie Devant La Guerre: Mission A Ankara (1939-1940)*, Librairie Plon, Paris, 1964.

MEGIN, Robert, *de Gaulle A Londres: Vu Par Un Français Libre*, La Teble Ronde, Paris, 1965.

ÖNDER, Zehra, *II. Dünya Savaşı'nda Türk Dış Politikası*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 2010.

ÖRMECİ, Ozan, *Türkiye-Fransa İlişkileri*, Urzeni Yay., İstanbul, 2022.

PABUÇÇULAR, Hazal, *Cumhuriyet'in Dış Politikası: Olaylar, Aktörler, Kurumlar (1923-2023)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2023.

PRICE, Roger, *Fransa'nın Kısa Tarihi*, çev. Özkan Akpınar, Boğaziçi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2012.

REISMAN, Arnold, *An Ambassadeur And A Mensch: The Story of A Turkish Diplomat in Vichy France*, CreateSpace Independent Publishing Platform, yyy., 2010.

ROLLAND, Denin, *Vichy et La France Libre au Mexique: Guerre, Cultures et Propagande Pendant La Deuxième Guerre Mondiale*, Éditions de l'IHEAL, L'Harmattan, Paris, 1990.

SELÇUK, Fatih, *Dengeler Değişirken: Milli Mücadele'de Türk-Fransız İlişkileri (1918-1922)*, İdeal Kültür Yay., İstanbul, 2022.

SOYSAL, İsmail, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, Cilt:1, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2020.

TUNCER, Hüner, *İsmet İnönü'nün Dış Politikası*, 2. Baskı, Kaynak Yay., İstanbul, 2012.

US, Asım, *Hatıra Notları*, haz. İsmail Dervişoğlu, Kitabevi, İstanbul, 2012.

WEISBAND, Edward, *2. Dünya Savaşında İnönü'nün Dış Politikası*, çev. M. Ali Kayabal, Milliyet Yay., yyy, 1974.

YAVUZ, Bige, *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri (Fransız Arşiv Belgeleri Açısından 1919-1922)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1994.

5. Makaleler ve Kitap Bölümleri

“Charles de Gaulle (1890-1970)”, *Çağdaş Liderler Ansiklopedisi*, Sayı:16, İletişim Yayınları, 21 Nisan 1986, ss. 490-512.

AÇIKALIN, Cevat, “Cevat Açıkalın'ın Anıları: 2. Dünya Savaşının İlk Yılları (1939-1941)”, haz. İsmail Soysal, *Bellekten*, Sayı:217, Cilt:56, 1992, ss. 985-1080.

AKŞİN, Sina, “Two Victorious War Leaders: de Gaulle and Atatürk”, *The Turkish Yearbook of International Relations*, Sayı:22, 1992, ss. 51-59.

ALEMDAR, Korkmaz, “Anadolu Ajansı'na Alman Baskısı”, *Tarih ve Toplum*, Sayı:37, Ocak 1987, ss. 52-53.

ATAY, Falih Rıfki, “Fransa'nın Tanınması”, *Ulus*, 25 Birinciteşrin [Ekim] 1944, s. 1.

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 6 Number 1 January 2025

AYDIN, Mustafa, “İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye 1939-1945”, Türk Dış Politikası, ed. Baskın Oran, 22. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 2018, ss. 399-475.

BAERENTZEN, Lars, “A Rarely Used Source For The ‘Phoney War’, The Secret French Documents Found By German Soldiers At La Charité-Sur-Loire On June 19th, 1940”, *History and Memory In Intelligence*, No. 27, 2022, ss. 88-108.

CAIRNS, John C., “De Gaulle Confronts the British: The Legacy of 1940”, *International Journal*, Vol. 23, No. 2, Spring 1968, ss. 187-210.

ÇAKI, Caner ve Avcı, Özkan, “İkinci Dünya Savaşı’nda Fransa’da Antisemitist Medya: Je Suis Partout Gazetesi Üzerine Bir İnceleme”, *Erciyes İletişim Dergisi*, Cilt:9, Sayı: 1, Ocak 2022, ss. 337-360.

ÇİFTÇİ, Fikret, “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye’ye Sığınan Fransız Elan Gemisi”, *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:9, Sayı:2, 2020, ss. 510-523.

DEMİREL, Ahmet, “Resmî Yayında Parti Tarihi”, *Tarih ve Toplum*, Cilt:24, Sayı:141 (CHP Özel Sayısı), Eylül 1995, ss. 208-211.

DENIZEAU, Aurélien, “Turkish-French Relations During the Second World War and the Cold War”, *Turkish-French Relations: History, Present and The Future*, ed. Aurélien Denizeau-Ozan Örmeci, Springer Nature, Switzerland 2022, ss. 57-77.

DERİNGİL, Selim, “The Preservation of Turkey’s Neutrality during the Second World War: 1940”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 18, No. 1, January 1982, ss. 36-43.

GAUNSON, A. B., “Churchill, de Gaulle, Spears and the Levant Affair, 1941”, *The Historical Journal*, Vol. 27, No. 3, Septembre 1984, ss. 697-713.

IŞIK, Metin ve KARACA, Mustafa, “Vichy Fransası’nda Müttefik Devletlerine Karşı Yürütülen Propaganda Faaliyeti”, *Anadolu Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, I, Sayı:3, 2019, ss. 43-62.

KALEMLİ, Hüseyin, “Türkiye Paris Başkonsolosunun Raporuna Göre İkinci Dünya Savaşı Sırasında Almanların Paris’i İşgali”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl:12, Sayı:24, Güz 2016, ss. 29-56.

KARABULUT, Bilal, “1939-1945 Dönemi Türk-Fransız İlişkileri”, *Geçmişten Günümüze Türk-Fransız İlişkileri*, ed. Haydar ÇakmakEfil Yay., Ankara, 2017, ss. 105-115.

KARAKAŞ, Nuri, “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye’nin Krom Satışı ve Müttefik Politikaları”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı:2, Cilt:25, Aralık 2010, ss. 447-482.

KOÇAK, Cemil, “İkinci Dünya Savaşı ve Türk Basını”, *Tarih ve Toplum*, Sayı:35, Kasım 1986, ss. 29-33.

KOÇAK, Cemil, “Türk Basını Üzerindeki Yabancı Etkiler”, *Tarih ve Toplum*, Sayı:37, Ocak 1987, ss. 50-52.

MANAC'H, Étienne, “Quelques Souvenirs d'Un Long Séjour En Turquie Pendant La Second Guerre Mondiale”, *L'Empire Ottoman, La République de Turquie et La France*, ed. Hamit Batu ve Jean-Louis Bacqué-Grammont, Editions Isis, İstanbul, 1986, ss. 545-552.

MONNIER, Fabrice “France and Turkey (1918-1939): Disillusion and Disappointment”, *Turkish-French Relations: History, Present and The Future*, ed. Aurélien Denizeau-Ozan Örmeci, Springer Nature, Switzerland 2022, ss. 33-55.

ÖZEN, Çınar ve Akdevelioğlu, Atay, “II. Dünya Savaşı'nda Fransa'da Liderlik Mücadelesi: III. Cumhuriyet'ten Vichy Fransa'sına Fransız Siyasetinde Yapısal Salınım”, *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, Sayı:1 Cilt:15, 2016, ss. 145-172.

ÖZGİRAY, Ahmet, “Türk-Fransız İlişkileri (1924-1930)”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XII, Sayı:1, 1992, ss. 65-80.

SADAK, Necmeddin, “Fransız Hükûmetinin Tanınması Dolayısıyla”, *Akşam*, 26 Birinciteşrin [Ekim] 1944, s. 1.

SELÇUK, Fatih, “Büyük Taarruza Giden Süreçte Türk-Fransız İlişkileri (1921-1922)”, *Türk İstiklâl Harbi'nin 100. Yılında 1922 Yılı Gelişmeleri*, Editör: Özlem Arslan, Türk Ocağı Yay., İstanbul, 2022, ss. 149-183.

SOYSAL, İsmail, “1939 Türk-İngiliz-Fransız İttifakı”, *Bellekten*, Sayı:182, Cilt:46, Nisan 1982, ss. 367-414.

UMUT, Hüseyin, “Atatürk Devri Türk-Fransız İlişkileri”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı:62, 2018, ss. 539-548.

US, Asım, “Dirilmiş Fransa”, *Vakit*, 5 Eylül 1944, s. 1.

US, Asım, “Kurtulan Fransa ile Türkiye”, *Vakit*, 23 Ağustos 1944, s. 1.

US, Asım, “Müttefikler Arasında Fransa,” *Vakit*, 26 Birinciteşrin [Ekim] 1944, s. 1, 4.

UŞAKLIGİL, Ekrem, “Fransa Meselesi”, *Son Posta*, 25 Birinciteşrin [Ekim] 1944, s. 1, 3.

UYAR, Hakkı ve KORKMAZ, Çağdaş Cansın, “Birinci ve İkinci Dünya Savaşı'nın İşbirlikçi Hükümetleri: Damat Ferit Paşa ve Vichy Hükümetleri”, *Belgi Dergisi*, Sayı:10, 2015, ss. 1331-1341.

YALÇIN, Hüseyin Cahid, “Dirilen Fransa”, *Tanin*, 26 Birinciteşrin [Ekim] 1944, s. 1.

YALMAN, Ahmet Emin, “Fransız İstiklâli Boğazlanıyor”, *Vatan*, 17 Mayıs 1941, s. 1.

YAMAÇ, Müzehher, “Fransız Arşiv Belgelerinde 23 Haziran 1939 Tarihli Türk-Fransız Antlaşması”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı:99, Cilt:35, 2019, ss. 215-252.

YÜKÇÜ, Süleyman ve Kaya, Ahmet, “Düşmanla İş Birliği Yapmanın Maliyet Analizi: İkinci Dünya Savaşı Fransa Örneği”, *Muhasebe ve Finans İncelemeleri Dergisi*, Cilt:6, Sayı:2, 2023, ss. 160-168.

ZAMIR, Meir, “De Gaulle and the Question of Syria and Lebanon during the Second World War: Part I”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 43, No. 5, September 2007, ss. 675-708.

6. Tezler

BAŞARIR, Mehtap, “Türk Basınında İkinci Dünya Savaşı (Tan, Ulus, Cumhuriyet Akşam Gazeteleri Örneği)”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri, 2018.

ÇİFTÇİ, Fikret, “1938-1950 Dönemi Türk-Fransız İlişkileri”, *İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Malatya, 2021.

GÖKHAN, Metin, “Bir Cumhuriyet Diplomatı: Numan Menemencioğlu”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Denizli, 2022.

YAYLA, Turay, “Teknokrat-Bürokrat Kişiliğiyle Diplomat Numan Menemencioğlu’nun Biyografisi (1891-1958)”, *Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2021.

İRLANDA'DA KITLIK VE OSMANLI YARDIMI

Müzehher YAMAÇ¹

Özet

Bu çalışmada, İrlanda'da 1845-1852 yılları arasında yaşanan patates kıtlığının ortaya çıkışı, gelişim süreci, etkileri, kıtlık süresince yaşanan sosyo-ekonomik, politik sorunlar ile ülkeden yapılan göçlerin ilgili literatür kaynakları ve dönemin İngiliz ve İrlanda basınına yansımalarının incelenmesi amaçlanmaktadır. Diğer taraftan çalışmada, Osmanlı Devleti Sultanı Abdülmecid'in İrlanda'da yaşanan kıtlığa karşı duyarsız kalamayışı ve Osmanlı Devleti adına İrlanda'ya yaptığı yardımlar ele alınmaktadır. Osmanlı Devleti'nin kuruluş felsefesindeki hoşgörü anlayışı ile hareket ederek İrlanda'ya yaptığı yardımlar sonucunda, İrlandalıların Sultan Abdülmecid'e şükranlarını sunmalarının Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan belgelerle kanıtlanması ayrıca, Sultanın İrlanda'nın Drogheda Limanı'na tahıl yüklü gemiler göndermesi ve bu bağlamda iki ülke arasındaki ilişkilere etkisinin değerlendirilmesi amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İrlanda, Kıtlık, Birleşik Krallık, Osmanlı Devleti, Sultan Abdülmecid

FAMINE IN IRELAND AND OTTOMAN AID

Abstract

This study aims to examine the emergence of the potato famine in Ireland between 1845 and 1852, its development process, its effects, the socio-economic and political problems experienced during the famine, and the reflections of immigration from the country on the relevant literature sources and the British and Irish press of the period. Additionally, the study deals with the Ottoman Sultan Abdulmecid's inability to remain insensitive to the famine in Ireland and the aid he provided to Ireland on behalf of the Ottoman Empire. Acting with the understanding of tolerance in the founding philosophy of the Ottoman Empire and as a result of the aid he provided to Ireland, the Irish people's gratitude to Sultan Abdülmecid is proven by the documents in the Prime Ministry Ottoman Archives, the Sultan sending grain-laden ships to Drogheda Port in Ireland. In this context, the study aims to evaluate its impact on the relations between the two countries.

Key Words: Ireland, Famine, United Kingdom, Ottoman Empire, Sultan Abdülmecid

Giriş

12. yüzyıldan itibaren başlayan İrlanda-İngiltere ilişkileri, İngiltere'nin 16. yüzyıldan itibaren kolonizasyon çabaları ile adaya hâkim olma faaliyetlerine sahne olmuştur. Bu dönemde, Katolik olan İrlanda halkını Protestanlaştırmaya yönelik uygulamalar, aynı zamanda toprak mülkiyetini ele geçirmeye yönelik olmuştur.² Katolik çiftçi ve köylülerin toprakları ellerinden alınmış ve ada topraklarının büyük bir kısmına İskoçya ve İngiltere'den gelen Protestan göçmenler yerleştirilmiştir. Bu politika Kuzey İrlanda'da İngiliz hükûmetine sadık büyük bir Protestan yerleşimci grubu yarattı. 1695 yılında İngiltere, İrlandalı Katoliklerin medeni ve insani haklarını reddeden bir dizi ceza yasasını yürürlüğe koymuş ve İrlanda nüfusunun yüzde 90'ından fazlasının dini olan Katolikliği tüm pratik amaçlar için yasaklamıştır. Katolik inancına mensup olan İrlandalıların ibadetlerine kısıtlamalar

¹ Doç. Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, e-posta: myamac@nku.edu.tr. Orcid: 0000-0001-8587-330X

² Christine Kinealy, "Was Ireland a Colony? The Evidence of the Great Famine." Was Ireland a Colony Economics, Politic and Culture in Nineteenth-Century Ireland. Ed. Terrence Mc Donough, Irish Academic Press, Dublin, 2005, s. 62.

getirilirken, bölgenin yerel dili olan Galce de yasaklanmıştı. Devrim hareketlerinin bütün dünyayı büyük ölçüde etkilediği dönemde, Katoliklere bazı Protestanların da katılmasıyla İrlanda'da isyan hareketi başlamıştır. 1798 yılında bağımsızlık girişimlerinin başarısız olunca, İngiltere ve İrlanda tek bir devlet olarak birleştirilmiş ve "Büyük Britanya ve İrlanda Birleşik Krallığı" adını almıştır. 1801 Birlik Yasası bağımsız İrlanda Parlamentosunu feshetmiş ve İrlanda'yı resmen Birleşik Krallığın bir parçası haline getirmiştir. Birlik Yasası iki taraf içinde umut kaynağı olmuş ancak, ekonomik ve siyasal olarak eşitsiz bir birlik olması ayrışmalara neden olmuştur. Sonuç olarak, İrlanda'nın tamamı Büyük Açlık (1845-52) ve takip eden yıllarda, Anglo-İrlanda Antlaşması'nın İrlanda'yı böldüğü 1921 yılına kadar Londra'daki İngiliz Parlamentosu tarafından yönetilmiştir.³

1. Amaç ve Yöntem

Bu araştırmanın amacı, 1845-1852 yılları arasında yaşanan Büyük Patates Kıtlığı'nın İrlanda halkı üzerindeki etkilerini tanımlarken, aynı zamanda İrlandalılar ve İngilizler arasındaki ilişkiyi incelemektir. Genel olarak, İrlanda Patates Kıtlığı çeşitli faktörler nedeniyle meydana gelen yıkıcı bir olay olarak İrlanda ve İngiltere tarihinde belirleyici bir olay olmuş, derin izler bırakmıştır. O dönemde İngiltere'yi yönetenlerin bir ürün kıtlığının büyük bir insanlık trajedisine dönüşmesine seyirci kalmasına karşılık, dönemin Osmanlı Sultanı Abdülmecid'in yardımının İrlandalıları çok etkilemesi bu inceleme konusunu oluşturmaktadır.

Nitel araştırma yöntemlerine göre çalışmanın bulguları kapsamında, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ilgili zaman dilimini kapsayan diplomatik çevrelere en yakın İngiliz The Times gazetesi ve İrlanda yerel gazeteleri ile dönemi anlatan literatür kaynaklarından yararlanarak araştırılması amaçlanmıştır. Ayrıca çalışmada İrlanda Ulusal Arşivinden yararlanmak planlanmış ancak konu ile ilgili bir belge bulunamamıştır.

2. Kıtlık Öncesi İrlanda

İrlanda, 16 ve 17. yüzyıllarda kendine özgü bir kültürü olan devlet iken, İngiltere'nin adayı işgali ile buradaki kültür değişmeye başlamıştır. Özellikle İngiltere'nin silahlı birliklerinin İrlanda'ya girmeleriyle oldukça fazla sayıda insan hayatını kaybederken daha sonraki dönemlerde hayatta kalanlar toprak bakımından sadece patates ürününün ekimine uygun olan Batı İrlanda bölgesine sürüldü. İngiltere'ye yakınlığın sağladığı kolaylık, yüzyılın başlarında gemicilik ve diğer taşımacılık alanlarındaki gelişmelerin de yardımıyla, ülkenin en gelişmiş bölgeleri doğuda yer alıyordu. Kıtlık öncesinde bu bölgeler sosyal ve ekonomik açıdan oldukça gelişmişti. Bu nedenle geri kalmış ve üretimi patatese dayalı ülke tanımı, felaket öncesi ekonomisini kısmen temsil etmektedir. Patates başlangıçta neredeyse tüm sosyal gruplar tarafından tamamlayıcı bir sebze olarak kullanılmıştır. Ancak toplumun en yoksul kesimlerinde yavaş yavaş diğer gıda maddelerinin yerini almıştır. 1840'lara gelindiğinde, patatese olan bağımlılık azalma belirtisi göstermiyordu ve hatta İrlanda'nın en zengin bölgesi olan Ulster de dâhil olmak üzere İrlanda'nın bazı bölgelerinde artmaktaydı. Patates ekilen arazinin büyüklüğü 1845 yılında zirveye ulaştı. 2.516.000 dönüm arazi, yani

³ Ireland: A Brief Overview, Ireland's Great Hunger Museum, 2024, s.1. <https://www.ighm.org/learn.html>

işlenen toplam arazinin yaklaşık üçte biri bu ürünün kullanımına ayrılmıştı. Bir dizi hasadın ilki olan bu yıl, mahsulün gizemli bir patates yanıklığı nedeniyle, patates mahsulünün tahminen yüzde 50'si kaybedildi. 1846 yılına gelindiğinde, ekim alanı sadece 1.999.000 dönüme düşmüştü ve yanıklık İrlanda'nın her tarafına yayılmıştı. On iki ay sonra, mahsulün büyüklüğü tahminen 284.000 dönüme düştü.⁴ İrlanda'da patates kıtlığının yaşanmasında bir neden olarak yetiştirilen patateslerin tek çeşit olması da gösterilmektedir. Patates İrlanda'da yalnızca insanlar için bir besin kaynağı değil hayvanlar için de yem özelliği teşkil ediyordu.⁵

Yaşamlarında beslenme alışkanlıklarını patatese uyarlayan İrlandalılar 1845 yılında neredeyse tüm ülkeyi etkileyecek bir patates kıtlığı ile karşı karşıya kalmış ve bu durum İrlanda'nın sosyal, ekonomik ve siyasi durumunu derinden etkilemiştir.⁶ İrlanda'da esas olarak beslenmesi patatese bağımlı olan nüfusun tüketim miktarı, günlük ortalama iki kiloya denk geliyordu. Karşılaştırmak gerekirse, Fransa'da 1852'de günlük ortalama patates tüketimi sadece 165 gramdı; Norveç'te 1870'lerin başında 540 gram; Hollanda'da 1840'larda yaklaşık 800 gram; Belçika'da 640 gramdır. Ancak birkaç Avrupa bölgesi -Belçika'nın Flanders bölgesi, Prusya'nın bazı bölgeleri ve Alsace- İrlanda normuna yaklaşmıştır.⁷ Avrupa'nın başka hiçbir yerinde patates, yoksulların beslenmesine bu kadar girmemişti.1840'larda Avrupa genelinde de bir patates kıtlığı yaşandığını belirtmek gerekir. Bu durum pek çok yerde sıkıntılara, aşırı ölümlere yol açtı ancak İrlanda'daki felaket hiçbir yerde tekrarlanmadı.⁸

3. İrlanda'da Patates Kıtlığının Ortaya Çıkışı

Patates bitkisini istila eden ve onun hızla çürümmesine neden olan mantar “Phytophthora İnfestans” ilk kez 1843 yazında Amerika Birleşik Devletleri'nin doğusunda ortaya çıkmış ve Ağustos 1845'te Dublin'de hastalık kaydedilmişti. 1845'te hastalık lokalize ve çeşitliydi, ancak 1846'daki ilk raporlardan, hastalığın tüm İrlanda'daki patates mahsulünü etkilediği anlaşıldı.⁹ İlk yıl salgın baş gösterdiğinde, patatese bağımlı olanlar için durum tam bir felaketti. Sonraki yıllarda felaketin geri gelmesi hâlihazırda geçimlik düzeyde istikrarsız bir şekilde yaşayanların çoğu için ölüm; hastalık, ölüm ve yoksulluktan kaçacak kaynaklara sahip olanlar için ise göç anlamına geliyordu. Patateslere bulaşan bu mantar hastalığı, İrlandalıların konuştuğu yerel dil olan Galce'de "An Górtá Mor / Büyük Kıtlık" olarak anılmasına yol açmıştır.¹⁰ 1846'ya gelindiğinde hasadın dörtte üçü kül oldu ve yüzbinlerce yoksul çiftçi, beslenme ve barınma ihtiyacıyla çaresizce kamu işlerine götürüldü. 1846 yılının sonbaharında

⁴ Christine Kinealy, *This Great Calamity, The Irish Famine, 1845-52*, Gill & Mc Millan, 2006, s.31.

⁵ Alan Fernihough - Cormac Ó Gráda, “Population and Poverty in Ireland on the Eve of the Great Famine”, *Queen's University Centre For Economic History*, Working Paper, no.13, 2018, s. 2-3.

⁶ Joel Mokyr, “The Potato Famine And Irish Immigration To America,” *Constitutional Rights Foundation* 26, no.2, 1983, s. 1-3.

⁷ Austin Bourke, *The Visitation of God? The Potato and the Great Irish Famine*, Lilliput, Dublin, 1993, s. 90.

⁸ Peter M. Solar, “The Potato Famine in Europe.” In *Famine 150: The Teagasc/UCD Lectures*, ed. by Cormac Ó Gráda, 113-27. Dublin, Teagasc, 1997, s. 113-127.

⁹ Dean M. Braa, “The Great Potato Famine and the Transformation of Irish Peasant Society,” *Science & Society* 61, no. 2, 1997, s. 193.

¹⁰ Christine Kinealy, *This Great Calamity, The Irish Famine, 1845-52*, Gill & Mc Millan, 1995, s. 16.

İrlanda'da açlıktan ötürü ilk ölümler gerçekleşmeye başlamıştı¹¹ İrlanda'nın çoğu bölgesinde patates mantarı 1847 ve 1848'de devam etti, sadece çeşitli bölgelerde kısmi iyileşme yaşandı. Sorun Fransa'da üzüm bağlarının korunması için geliştirilen fungusit kullanımının İrlanda'ya tanıtıldığı 1880 yılına kadar devam etti.¹²

İrlanda ceza yasalarının getirdiği arazi mülkiyeti sistemi nedeniyle kiracılar; tahıl yetiştirenler, ya kirayı ödemek için yiyeceği satmak ya da yiyeceği yiyip tahliye edilmek gibi katı bir seçim yapmak zorundaydı. İngiliz yönetimi altında İrlandalı Katoliklerin mesleklere girmeleri ve hatta arazi satın almaları yasaklandı. Bunun yerine, Katoliklerin çoğu, İrlanda'da oturmayan İngiliz Protestan ev sahiplerinden yarısı 5 dönümün altında küçük araziler kiraladı. Katolikler nüfusun yüzde 80'ini oluşturduğundan, nüfusun büyük bir kısmı yoksulluk ve güvensizlik koşullarında, fırsat ve yenilik şansı olmadan yaşıyordu.¹³ Kıtlığın yaşandığı dönemde İrlanda ile İngiltere arasındaki ticaret antlaşmasına göre İrlanda'da ekilen tarım ürünlerinin büyük bir kısmı Birleşik Krallığa taşınmaktaydı. Kıtlık döneminin tamamı boyunca İrlanda, İngiltere'ye muazzam miktarlarda gıda ihraç ediyordu. İrlanda topraklarının yüzde 75 kadarı buğday, yulaf, arpa ve diğer mahsullere ayrılmıştı. Cecil Woodham-Smith'e göre;"Açlığın İrlanda halkını ölüme sürüklediği zamanda İrlanda'dan İngiltere'ye gıda ihracatına ara verilmemiştir."¹⁴

Cormac Ó Gráda'nın belirttiğine göre; "Patates mahsulü başarısız olmasına rağmen, ülke hâlâ nüfusu beslemeye yetecek kadar tahıl mahsulü üretiyor ve ihraç ediyordu. Ancak bu bir 'gıda mahsulü' değil, bir 'para mahsulüydü' ve buna müdahale edilemezdi."¹⁵

Christine Kinealy ise bulgularını şöyle anlatıyor: "Neredeyse 4.000 gemi İrlanda'dan Bristol, Glasgow limanlarına yiyecek taşıdı. 1847'de Liverpool ve Londra'da 400.000 İrlandalı erkek, kadın ve çocuk açlıktan ve buna bağlı hastalıklardan öldü. Yiyecekler, İrlanda'nın kıtlıktan en çok etkilenen bölgelerinden askeri gözetim altında nakledildi."¹⁶

4. Kıtlık ve Alınan Önlemler

İrlanda'da kıtlığın başlamasının ardından dönemin hükümeti bir yardım kurulu kurmuştur. Kurulan bu yardım kurulu ilk önce kıtlığın sebebini ve daha çok kıtlıktan olabildiğince az etkilenen için çalışmalar yapmaya başladı. 1845 yılında hükümet, kalıcı yardım sistemini desteklemeye karar verdi. 1846 yılında İrlanda'nın doğusunda bulunan

¹¹ Yuka Wakai,"Great Famine (Ireland," 2018, s.3,https://www.academia.edu/17242257/Great_Famine_Ireland

¹² Dean M. Braa, "The Great Potato Famine and the Transformation of Irish Peasant Society," *Science & Society* 61, no. 2 , 1997, s. 211.

¹³ Peter Gray, "Potatoes and Providence. British Government Responses to the Great Famine," *Bullan: An Irish Studies Journal*, Issue1. Volume1, 1994, s.78.

¹⁴ Cecil Woodham-Smith,*The Great Hunger Ireland 1845-1849*, Harper &Row Publishers, New York and Evanston,1962, s.55.

¹⁵ Cormac Ó Gráda, *Before and After the Famine Exploration in Economic History 1800-1925*, Manchester University Press, 1993, s.57.

¹⁶ Christine Kinealy, "Food Exports From Ireland 1846-1847," *History Ireland*, Issue 1, Volume 5, 1997, s.32-36.

Dublin ve Dundalk'tan şehirlere ulaştırılacak olan gıda depoları kuruldu. 7 Mayıs 1846 yılında Drogheda'da işsiz ve geçim sıkıntısı çeken ailelere yardımcı olmak ve kıtlığın etkilerini azaltabilmek adına "Drogheda yardım komitesi" kuruldu. Bu kurulan komitede yaşanan kıtlığın etkilerini azaltmak için istihdam sağlanmış, yoksullara gıda ve iş imkânı gibi faaliyetlerde bulunulmuştur.¹⁷ Birleşik Krallık hükûmetinin Başbakanı Robert Peel, Maliye Bakanı ile birlikte hareket ederek, 100.000 sterlin değerinde Hint mısırı ve mısır ununun Amerika'da gizlice satın alınmasını sağlamış ve 1846 yılının başında İrlanda'ya gönderilmiştir.¹⁸ Ancak Mısır Yasaları'nın yürürlükten kaldırılmasına verdiği destek korumacı meslektaşlarının tepkisini çekmiştir. Peel hükûmetinin 1846 yazında düşmesi Lord John Russel yönetimindeki Whig'leri iktidara getirdi.¹⁹

1847'de yetkililer kamu bayındırlık işlerini aşamalı olarak kaldırmaya ve gıda yardımına geçmeye karar verdi. Bayındırlık işlerinin yerini alan ve kamu tarafından finanse edilen aşevleri, en çok risk altında olanları doğrudan hedef alacak şekilde tasarlanmıştı. Yoksulları rahatlatmanın ana yükü bundan böyle 1838 İrlanda Yoksul Yasası uyarınca kurulan çalışma evlerine yüklendi.²⁰ Çalışma evine girmeyi reddetmek kişinin kendi geçimini sağlayabileceğinin kanıtı olarak kabul ediliyordu. Her çalışma evi, kendi sınırları içinde alınan özel yoksul vergileri ile finanse ediliyordu.²¹ Uygulamada, çalışma evlerinin çoğu kendilerine yöneltilen talepleri karşılamak için yetersiz donanımına sahipti ve sonuçta tüm aşırı kıtlık ölümlerinin yaklaşık dörtte biri bu evlerin duvarları içinde meydana geldi.²² İrlanda ciddi bir şekilde yiyecek sıkıntısı çekiyordu ve Britanya hükûmeti bile bunu anlamıştı. Ayrıca, müdahale eksikliğinden dolayı hayal kırıklığına uğrayan dünyanın diğer bölgelerinden de baskı alıyorlardı. Bu nedenle John Russell, "şu anda acil meselenin insanları hayatta tutmak olduğuna" ve "çorba mutfaklarının en acil çözüm gibi görüldüğüne" ikna olmuştu.²³ "Yoksulların Geçici Yardımı Yasası" olan Aşevi Yasası'nı kabul ettiler. Bu aşevlerini kurarken pek çok zorluk yaşandı ancak tam olarak faaliyete geçtikten sonra başarılı olduğu görüldü.

¹⁷Ned McHugh, "Famine And Distress İn Drogheda During 1847", *County Louth Archaeological And Histoty Society*, 21 no.2 , 1986, s.157-178.

¹⁸ Timothy W. Guinnane and Cormac Ó Gráda, "Mortality in the North Dublin Union during the Great Famine," *The Economic History Review*, Vol. 55, No. 3 Aug., 2002, s. 487.

¹⁹İngiltere'de 1836-1846 yıllarında iktidarda kalmış olan Lord John Russel başkanlığındaki Whig Partisi, liberal reformun başlıca destekleyicisidir. Peter Mandler, *Aristocratic Government in the Age of Reform: Whigs And Liberals 1830-1852*, Clarendon Press Oxford, 1990, s. 200-235; Christine Kinealy, "Food Exports From Ireland 1846-1847," *History Ireland*, Issue 1, Volume 5, 1997, s.32-36.

²⁰ 19. yüzyılın başlarında İrlanda'daki yaygın yoksulluktan kaynaklanan bazı sorunları çözmeye yönelik bir girişim olan ve büyük ölçüde 1834 tarihli İngiliz Yasasından etkilenen "1838 tarihli İrlanda Yoksullar Hukuku Yasası" ülkeyi başlangıçta her birinin merkezinde bir çalışma evi bulunan yüz otuz Yoksullar Hukuku Birliğine bölmüştür. Sistem başlangıçta nüfusun %1'ini veya 80.000 kişiyi barındıracak şekilde tasarlandı, ancak Mart 1851'e gelindiğinde kıtlık, nüfusun %4'ünü çalışma evlerine sürüklemişti. 19. Yüzyıl ilerledikçe Yoksullar Hukuku Birliklerine, özellikle sağlık, barınma ve temizlikle ilgili olmak üzere birçok işlev verildi. <https://www.nationalarchives.ie/article/guide-archives-poor-law/>

²¹ Christine Kinealy, *This Great Calamity, The Irish Famine, 1845-52*, Gill & Mc Millan, 1995, s. 102.

²² James S. Donnelly. "The Soup Kitchens" *A New History of Ireland V: Ireland Under the Union, 1801-1870*, Ed. W. E. Vaughan. Oxford: Clarendon Press , 1989, s. 308.

²³ Peter Gray, *The Irish Famine*, Thames & Hudson, London, 1995, s. 58.

Temmuz 1847 itibarıyla günde üç milyon erzak dağıtmışlardı. Bu rakam, İngiliz hükûmetinin ölüm oranlarını kısa bir süreliğine de olsa azaltmayı başardığını gösteriyor.²⁴

İrlanda'da 1822 ve 1831 yılları da dâhil olmak üzere daha önceki yiyecek kıtlıkları sırasında, yerel düzeyde yardım sağlamak için hayır kurumları kurulmuştu ve bunlardan bazıları, 1845'te patates mahsulünün başarısız olmasının ardından yeniden canlandırıldı. Ancak 1846'dan sonra dünyanın her yerinden bağışlar geldi.²⁵ Gönüllü kuruluşlar kıtlık sırasında iyi işler yapmış ve İrlandalı göçmenler cömertçe katkıda bulunmuştur. Londra'daki İngiliz Derneği ve Dostlar Cemiyetinin ilk dönemdeki önemli çalışmaları iyi bilinen örneklerdir. Dostlar Derneği (Quaker'lar), Dublin ve Britanya'daki gazeteleri İrlanda'nın batısındaki gerçek durum hakkında bilgilendirmede özellikle etkili oldular ve acıların boyutunu vurguladılar.²⁶ İrlanda ile güçlü bağları olan Amerika Birleşik Devletleri, 2.000.000 doları aşan çok önemli bir özel yardım sağladı. Kiliseler, hükûmet ve özel yardımların dağıtımında önemli bir rol oynadılar. Kadınlar, özellikle özel yardımların toplanması ve dağıtılmasıyla ilgileniyorlardı. Dostlar Cemiyeti tarafından ayrıca Dublin'deki Kadınlar Yardım Derneği ve Belfast Kadınlar Derneği gibi dernekler kuruldu. Kadın gruplarının en başarılılarından biri, ilk kez 1 Ocak 1847'de toplanan Belfast Kadınlar Derneğiydi.²⁷

Kıtlık döneminde Kraliçe Victoria, 1847 yılında İngiltere'de iki bildiri yayınlamıştır. Bu bildirimler kilisede halka duyurularak kıtlık çeken İrlandalılar için yardım toplamaya çalışılmıştır. Kraliçenin 1847 yılının mart ayında yayınladığı ilk bildiri İngiliz halkı kıtlık için toplanacak yardım kampanyasına 170.571 sterlin bağışta bulunurken, ekim ayında yayınladığı bildiri sonucunda 30.167 sterlin bağış toplanmıştır. İngiliz halkı İrlanda'ya yapılan bu yardımlara kayıtsız kalmasa da Kraliçe Victoria tarafından yayımlanan bu ikinci bildiri sonucunda yardımın daha az toplanmış olması İngilizlerin bu yardımlara bakış açısının sertleştiğini göstermektedir.²⁸ Tahıl Yasalarının yürürlükten çıkartılması sonucunda istifa

²⁴ James S. Donnelly. "The Soup Kitchens" A New History of Ireland V: Ireland Under the Union, 1801-1870 Ed. W. E. Vaughan. Oxford: Clarendon Press, 1989, s. 308.

²⁵ Rob Goodbody. Suitable Channel : Quaker Relief in the Great Famine, Madison University Wisconsin, 1995, s. 21.

²⁶ Maurice J. Wigham, "The Irish Quakers A Short History of Religious Society of Friends in Ireland, Historical Comitee of Religious Society of Friends in Ireland", *Historical Comitee of Religious Society of Friends in Ireland*, Ireland, 2003, s.68.

History Ireland, Quakers & the Famine, Published in 18th–19th - Century History, Features, Issue 1, Volume 6, Spring 1998, <https://www.historyireland.com/quakers-the-famine/>

²⁷ "The Widow's Mite: Private Relief During the Great Famine 18th-19th Century, Social Perspectives," *18th–19th-Century History*, Issue 2, The Famine Vol.16, Mar/Apr 2008. <https://www.historyireland.com/the-widows-mite-private-relief-during-the-great-famine/>

²⁸ Christine Kinealy, "La Grande Famine en Irlande, 1845-1851," The British Relief Association and the Great Famine in Ireland, L'association Britannique de Secours et la Grande Famine Irlandaise, *Revue Française de Civilisation of British Studies*, XIX-2, 2014, s.49.

etmek zorunda kalan İngiltere Başbakanı Sir Robert Peel hükûmetinin ardından göreve gelen Lord John Russel hükûmeti de kıtlık konusunda başarılı olamadı.²⁹

5. İrlanda'da Yaşanan Patates Kıtlığının Nüfusa ve Sosyal Yaşama Etkisi

1845-1852 tarihlerinde İrlanda'da yaşanan kıtlık döneminde çok sayıda insan hayatını kaybederken, kıtlığa bağlı olarak 2 milyona yakın İrlandalı da göç etmek zorunda kalmıştır. İrlanda içinde ölüm oranı bölgesel olarak çok dengesizdi. Adanın her bölgesi tamamen etkilenmemiştir, ancak ölümler batıdaki bazı ilçelerin nüfusunu dörtte bir oranlara kadar değiştirmiştir. Ölümlerin büyük kısmından, gerçek açlıktan ziyade bulaşıcı hastalıklar - özellikle tifo, tifüs ve dizanteri/ishal - sorumlu olmuştur.³⁰

Nüfusun ekonomik uğraşı tarım olduğu için işsizlikle karşı karşıya kalınmış, İrlanda'dan göç edebilenler Amerika, Avustralya, Kanada, ya da İngiltere başta olmak üzere Avrupa devletlerine, göç edemeyen insanlar ise aşevlerine veya barınma kamplarına yerleşmek zorunda kalmışlardır.³¹

1845 yılında yani kıtlığın ortaya çıktığı dönemde İrlanda nüfusunun toplam 8.5 milyon civarı olduğu bilinmektedir.³² Ancak kıtlığın etkisini en yoğun gösterdiği 1846 ve 1848 yılları arasında besin yetersizliğinden dolayı ölenler ve İrlanda'dan göç edenlerin sayısı ise bir hayli fazladır. William Wilde'nin 1841 yılı göç raporuna göre, 1831 ile 1841 yılları arasında yıllık ortalama göç 40.346 idi ve son yılın 30 Haziran'ından 1845'in sonuna kadar yıllık ortalama 61.242 idi. Ancak patates salgınının etkisi öyle oldu ki, sayı 1846'da 105.955'e yükseldi. Bundan sonra göç, bir salgının doğasını paylaşıyor gibi göründü ve 1847'de ülkeyi terk edenlerin sayısı bir önceki yıl ayrılanların sayısının iki katından fazla arttı. Patates hastalığında hafif bir azalma ve buna bağlı olarak 1847 hasadındaki iyileşme nedeniyle, göç edenlerin sayısının yalnızca 178.159 oldu, ancak ertesi yıl tekrar 214.435'e yükseldi. 1850 yılı göç miktarı 209.054 idi. Göç, 1851'de 249.721 ile en yüksek noktaya ulaşmış, ardından 1854'te yavaş yavaş 150.222'ye düşmüştür.³³ Sonuçta göçten kaynaklanan kayıp 1845-51 döneminde 1,2 milyona ulaştı. 1845-51 arasındaki dönemin tamamında İrlanda Kıtlığı'na toplam 10 milyon £ harcayan İngiliz hükûmeti, kıtlığa karşı yardımın İrlanda'dan finanse edilmesi gerektiğine karar verdi.³⁴ İrlanda'da kalıp hayatlarını devam ettirmeye çalışanlar ise oldukça zorluk ve sıkıntı çekmişlerdir. İngilizler, çağdışı ve verimsiz tarım sistemleri kullandıkları için bu kötü durumun esas sorumlusu olarak gördükleri İrlandalıların tembel olduğuna ve yardımı hak etmediğine inanıyordu. İrlandalıların inancına göre ise; The Times

²⁹ *United Kingdom Parliament*, "The Great Famine", 2024, s.1. <https://www.parliament.uk/about/living-heritage/evolutionofparliament/legislativescrutiny/parliamentandireland/overview/the-great-famine/>

³⁰ Cormac Ó Gráda, *Ireland's Great Famine*, University College Dublin, 1992, s.1. <https://www.researchgate.net/publication/46430465>

³¹ Cormac Ó Gráda. *Black '47 and Beyond: The Great Irish Famine in History, Economy, and Memory*. Princeton University Press, 1999, s. 101-104.

³² Learn About The Hunger, 2024, 1 <https://www.ighm.org/learn.html>.

³³ Noel Kissane, *The Irish Famine A Documantary History*. Syracuse University Press, 1995, s. 156.

³⁴ The Great Famine of 1845, 2024:1 http://www.historylearningsite.co.uk/ireland_great_famine_of_1845.htm

bu inancın desteklenmesine yardımcı oldu: "...İrlanda'daki patates hastalığının nedeni, çoğunluğu Katolik olduğu için Tanrı'nın İrlandalıları cezalandırmasıydı."³⁵

The Irish Crisis adlı kitabında İngiltere Maliye Bakan yardımcısı Charles Edward Trevelyan, bu tür bir ekim yönteminin sadece "ekim için iki hafta, kazma için bir hafta ya da on gün" gerektirdiğini, sonrasında köylünün "kendi eğilimlerini takip etmek için boş vakti olduğunu" ve bunun da temel ve medeni olmadığını ima ettiğini açıkladı. Diğer hükûmet yetkilileri de patates ekonomisini aynı derecede eleştiriyordu.³⁶ Kıtık İngiliz hükûmetinin İrlanda'ya karşı tutumunda bir değişiklik meydana getirmişti. İrlanda'nın durumunda bir şeylerin tehlikeli bir şekilde yanlış gittiğini artık inkâr etmek mümkün değildi. Lord John Russell'ın da belirttiği gibi, İngiltere kendi güvenliği için İrlanda'yı tamamen terk edemezdi. Bu nedenle, yardım için çok az, kalıcı iyileştirme için daha fazla para verilmelidir. Hükûmetin elinde İrlanda için ayrılmış yaklaşık bir milyon sterlin vardı-gıda fiyatlarındaki olağanüstü düşüş nedeniyle Aşevi Yasası'ndan tasarruf edilmişti – ve bu milyonun kalıcı iyileştirme çalışmalarına ayrılması kararlaştırıldı.³⁷

6. İngiliz ve İrlanda Basınının Kıtık Sorununa Tepkisi

İngiliz gazeteciliği, İrlanda'nın en kötü yıllarında her gün meydana gelen insani dehşetlerin ve acıların boyutunun katı gerçeklerinden tamamen kopmuş görünüyordu. Kıtık gazeteciliğinin ön saflarında yer alan önde gelen İngiliz gazetesi, İrlanda halkının bu büyük felaketten ve kendi acı ve sefaletlerinin büyüklüğünden büyük ölçüde sorumlu olduğuna inanan The Times'dı. The Times, Kıtık yıllarında Belfast basınında ve diğer çağdaş İrlanda gazetelerinde en çok başvurulan ve alıntı yapılan İngiliz gazetesi kaynağıydı. 1848'de günlük 35.500 satışla diğer tüm İngiliz gazetelerini geride bırakarak Britanya'da en çok tirajlı gazeteydi. Milliyetçi Belfast Vindicator, Times'ı 20 Şubat 1847 tarihli sayısında, "İrlanda açlık çekerken, İngiliz gazetelerinde nefret ve ırkçılık gelişti" yazısı ile, İngiltere'yi "İrlanda'nın Amansız Düşmanı" olarak ilan etti.³⁸ İngiliz hükûmetinin resmî görüşlerini yansıtmak gibi işlev üstlenmiş görünen The Times gazetesi, makalelerinde yer verdiği patates hastalığına ilk başlarda olağanüstü bir durum olmadığı, İrlandalıları tarafından abartıldığı şeklinde yazıları okurlarıyla paylaşmıştır. 18 Ekim 1845 tarihindeki yazısında ise, patates yanıklığının yayıldığını yine de abartıldığı kadar bir durum yaşanmadığını iddia etmiştir.³⁹

³⁵ "The Great Famine- an Gorta Mór (Great Hunger) – is Ireland's Greatest Tragedy," *Irish Cultural Society of the Garden City Area*. <https://www.irish-society.org/single-post/the-great-famine-an-gorta-mor>

³⁶ C. E. Trevelyan, *The Irish Crisis*, London: Longman, Brown, Green & Longmans, 1848, p.38. <https://www.gutenberg.org/cache/epub/56727/pg56727-images.html>

³⁷ Cecil Woodham-Smith, *Great Hunger*, Harper & Row Publishers, New York and Evanston, 1962, s. 204;

Noel Kissane, *The Irish Famine A Documentary History*, Syracuse University Press, 1995, s. 156.

³⁸ Brendan Muldoon, "An Gorta Mór: As Ireland starved hatred and racism thrived in English newspaper reports," 2023, s.1. <https://www.belfastmedia.com/an-gorta-mor-as-ireland-starved-hatred-and-racism-thrived-in-english-newspaper-reports>

³⁹ London, Saturday 18 Ekim 1845, s. 1, The Times, 18 Ekim 1845, s. 5.

21 Kasım günü Avam Kamarası toplantısında, İrlanda'daki patates hastalığı konusu görüşülmüş, görülen yıkıcı durum ve hastalığın imparatorluğa yayılma riski karşısında alınması gereken önlemler tartışılmıştır.⁴⁰

The Times'ın editörü 6 Ocak 1846'daki yazısında; İngiltere'nin patates hastalığı konusunda gereken önlemleri aldığını, durumun kıtlık olarak değerlendirilecek kadar vahim olmadığı konusunda ısrarını sürdürmektedir.⁴¹

The Times'ın 8 Eylül 1846'daki haberine göre; Patates hastalığı İngiltere ve İskoçya'da da görülen bir durum olmasına rağmen onların İrlandalılar gibi bir tepkisi yoktur. İrlandalılar olayı büyütmektedirler.⁴²

The Times'ta yer alan habere göre; patates hastalığından çok, İrlandalıların isyancı, tembel, uslanmaz karakterine dikkat çekmiştir. Oysaki hükümet patates kıtlığı nedeniyle İrlanda halkına her türlü desteği sağlamıştır.⁴³ İrlanda'dan Castlebar Papazı William Baker Stoney 23 Ekim 1846'da The Times'ın editörüne gönderdiği mektupta, “şimdiye kadar hiç böyle bir şey yaşanmadı” diye durumun tanımlanamayacak kadar büyük bir felaket olduğunu, hükümetin aldığı tedbirlerin yeterli olmadığını anlatmaktadır.⁴⁴

The Times gazetesi editörüne isimsiz olarak İrlandalı bir okurdan gelen mektupta okur, gazetenin İrlandalıları suçlayan yazılarına karşı çıkararak, alınan önlemleri ve İrlanda Yoksulluk Yasası'nın yetersizliğini ve İrlanda'ya özgü 'topak sahipliği sisteminin yarattığı krizi, toprakların ederinden çok fazlaya kiralanmasının bu sonuca yol açtığını detaylı bir şekilde anlatmıştır.⁴⁵

The Times editörü İrlandalıların eleştirilerine cevap olarak yayınladığı 26 Ekim 1846 tarihli yazısında İngiltere'deki durumdan bahsetmektedir. İngiltere'nin görüşünü ve yaptıklarını destekleyen başka bir gazete yazısına yer vermiş, diğer taraftan İrlandalıların tutumlarının İngiliz halkının yardımlarına engel olduğunu, buna rağmen İrlanda Yoksulluk Yasası'nın uygulanacağını yazmaktadır.⁴⁶

Sütunlarında göçlere yer veren The Times 26 Ocak 1853'te, insanların mağduriyetlerinin ölümlere yol açtığını yazmaktadır.⁴⁷ The Times geniş bir biçimde göçlere yer verdiği diğer bir yazısında ise; göç sırasında görülen hastalıkların yaygınlaştığını ve ölümlere yol açtığını yazmaktadır. Göç edenler Kuzey Amerika yanında Avustralya'ya da gitmektedirler. Avustralya'ya gidişlerde de ölümler yaşandığını ancak buraya gidişlerin daha

⁴⁰ The Times, 22 Kasım 1845, s. 2.

⁴¹ London Monday, 5 Ocak 1846, s.1, The Times, 6 Ocak 1846, s. 4.

⁴² The Times, 8 Eylül 1846, s.4.

⁴³ Ek 1. The Times, 22 Eylül 1846, s.4.

⁴⁴The Times, 23 Ekim 1846, 3.

⁴⁵ The Times, 8 Eylül 1847, s. 5.

⁴⁶ The Times, 26 Ekim 1846, s. 3.

⁴⁷ The Times, 17 Eylül 1847: 4

çok zengin olma hayali ile yapıldığını, İrlanda'da düzelen durumlara rağmen göçlerin devamından bahsetmektedir.⁴⁸

Bu hayal edilemeyecek dehşete karşı, önde gelen İngiliz medyası, İrlanda Kıtlığını, İrlanda'nın kendi başarısızlıklarından kaynaklanan bir olay olarak sundu ve tamamen 'İngiliz imparatorluk maliyesi üzerindeki devasa bir mali yük' olarak yorumlandı: "İngiltere'nin refahına verdiği zarar nedeniyle bir 'rahatsızlık!'" Mart 1847'de, önde gelen İngiliz basınının temsilcisi London Sun, İrlanda'ya duyulan sempatinin hızla azaldığı görüşünü dile getirdi: "Hükûmetin, İrlanda'nın açlıktan ölmek üzere olan kalabalıkları için her şeyi yapabileceği ve yapması gerektiği yönünde üzücü bir izlenim var gibi görünüyor. Bu fikir tümüyle saçmadır. Hükûmetin açlık çeken milyonlara barınak ve geçim sağlama konusunda ne gücü ne de ahlaki yükümlülüğü var," diye yazmaktadır.⁴⁹ 1847'de C. E. Trevelyan gazete yazdığı bir mektupta İrlanda'daki "atıl, barbar, izole patates ekiminin" eninde sonunda geçmişte kalacağına dair umutlarını dile getirdi.⁵⁰

Dönemin İrlanda gazetelerini incelediğimizde okuyucu ile paylaşılan haberler şu şekildedir:

10 Eylül 1845'de Belfast Vindicator, patates mahsulünün genel olarak iyi durumda olduğunu, ancak sahil kesiminde yetiştirilen ürünlerin bir kısmının hastalıktan etkilendiğini yazmaktadır.⁵¹

Belfast News-Letter, 12 Eylül 1845'te patates virüsünün endişe verici ilerlemesini başlık yaptığı yazısında, mahsulün çok olumsuz etkilendiğini, verimin beklenenin çok altında olduğunu okurlarına duyurmuştur.⁵²

Ekim ayının ortalarına gelindiğinde salgının hızla yayıldığını haber yapan Belfast The Vindicator, özellikle kıtlığın yaz aylarında daha fazla hissedileceğinden, önlem olarak yardım kuruluşları oluşturulması ve gıda yardımı yapılması gerekliliğini gündeme getirmiştir. İrlanda halkının durumu başlıklı makalesinde, "İrlanda köylülüğünün birçok yerinde insan doğasına aykırı bir sefalet ve sefalet koşullarında yaşadığı fazlasıyla doğrudur" diye yazarak mevcut durumu gözler önüne sermekteydi. Aynı gazetenin farklı bir sütununda "Patates Hastalığı" başlıklı yazıda durumun aciliyetinden bahsedilmektedir.⁵³

The Dublin Evening Post 17 Ocak 1846'daki, "Mısır Yasaları" ve "Korumacı Siyaset" başlıklı yazısını, "Korumacıların derin hoşnutsuzluğunu ortaya koyan, ama aynı zamanda onlardan tam bir birleşme ya da ortak operasyon gibi hiçbir şeyin beklenemeyeceğini de

⁴⁸ The Times, 26 Ocak 1853, s. 4.

⁴⁹ Brendan Muldoon, *An Gorta Mór: As Ireland Starved Hatred Racism Thrived in English Newspaper*, 2023, s. 1.

⁵⁰ The Times, 9 Ekim 1847, s. 3.

⁵¹ The Vindicator, 10 Eylül 1845, s. 1.

⁵² Belfast News-Letter, 12 Eylül 1845, s.1.

⁵³ Ek 2. The Vindicator, 15 Ekim 1845, s. 3.

gösteren birkaç toplantı daha yapıldı” açıklamasıyla okurlarına aktarmaktadır. Gazete İngiliz Parlamentosundaki tahıl yasasının kaldırılması tartışmalarını gündemine taşımaktadır.⁵⁴

Cecil Woodham Smith o günlerden geri kalanları şöyle tanımlamaktadır: “Kıtlık geride nefreti bıraktı. İrlanda ile İngiltere arasında, yapılanların ve katlanılanların anısı kılıç gibi yatıyor. Daha önce de olduğu gibi bunu başka kıtlıklar da izledi, ama hatırlananlar Büyük Açlığın korkunç yıllarıdır ve ancak yeni yeni affedilmeye başlanmaktadır.”⁵⁵

7. Osmanlı Devleti’nden İrlanda’ya Yardım

İrlanda’da ortaya çıkan büyük açlıktan haberdar olan Osmanlı Sultanı Abdülmecid, Avrupalı bu millete yardım eli uzatmak istemiş, kıtlığın etkilerinin zirveye ulaştığı yıl olan 1847’de 1.000 sterlin tutarında maddi yardım göndermiştir. Resmî yardım rakamı 1.000 sterlin olan bu maddi yardım için aslında Sultan Abdülmecid 10.000 sterlin tutarında bir yardım yapmak istemekteydi. Ancak bu dönemde İrlanda Büyük Krallığın himayesindedir ve bu kıtlık döneminde Birleşik Krallık Kraliçesi Victoria 2.000 sterlinlik maddi yardımda bulunduğundan, Sultan Abdülmecid’in 10.000 sterlinlik maddi yardımı kabul edilmemiş, Osmanlı Sultanının Birleşik Krallık Kraliçesinden daha fazla tutarda maddi yardım yapması istenmemiştir.⁵⁶

Osmanlı Arşiv Belgeleri’nde İrlanda’ya yapılan yardım ile ilgili 1 Nisan 1847 tarihli belgede yazılanlar aşağıdaki gibidir:

“Cihanın pek çok alemini himaye eden ve iyilik eden Allah’ın mülkünde bulunan İrlanda ahalisine bağışlanan bin lira hediye emri iradeli ve merhametli yüce padişahın bu yardımı İngiltere elçiliğine gönderilmişti. Bu hediyeden memnun olan bugün bütün elçilik yanında memurları olduğu halde İngiltere elçisi Mösyö O’Brien’a duyurulur. Bab-ı Ali’ye gelip cihanın bilinen ve merhamet ve şefkatli hazretlerine padişaha yakışır bir şekilde milletçe teşekkür ettiklerini ve devleti nezdinde dahi ziyadesiyle bu görevinde memnuniyet olacağını ifade etmiş ve bir uygunluk düştüğü halde bizzat ve sözlü olarak tekrar padişah hazretlerine teşekkür edeceği ifadesiyle beraber şimdilik bu durumda olan şükranını bu vasıta ile tekrar padişaha arz ve bildirisini rica ve iltimas eylemiş olmakla Allah’ın melek huylu efendimizi ve dünya durana dek büyüklük ve şan buyursun şöhretli merhametli padişahın kulları olduğumuz tarafla ömrünüzün duacı ve padişahı yegane kılmakta olduğu beyanıyla arz olundu efendim.”⁵⁷

⁵⁴ Mısır/Tahıl Kanunları, Birleşik Krallık’ta 1815 ile 1846 yılları arasında uygulanan, ithal gıda ve mısır uygulanan tarifeler ve diğer ticari kısıtlamalardır. Alice Effie Murray, A History of the Commercial and Financial Relations between England and Ireland from the Period of the Restoration, s. 147. <https://celt.ucc.ie/published/E900040/text009.html>

⁵⁵ Cecil Woodham-Smith, *Great Hunger*, Harper & Row Publishers, New York and Evanston, 1962, s.149

⁵⁶ Semih Çelik, “Between History Of Humanitarianism And Humanitarianization Of History. A Discussion On Ottoman Help For The Victims Of The Great Irish Famine 1845-1852”, *Werkstatt Geschichte*, 2015, s.17.

⁵⁷ Ek 3. (BOA.) Dosya No: 39, Gömlek No :184, 14 R (Rebiyülahir) 1263, (M. 01 Nisan 1847).

17 Nisan 1847 tarihli arşiv belgesinde, Osmanlı Devleti'nin İrlanda halkına yaptığı yardımdan bahsedilmektedir.⁵⁸

Osmanlı Devleti'nden İrlanda'ya uzatılan yardım, İrlandalılar tarafından memnuniyet ile karşılanmıştır. Kraliçe Victoria da 25 Mayıs 1847 tarihinde Sultan Abdülmecid'e gönderdiği yazısında teşekkür ederek,

“İngiltere ve Osmanlı ilişkilerinde ticaretin iyileştirilmesi ve Osmanlı Devleti'ne ait gemilerin İngiltere limanlarında serbestlik ve şükranla ağırlanacağı belirtilmiştir. Aynı zamanda Basra Körfezi'nde köle faaliyetlerinin sona erdirilmesinde İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne destek olacağına da üzerinde durulmuştur.”⁵⁹

Ayrıca İrlanda'nın ileri gelenleri tarafından da teşekkür mektubu gönderilmiştir. Bu teşekkür mektubu 26 Mayıs 1849'da Mösyö Lucien O'Brien vasıtasıyla Abdülmecid'e takdim edilmiştir. Sultan Abdülmecid'e takdim edilen bu mektupta şöyle yazmaktadır:

“Türk İmparatorluğu Sultanı Abdülmecid Han Hazretlerine;

Majestelerine takdimimiz,

Aşağıda İrlanda asilzadeleri, beyefendileri ve yerlilerin imzaları bulunmaktadır.

İrlanda'nın acı çeken halkına karşı son zamanlarda sergilediğiniz cömert yardımseverlik ve ilgiye karşılık, en derin minnetlerimizi saygıyla takdim eder ve İrlanda halkının ihtiyaçlarını karşılamak ve acısını dindirmek üzere yapılan 1.000 poundluk katkılarından dolayı majestelerine en içten saygılarımızla teşekkürle cesaret ediyoruz.

Tanrı, memleketimizi temel gıda maddesinden mahrum bıraktı; böylece halkımızı hiçbir medeni milletin başına gelmeyen bir kıtlık ziyaret etti. Bu zor zamanda felaketi yaşayan İrlandalılar kendilerini ve ailelerini açlıktan kurtarmak için, kendilerinden daha az belaya uğrayan diğer ülkelerin yardımını istemek zorunda kaldı. Siz majesteleri bu çağrımıza cevap verdiniz ve bununla Avrupa'daki diğer büyük ülkelere, acı çeken insanlara yardım etmede değerli bir örnek oldunuz.

Bu zamanında faydalı yardımınız, pek çok kişiyi mahvolmaktan kurtardı. İrlanda halkı adına sizin egemenliğinizi kabul eden ve nimetlerinize katılan geniş toprakların, bizim talihsiz kaderimiz olan bu kıtlık ve ızdıraplara uğramamanız için en derin umutlarımızı ifade etme izni istiyoruz”⁶⁰

Osmanlı Devleti'nin İrlanda'ya yaptığı yardım ile ilgili Osmanlı arşiv belgelerinde yer alan bir başka belgede ise şöyle yazmaktadır:

⁵⁸ (BOA.) Dosya No: D_02756_0003_00_001, Cemaziyülevvel 1263, (M. 17 Nisan 1847).

⁵⁹ (BOA.) Dosya No: İ.HR.39-1847 (25 Mayıs 1847).

⁶⁰ Ek 4. (BOA.) Dosya No: MiL_E_00001. (M. 26 Mayıs 1849).

“Şefkatli, merhametli efendim hazretleri, önceden İrlanda halkına padişahın emriyle bin lira bağıştan dolayı İrlanda başkanı tarafından teşekkür içeren belge Mösyö O’Brian tarafından Dersaadet’e gönderilmiş olduğundan yazılmış olan teşekkürü bizzat padişaha sunmak şerefine ulaşması Mösyö Fanin tarafından ayrıcalık olunmuş olduğundan bu biçimde padişahın yaverleri ile padişaha müsaade buyrulur ise adı geçen belgenin elçiliğın tercümanlarından biriyle beraber hangi gün ve vakit padişahı mabeyni hümayunda her ne şekilde emir ve ferman hazreti padişahla ilgili müsaade buyrulur ise fedakarlık olunacağı beyanıyla methedilen belge numaralandırıldı efendim.”

“Kenara İliştirilen Yazı

Bu aciz kulunuz önemle arz eder ki saygı gösterme için olan işbu tezkere vezire yakışır surette yazılmış adı geçen elçilik tercümanlarından biriyle beraber işbu cumartesi günü Mabeyn-i Hümayun’a büyük padişahın özel kalem müdürlüğüne olunmuş buyrulan fermanı hümayun memnun padişah gerekli bulmuş olduğu bu konudaki buyruk sadrazamın emridir.”⁶¹

Osmanlı Devleti’nin Kırım’da Rusya’ya karşı savaştığı birkaç yıl sonrasında İrlandalı askerlerin de Rusya’ya karşı savaşması, “Sultan tarafından gösterilen yardımseverliğin unutulmadığı” iddiasına yol açmıştır.⁶²

Bu savaştan 150 yıl sonra Mayıs 2006’da 800. kuruluş yıldönümünü kutlayan Drogheda Belediyesi, bu olayın anısını yaşatmak amacıyla büyük kıtlık döneminde yardım getiren Osmanlı denizcilerine ev sahipliği yapan belediye binasının (bugünkü Westcourt Oteli) duvarına bir şükran plaketi koydu.⁶³ Törende konuşan Drogheda Belediye Başkanı Frank Goddfrey, şehrin amblemindeki ay-yıldıza dikkat çekerek, “Umarım bu şükran plaketi iki ülke halkları arasında bir dostluk sembolü olur” dedi. İrlanda Büyük Açlık Müzesi Müdürü de Türk halkına ve Osmanlı İmparatorluğu’na minnettar olduklarını vurguladı.⁶⁴

İrlanda Cumhurbaşkanı Mary McAleese de 2011 yılında Türkiye’ye yaptığı ziyarette şu sözleri dile getirmiştir:

“Türk Sultanı Abdülmecid, “Büyük Kıtlık” sırasında İrlanda’ya yiyecek yüklü üç gemi gönderdi. Yük, Drogheda Limanı’nda boşaltıldı. O tarihten bu yana, insanların ısrarıyla, ülkenizin ay-yıldızı şehrin armasının parçası haline geldi. “İrlanda halkı bu eşine az rastlanır bonkörlük girişimini asla unutmadı ve bunun sonucunda sizin bayrağınızdaki semboller, bu güzel yıldız ve hilali bölgenin

⁶¹ Ek 5. (BOA.) Dosya No: 54, Gömlek No: 2538 1/1, Fi 22 (Safer) 1265, (M. 17 Ocak 1849).

⁶² Murat R. Şiviloğlu, The Ottoman Empire and the Emergence of its “Irish Question”, Middle Eastern Studies, %9:1, s.42.

⁶³ Drogheda İrlanda’nın doğu kıyısında, Dublin’in kuzeyinde bulunan bir liman kasabasıdır. Yaşanan kıtlığın en çok etkilediği bölgelerden biri de Drogheda’dır.

⁶⁴ Ekrem Buğra Ekinci, “Ottoman Humanitarian Aid to the Irish Grippled,” Daily Sabah, 21 Nisan 2017, s. 1.

sembolü haline getirdiler. Hatta futbol takımının formalarının üzerinde de bu güzel Türk sembollerini görüyoruz. Eğer Drogheda'ya ziyaret edecek olursanız Türk millî takımının sahada futbol oynadığını düşünebilirsiniz.⁶⁵

Osmanlı Devleti Sultanı Abdülmecid'in kıtlık döneminde İrlanda'ya maddi yardım yaptığı konusunda araştırmacılar ve kaynaklar hem fikir durumundadır. Ancak Sultan Abdülmecid'in İrlanda'ya gönderdiği tahıl yüklü gemiler konusunda bazı araştırmacıların bu konuda fikir ayrılığına düştüğünü görmekteyiz.⁶⁶ Konu üzerinde uzun yıllar çalışmış olan toplum tarihçisi Brendan Matthews, bu hikâyeyi 'tamamen saçmalıktan başka bir şey değil' olarak tanımlamıştır.⁶⁷ Ken Murray, "Role Of Turkey During Famine Clarified" başlıklı makalesinde konu ile ilgili şu değerlendirmede bulunmaktadır:⁶⁸

"Dublin, Dawson Street'teki Avrupa Komisyonu ofisinde sergilenen bir mektubun kopyası, Kıtlık döneminde Türk halkının İrlanda'ya yönelik cömert rolü konusunda süregelen tartışmalara daha fazla açıklık getiriyor. Dönemin İngiliz-İrlanda eşrafı tarafından imzalanan mektupta, Kıtlığın en yoğun yaşandığı 1847 yılında İrlanda halkına gönderilen 1,000 Sterlinlik bağış için Osmanlı İmparatorluğu Sultanı'na duyulan minnettarlık ifade ediliyor. Ancak Drogheda Tarih Kurumunda Osmanlı Devleti tarafından Drogheda limanına tahıl yüklü gemilerin geldiğine dair bir liman tutanağının olmadığını ve kaynaklarda buna rastlamadıklarını belirtmişlerdir. Yine Drogheda Tarih Kurumu İrlanda Cumhurbaşkanı Mary McAleese'nin yaptığı bu açıklamaya karşın bu bilgilerin doğru olmadığını, İrlanda Cumhurbaşkanı'nın yaptığı açıklamanın gerçeği yansıtmadığını," belirtmiştir.⁶⁹

Alison Comyn "Ottoman Ships on the Boyne. New Evidence for the Myth", başlıklı makalesinde Osmanlı Gemileri konusunda farklı bir değerlendirmede bulunmaktadır:⁷⁰ "Önde gelen yerel tarihçi Brendan Matthews, geçmişte 'Türk gemilerinin' gelişine biraz şüpheyle yaklaşmıştı, ancak bu son bulgunun soru işaretlerini artırdığını" ifade ediyor:

"Türk Büyükelçiliği'ndeki kaynaklara ve Türk halkının sözlü tarihine göre, Sultan 1.000 Sterlin'i gönderdikten çok kısa bir süre sonra üç gemi daha gönderdi ve her üç gemi de aynı limandan ayrılmamış olsalar da, aynı anda İrlanda'ya vardı ve Drogheda limanına yanaştı" diyor. Eğer Sultan gerçekten de para yardımının ardından bu gemileri gönderdiyse, bu gemiler 1847 yılının Mayıs ayının ilk ya da ikinci haftasında İrlanda kıyılarına ulaşmış olmalıdır. Brendan, "Türkiye Sultanı Abdülmecid Han, Kraliçe Victoria'yı üzme istemediği için gemileri 'üstü kapalı' bir jest olarak göndermiş olabilir" demektedir.⁷¹

⁶⁵ [chromeextension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www5.tbmm.gov.tr/eyayin/;](https://www5.tbmm.gov.tr/eyayin/)
[https://www5.tbmm.gov.tr/eyayin.](https://www5.tbmm.gov.tr/eyayin/)

⁶⁶ Tom Verde, "An Irish Tale of Hunger And The Sultan", Aramco World, 66 no.1 ,2005, 1-12.

⁶⁷ The Irish Times, 25 Mart 2010, s. 1.

⁶⁸ Ken Murray, "Role Of Turkey During Famine Clarified", The Irish Times, Jun 1, 2010.

⁶⁹ The Irish Times, 1 Haziran, 2010, s. 1.

⁷⁰ Alison Comyn, "Ottoman Ships on the Boyne. New Evidence for the Myth", The Irish Independent, 23 Mayıs 2012.

⁷¹ The Irish Independent, 23 Mayıs, 2012, s. 1.

Mike Dash'ın 2014 yılında yayınlanan makalesi ise, konuya detaylı bir açıklama getirmektedir.⁷² Makalesinde Kraliçe Victoria ve Osmanlı İmparatorluğu Sultanı Abdülmecid'i karşılaştırarak hükümdarların İrlanda'daki sefaletle nasıl tepki verdiklerini ele almaktadır. Ancak Victoria'nın eylemleri yetersiz bulunurken, Abdülmecid'in cömertlik hikayesi Kraliçe'yi utandıracak şekilde ele alınmıştır. Hikâyenin bir versiyonunda, İrlanda'nın doğu kıyısındaki bir limana gıda maddelerini boşaltmak üzere sessizce gönderilen birkaç Türk gemisi olduğuna inanılmaktadır. Hatta bir rivayete göre Sultan Abdülmecid'in gemileri, hayat kurtaran yüklerini İrlanda'ya getirebilmek için Kraliyet Donanması'nın ablukasını aşmak zorunda kalmıştır. Thomas P. O'Neill tarafından yazılan, Mary O'Malley'nin editörlüğünde yayınlanan *The Threshold*'da, çoğunlukla şiir ve edebiyat yazılarının yanı sıra İrlanda tarihi üzerine az sayıda makale de yer alıyordu. Derginin 1957 yazındaki ikinci sayısında yer alan O'Neill'in yazısı "The Queen and the Famine" başlığını taşıyordu. İrlandalı yazar Brendan Matthews tarafından, önceki değerlendirmelerini çürüten - orijinalleri tarihçilerin erişimine açık olmadığı için - yerel gazetelerde araştırılan Drogheda'nın nakliye kayıtlarıdır. Bu kayıtlar dönemin yerel gazeteleri *Argus* ve *Conservative* tarafından özetlenmiştir:

İrlanda ve Britanya dışında herhangi bir yerden gelen gemilerin kıtlık dönemi Drogheda'sında nadiren görüldüğünü öne sürüyorlar ki bu da Sultan'ın gemilerinin limanın kolektif hafızasında neden büyük bir etki yarattığını kesinlikle açıklıyor. Bununla birlikte, Abdülmecid'in Kraliçe Victoria adına İrlanda'ya yardım gönderilmesi için yapılan çağrıyı okumasından yaklaşık beş ay sonra, 10-14 Mayıs 1847 tarihleri arasında Drogheda'ya en az üç yabancı bayraklı gemi yanaşmıştır. Bu gemilerden biri muhtemelen Prusyalıydı: adı *Meta*'ydı ve ana limanı Baltık Denizi'ndeki Stettin'di. Ancak diğer ikisi, o zamanlar hâlâ Osmanlı kontrolü altında olan Balkanlar'dan geliyordu. Bunlar *Porcupine* ve *Ann*'di - gemiler için oldukça İngilizce iki isim - ve görünüşe göre İngiliz kaptanları vardı, çünkü isimleri *Cleveland* ve *Cloid*'dur. Yine de Osmanlı Selânik'inden yola çıkmışlardı. Her üç gemi de buğday ve "Hint mısırı" -kıtlık yıllarında İrlanda'nın başlıca ithalat kalemlerinden biri olan ucuz mısır- yükü taşıyordu. Drogheda *Argus*'un 15 Mayıs 1847 tarihli "İthalat" sütununda, "Ceylonica"dan - modern Selânik'ten - yola çıkan ve vurgulanan ikisi de dahil olmak üzere üç yabancı geminin gelişi not edilmektedir.⁷³ Ancak İrlanda Ulusal Arşivi'nde konu ile ilgili bir belge bulunmamaktadır.

Sonuç

1845 yılında yoksul bir ülke olarak tanımlanabilen İrlanda, kişi başına düşen gelir bakımından Birleşik Krallığın geri kalanının yaklaşık olarak yarısına sahipti. Ancak o yıllarda hızlı bir sanayileşme sürecinden geçen kuzeydoğu ile batı ve güney arasındaki bölgesel zıtlık belirgindi. Kentli ve orta sınıf yaşam standartlarında bazı yükselme işaretleri olsa da kıtlıktan

⁷² Dash Mike, "Queen Victoria's £5: the Strange Tale of Turkish aid to Ireland During the Great Famine, 29 December 2014, <https://mikedashhistory.com/2014/12/29/queen-victorias-5-the-strange-tale-of-turkish-aid-to-ireland-during-the-great-famine/>

⁷³ Mike Dash, "Queen Victoria's £5: the Strange Tale of Turkish aid to Ireland During the Great Famine, 29 December 2014, <https://mikedashhistory.com/2014/12/29/queen-victorias-5-the-strange-tale-of-turkish-aid-to-ireland-during-the-great-famine/>

önceki yarım yüzyıl, topraksız yoksullar için artan bir yoksullaşma dönemi idi. İrlanda'da kıtlık yaşanmasıyla yaklaşık bir milyon insanın hayatını kaybettiği ve çok daha fazlasının Kuzey Amerika'ya göç ederek ülkeyi sonsuza dek değiştirdiği bir felaket başladı. Toprak sahiplerinin kıtlık nedeniyle iflas etmesi sonucunda tüm toprakların dörtte birinin el değiştirmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu insanî kriz sırasında ve sonrasında İngiliz hükûmeti felaketi önleyememekle ya da yeterince yardım sunamamakla suçlandı. İrlandalılara göre, ülkeleri büyük ölçüde toprak sahibi sınıfın çıkarları için yönetilen, aynı zamanda, kendi yetersiz kaynaklarıyla yetinmek zorunda kalan bir ülke konumundaydı. O zamanlar dünyanın en zengin ve güçlü devleti olan İngiliz İmparatorluğu'na mesafe olarak da çok yakındı. İngilizler gerçekten istemiş olsalardı, yeterli kaynakları kullanabilir ve can kaybını en aza indirebilirlerdi. İngilizlerin İrlanda halkını algılayışında ise, onların tembelliği ile patatese olan tam bağımlılıkları arasında yakın bir bağlantı vardı. Yaygın kanı, patatesin kolay yetiştirilmesinin tembellik ve cehalet doğurduğu, çünkü bu yöntemin çok az çaba ya da beceri gerektirdiği yönündeydi. Dönemin İrlanda ve İngiliz gazeteleri incelendiğinde bu örnekleri fazlasıyla görmek mümkün olmuştur. İngiltere ve İrlanda arasındaki önyargı ve yanlış anlamaların, kıtlığın ölü sayısına nasıl önemli ölçüde katkıda bulunduğunu göstermektedir.

İrlanda'ya kıtlık döneminde yardım eli uzatanlardan biri de Osmanlı Devleti olmuştur. Avrupalı gazetelere ve dergilere de konu olan Sultan Abdülmecid'in yardımı, Türklerin yardımsever bir millet olduğunu bir kez daha göstermiştir. Genç padişah İrlanda'daki kıtlıktan o derece etkilenmiştir ki, sadece maddi yardımla kalmayıp İrlanda'ya tahıl yüklü gemiler de göndermek istemiştir. Bu noktada bazı araştırmacılar farklı fikirleri savunmaktadırlar. Ancak şu bir gerçektir ki, Osmanlı padişahı Abdülmecid'in ve Türk halkının, İrlanda'da kıtlık döneminde yanında olduğu, desteklediği ve yardımseverlik gösterdiği aşikârdır. 1845-1852 yıllarında yaşanan büyük İrlanda Kıtlığı, sadece İrlanda tarihinde bir dönüm noktası değil, aynı zamanda küresel tarihte de geniş kapsamlı, kalıcı ekonomik ve siyasi sonuçları olan önemli bir olay olmuştur. Kıtlıkla ilgili bireysel anılar, daha sonraki yıllarda İrlanda siyaset ve kültürünü büyük ölçüde etkiledi. İrlanda'dan yapılan göçler de başta ABD olmak üzere gidilen ülkelerde bir İrlanda diasporası oluşmasına olanak sağladı. İrlanda ile Osmanlı Devleti zamanında bir yardımla başlayan iyi ilişkiler günümüze kadar devam etti.⁷⁴ İrlanda ile 1951 yılında tesis edilen diplomatik ilişkilerimiz, 10 Aralık 1973 tarihinde Dublin'deki Büyükelçiliğimizin açılmasıyla devam etmiştir. İrlanda'nın Ankara Büyükelçiliği ise 1998 yılında faaliyete geçmiştir.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri

BOA. Dosya No: 39, Gömlek No :184, 14 R (Rebiyülahır) 1263, (M. 01 Nisan 1847).

BOA. Dosya No: D_02756_0003_00_001, Cemaziyülevvel 1263, (M. 17 Nisan 1847).

BOA. Dosya No: BOA, İ.HR.39-1847 (25 Mayıs 1847).

⁷⁴ Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-irlanda-siyasi-iliskileri-.tr.mfa>

BOA. Dosya No: MiL_E__00001. (M. 26 Mayıs 1849):

BOA. Dosya No: 54, Gömlek No: 2538 1/1, Fi 22 (Safer) 1265, (M. 17 Ocak 1849).

Kitap ve Makaleler

Bourke, Austin. *The Visitation of God? The Potato and the Great Irish Famine*, Lilliput, Dublin, 1993.

Braa, Dean M. “The Great Potato Famine and the Transformation of Irish Peasant, *Society*” & *Society*, 61, no. 2, 1997, pp. 193-215.

Comyn, Alison. “Ottoman Ships on the Boyne. New Evidence for the Myth”, *The Irish Independent*, 23 Mayıs 2012.

Constitutional Rights Foundation, “The Potato Famine And Irish Immigration To America,” *Bill Of Rights In Action*, 26 (2), 2024, pp. 1-3.

Çelik, Semih. “Between History Of Humanitarianism And Humanitarianization Of History. A Discussion On Ottoman Help For The Victims Of The Great Irish Famine 1845-1852,” *Werkstatt Geschichte*, 2015, pp. 13-27

Dash, Mike. “Queen Victoria’s £5: the Strange Tale of Turkish aid to Ireland During the Great Famine,” 29 December 2014, <https://mikedashhistory.com/2014/12/29/queen-victorias-5-the-strange-tale-of-turkish-aid-to-ireland-during-the-great-famine/>

Donnelly, James S. “The Soup Kitchens” *A New History of Ireland V: Ireland under the Union, I: 1801-1870*, Ed. W. E. Vaughan., Madison University, 1995.

Ekinci, Ekrem Buğra. “Ottoman Humanitarian Aid to the Irish Gripped,” *Daily Sabah*, 21 Nisan 2017.

Fernihough, Alan.- Cormac Ó Gráda, C. (2018). “Population and Poverty in Ireland on the Eve of the Great Famine”, *Queen’s University Centre For Economic History*, Working Paper, no.13, 2018, pp. 2-3.

Goodbody, Rob. *A Suitable Channel: Quaker Relief in the Great Famine*, Wisconsin – Madison University, 1995.

Gray, Peter. *The Irish Famine*, Thames & Hudson, London, 1995,

Gray, Peter. “Potatoes and Providence. British Government Responses to the Great Famine.” *Bullan: An Irish Studies Journal*, Issue1. Volume1, 1994, pp.75-90.

Guinnane, Timothy W.; Ó Gráda, Cormac. Mortality in the North Dublin Union during the Great Famine, *The Economic History Review*, Vol. 55, No. 3 Aug., 2002, pp. 487-506.

History Ireland, “Quakers & the Famine,” Published in 18th–19th - Century History, Features, Issue 1, Volume 6, Spring,1998 . <https://www.historyireland.com/quakers-the-famine/>

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 6 Number 1 January 2025

Kinealy, Christine. La Grande Famine en Irlande, 1845-1851, The British Relief Association and the Great Famine in Ireland, L'association Britannique de Secours et la Grande Famine Irlandaise, Revue Française de Civilisation of British Studies, XIX-2, 201, | pp. 49-66.

Kinealy, Christine. This Great Calamity. The Irish Famine 1845-52 Gill&Macmillan, Dublin, 2006.

Kinealy, Christine. "Was Ireland a Colony? The Evidence of the Great Famine." Was Ireland a Colony Economics, Politic and Culture in Nineteenth-CenturyIreland. Ed. Terrence Mc Donough, Irish Academic Press, Dublin, 2005.

Kinealy, Christine. Food Exports From Ireland 1846-47, 18th-19th Century The Famine, Vol. 5., Issue 1, Spring, 1997, pp. 32-36. <https://www.historyireland.com/food-exports-from-ireland-1846-47/>

Kissane, Noel. *The Irish Famine A Documantary History*, Syracuse University Press, 1995.

Learn About The Hunger, <https://www.ighm.org/learn.html>

Mandler, Peter, *Aristocratic Government in the Age of Reform: Whigs And Liberals 1830-1852*, Clarendon Press Oxford, 1990.

McAleese, Türkiye'yi Ziyaret Eden İlk Cumhurbaşkanı Oldu (2010). https://www5.tbmm.gov.tr/eyayin//2469_2009_0000_0161_0000/0040.

McHugh, Ned. "Famine And Distress İn Drogheda During 1847", *County Louth Archaeological And Histoty Society*, 21 no.2, 1986, pp.157-178.

Mokyr, Joel. "The Potato Famine And Irish Immigration To America", *Constitutional Rights Foundation* 26, no.2, 1983, pp. 1-3.

Muldoon, Brendan. "An Gorta Mór: As Ireland starved hatred and racism thrived in English newspaper reports," 2023, <https://www.belfastmedia.com/an-gorta-mor-as-ireland-starved-hatred-and-racism-thrived-in-english-newspaper-reports>

Murray, Alice Effie. (t.y.), *History of the Commercial and Financial Relations between England and Ireland from the Period of the Restoration*, s.147-264. <https://celt.ucc.ie/published/E900040/text009.html>

Murray, Ken. "President Tells Turks An Anecdote Of Myth Not Fact", *The Irish Times*, 25 March 2010.

Murray, Ken. "Role Of Turkey During Famine Clarified", *The Irish Times*, 1 Jun 2010.

Ó Gráda, Cormac. *Ireland's Great Famine*, University College Dublin, 1992.

Ó Gráda, Cormac. *Before and After the Famine Exploration in Economic History 1800-1925*, Manchester University Press, 1993.

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 6 Number 1 January 2025

Ó Gráda, Cormac. *Black '47 and Beyond: The Great Irish Famine in History, Economy, and Memory*, Princeton University Press, 1999, pp.101-104.

Solar, Peter M. “The Potato Famine in Europe.” In *Famine 150: The Teagasc/UCD Lectures*, ed. by Cormac Ó Gráda, 113-27. Teagasc, Dublin, 1997, s.113-127.

Şiviloğlu, Murat R. Murat R. The Ottoman Empire and the Emergence of its “Irish Question”, *Middle Eastern Studies*, 59:1, 2023, pp. 35-53.

The Great Famine- an Gorta Mór (Great Hunger) – is Ireland’s Greatest Tragedy. *Irish Cultural Society of the Garden City Area*, 2024. <https://www.irish-society.org/single-post/the-great-famine-an-gorta-mor>

“The Widow’s Mite’: Private Relief During the Great Famine 18th-19th Century,” *Social Perspectives, 18th–19th-Century History*, Issue 2, The Famine Vol.16, Mar/Apr., 2008. <https://www.historyireland.com/the-widows-mite-private-relief-during-the-great-famine/>

Trevelyan, C.E. (1848). *The Irish Crisis*, Longman, Brown, Green & Longmans, London, s.38. <https://www.gutenberg.org/cache/epub/56727/pg56727-images.html>

United Kingdom Parliament, The Great Famine, 2024. <https://www.parliament.uk/about/livingheritage/evolutionofparliament/legislativescrutiny/parliamentandireland/overview/the-great-famine/>

Verde, Tom. “An Irish Tale of Hunger And The Sultan”, *Aramco World*, 66 no.1, 2005, pp.1-12.

Wakai, Yuka. (2018). Great Famine (Ireland): 3, https://www.academia.edu/17242257/Great_Famine_Ireland, 2018, pp.1-21.

Wigham, Maurice J., *The Irish Quakers A Short History of Religious Society of Friends in Ireland, Historical Committee of Religious Society of Friends in Ireland*, Ireland, 2003.

Woodham-Smith, Cecil. *Great Hunger*, Harper & Row Publishers, New York and Evanston, 1962.

Ireland’s Great Hunger Museum, *Ireland: A Brief Overview*, 2024.

<https://www.ighm.org/learn.html>.

https://www.historylearningsite.co.uk/ireland_great_famine_of_1845.htm

Gazeteler

The Times, 18 Ekim 1845, s.5.

The Times 22 Kasım 1845, s.2.

The Times 6 Ocak 1846, s.4.

The Times 8 Eylül 1846, s. 5.

The Times 22 Eylül 1846, s.4.

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 6 Number 1 January 2025

- The Times 23 Ekim 1846, s.3
The Times 26 Ekim 1846, s.3.
The Times, 8 Eylül 1847, s.5.
The Times 26 Ekim 1846, s.3
The Times, 17 Eylül 1847, s.4.
The Times, 9 Ekim 1847, s.3.
The Times 26 Ocak 1853, s.4.
The Vindicator, 10 Eylül 1845, s.1.
Belfast News-Letter, 12 Eylül 1845, s.1.
The Vindicator, 15 Ekim 1845, s.1, 3.
The Dublin Weekly Register, 7 Mart 1846, s.7.
The Dublin Evening Post, 13 Mart 184, s.1.
The Bells Weekly Messenger, 18 Nisan 1847, s.2.
The Irish Times, 25 Mart 2010, s.1.
The Irish Times, 1 Haziran 2010, s.1.

EKLER

Ek 1. The Times, Tuesday 22 Eylül 1846, s. 4.

4

THE TIMES, TUESDAY, SEPTEMBER 22, 1846.

ADVERTISEMENTS—To be sent to the Editor, unless otherwise directed, and to be inserted in the next issue unless otherwise directed.

ADVERTISEMENTS—To be sent to the Editor, unless otherwise directed, and to be inserted in the next issue unless otherwise directed.

ADVERTISEMENTS—To be sent to the Editor, unless otherwise directed, and to be inserted in the next issue unless otherwise directed.

ADVERTISEMENTS—To be sent to the Editor, unless otherwise directed, and to be inserted in the next issue unless otherwise directed.

ADVERTISEMENTS—To be sent to the Editor, unless otherwise directed, and to be inserted in the next issue unless otherwise directed.

ADVERTISEMENTS—To be sent to the Editor, unless otherwise directed, and to be inserted in the next issue unless otherwise directed.

ADVERTISEMENTS—To be sent to the Editor, unless otherwise directed, and to be inserted in the next issue unless otherwise directed.

ADVERTISEMENTS—To be sent to the Editor, unless otherwise directed, and to be inserted in the next issue unless otherwise directed.

ADVERTISEMENTS—To be sent to the Editor, unless otherwise directed, and to be inserted in the next issue unless otherwise directed.

Printed and Published by **CHARLES KNIGHT**, at the "Times" Office, No. 7, Abchurch Lane, London, E.C. 4.

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 6 Number 1 January 2025

Ek 2. The Vindicator, 15 Ekim 1845, s.1.

James Mc Coyne
SPIRIT OF THE PRESS.
THE HERALD OF THE BIRD BARRON.

The Windicator.

Vol. VII.—No. 671. BELFAST, WEDNESDAY MORNING, OCTOBER 15, 1845. Price 4d.

Handwritten note: R. Mc Coyne 3/4
OF THE DAY.

...the ... the ... the ... the ...
...the ... the ... the ... the ...
...the ... the ... the ... the ...

...the ... the ... the ... the ...
...the ... the ... the ... the ...
...the ... the ... the ... the ...

...the ... the ... the ... the ...
...the ... the ... the ... the ...
...the ... the ... the ... the ...

...the ... the ... the ... the ...
...the ... the ... the ... the ...
...the ... the ... the ... the ...

...the ... the ... the ... the ...
...the ... the ... the ... the ...
...the ... the ... the ... the ...

...the ... the ... the ... the ...
...the ... the ... the ... the ...
...the ... the ... the ... the ...

...the ... the ... the ... the ...
...the ... the ... the ... the ...
...the ... the ... the ... the ...

...the ... the ... the ... the ...
...the ... the ... the ... the ...
...the ... the ... the ... the ...

...the ... the ... the ... the ...
...the ... the ... the ... the ...
...the ... the ... the ... the ...

...the ... the ... the ... the ...
...the ... the ... the ... the ...
...the ... the ... the ... the ...

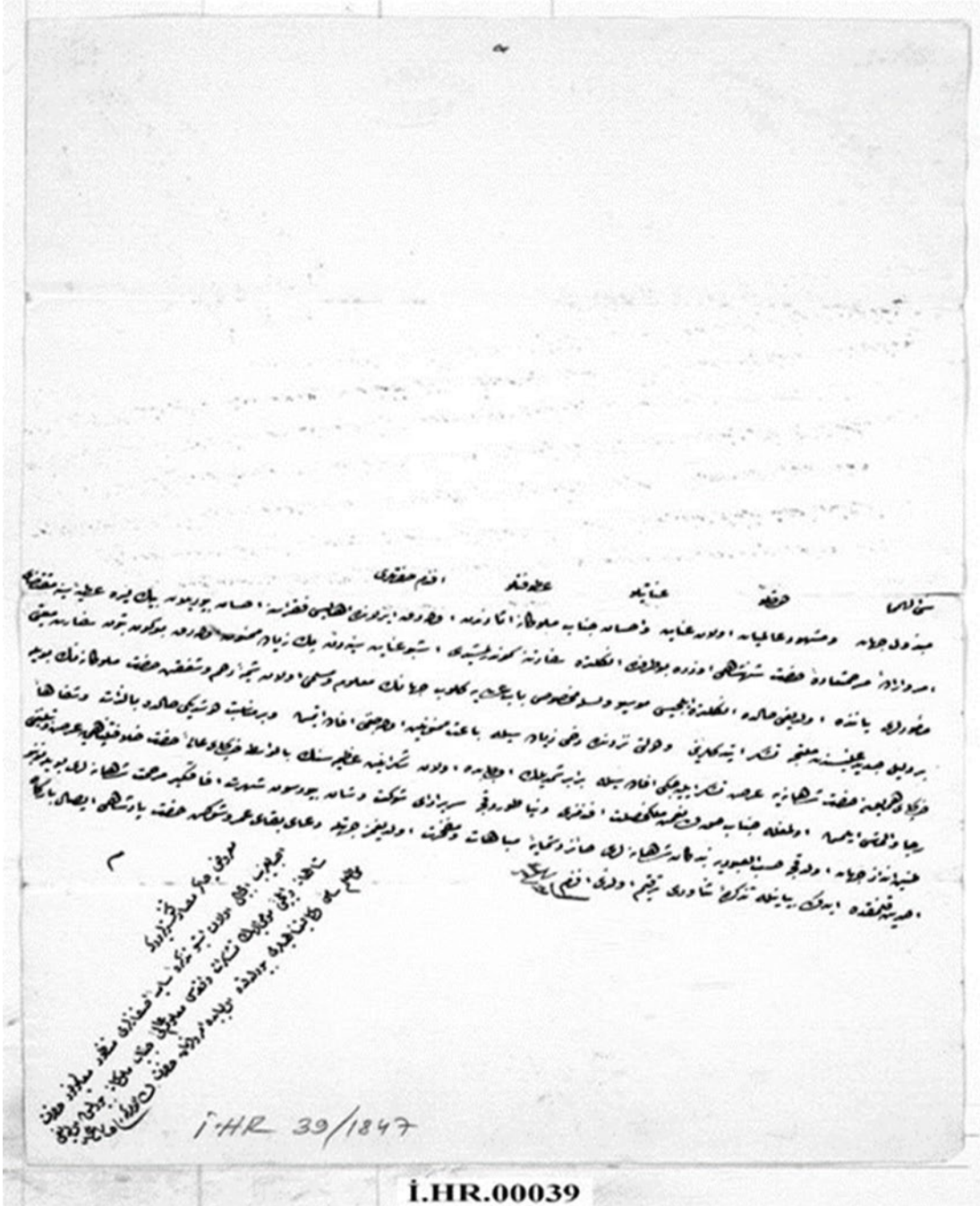
...the ... the ... the ... the ...
...the ... the ... the ... the ...
...the ... the ... the ... the ...

...the ... the ... the ... the ...
...the ... the ... the ... the ...
...the ... the ... the ... the ...

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 6 Number 1 January 2025

Ek 3. Osmanlı Devleti'nin İrlanda'ya kıtlık için yaptığı yardım adına 1847 tarihli şükran Belgesi.

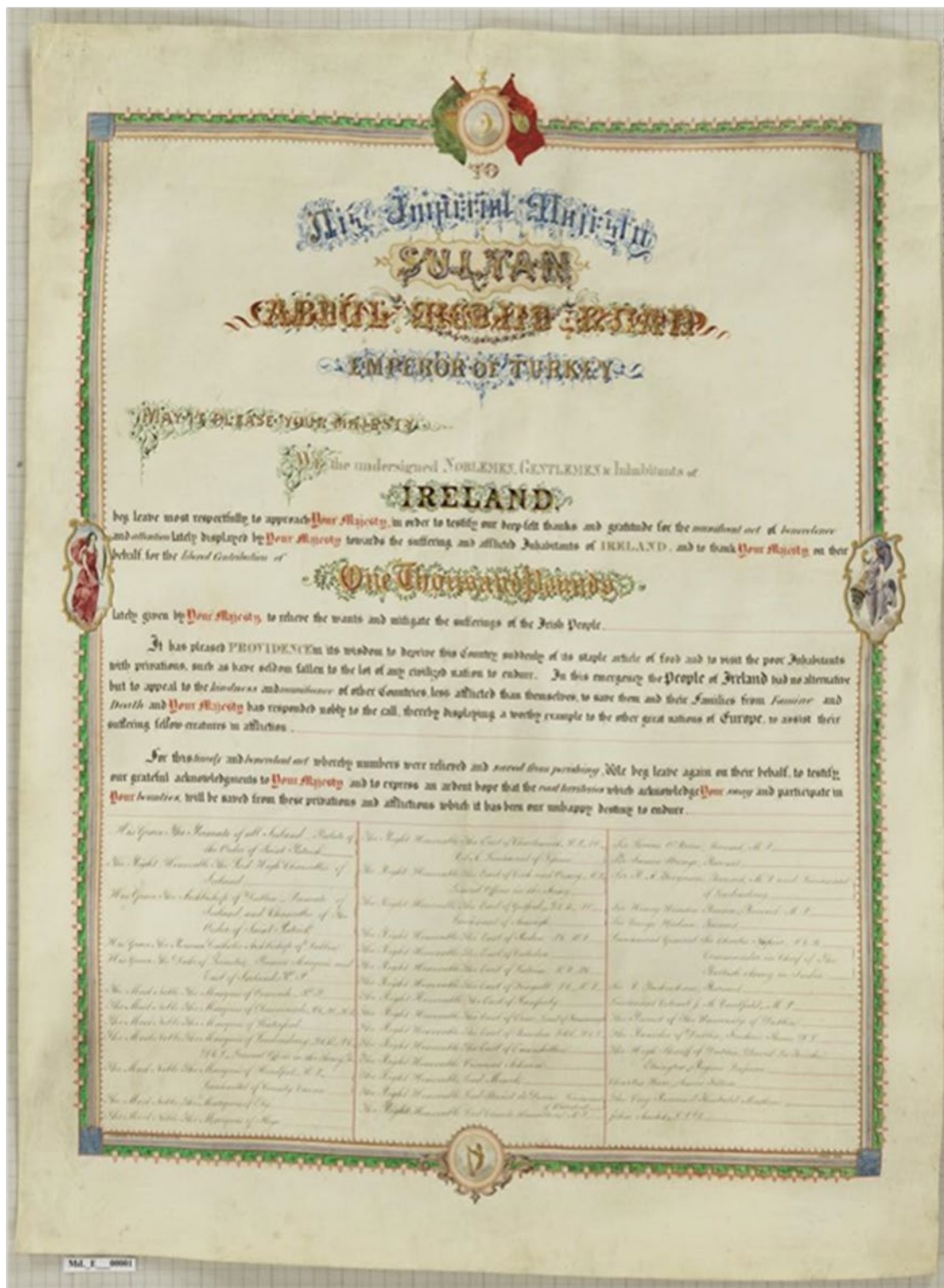
Kaynak: (BOA), Dosya No: 39, Gömlek No :1847, 14 R (Rebiyülahir) 1263, (M. 01 Nisan 1847).

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 6 Number 1 January 2025

Ek 4. İrlandalılar tarafından Sultan Abdülmecid'e gönderilen teşekkür mektubu

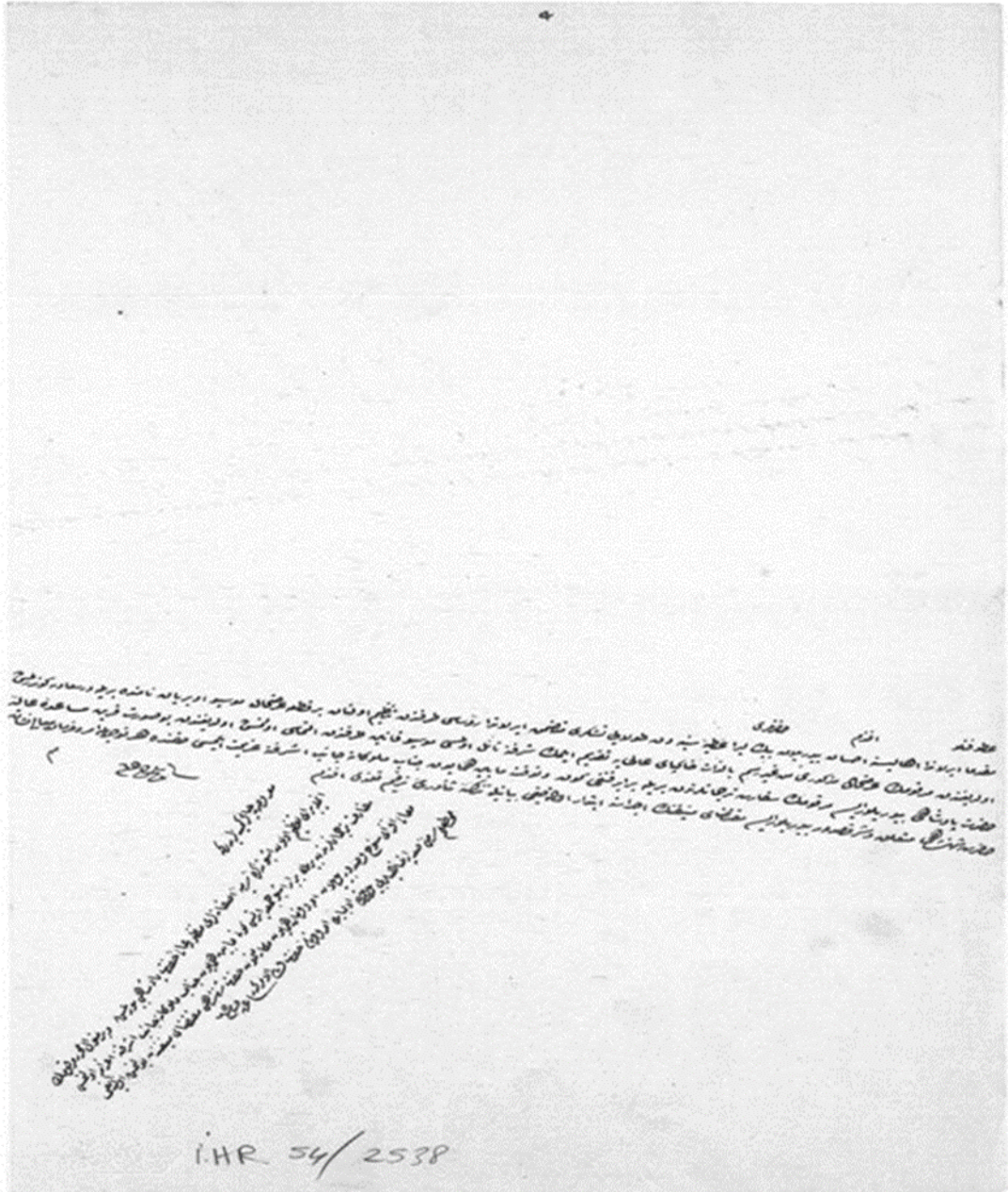

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 6 Number 1 January 2025

Kaynak: (BOA), M1L_E__00001.(M. 26 Mayıs 1849)

Ek 5. Osmanlı Devleti tarafından İrlanda'ya yapılan yardım ile ilgili Sultan Abdülmecid'e şükran sunmak ve padişahın huzuruna çıkmak için kaleme alınan belge.

İ.HR.00054

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 6 Number 1 January 2025

Kaynak: (BOA), Dosya No: 54, Gömlek No: 2538 1/1, Fi 22 (Safer) 1265, (M. 17 Ocak 1849).

19.YÜZYILA KADAR OSMANLI İNGİLTERE TİCARİ İLİŞKİLERİNDE İNGİLİZ TÜCCARLARININ ROLÜ

Zümrüt ÜSKÜL¹

Özet

Yeni kıtaların keşfinin ardından Osmanlı Devleti ile Avrupa devletleri arasında politik ve ticari ilişkiler artış göstermiştir. 16. yüzyıl ile birlikte Osmanlı-İngiltere ilişkileri resmi olarak başlamış, siyasi ve ticari kaygılar ön plana çıkmıştır. Levant adını verdikleri şirketleri ile İngiliz tüccarları, Doğu Akdeniz'e ulaşarak ticaret merkezleriyle alışveriş yapmaya başlamıştır. Bu ticari merkezin ana noktalarını tüccarlar oluşturmuş, iki ülke arasındaki ticari ve siyasi dengeyi sağlayarak ilişkileri kültürel bir potada birleştirmiştir. 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik sıkıntılardan dolayı yabancı devletlere ticari imtiyazlar vermek durumunda kalmıştır. Bu imtiyazlardan yararlanan İngiliz tüccarları, Osmanlı Devleti ve İngiltere arasında tercüman görevi görmüş ticari konjonktürde önemli bir role sahip olmuştur. Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra ticaret hukukunda yapılan değişiklikler devletin iç ve dış ticaretinde İngiliz tüccarlarının etkisini arttırmış hem siyasi hem ekonomik yönden güçlü bir tüccar sınıfını ortaya çıkarmıştır. Bu noktada, çalışmada Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan 19. yüzyıla kadar olan süreçte Osmanlı ve İngiltere arasındaki ilişkiler ticari kültürel bağlamda tespit edilerek bu ilişkiler İngiliz tüccarlar ekseninde ele alınacak, basılı eser, gazete, dergi ve arşiv belgeleri ışığında incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Tüccar, Osmanlı, İngiltere, Ekonomi, Ticaret

THE ROLE OF ENGLISH MERCHANTS IN OTTOMAN-BRITISH COMMERCIAL RELATIONS UNTIL THE 19TH CENTURY

Abstract

After the discovery of new continents, political and commercial relations increased between the Ottoman Empire and European states. In the 16th century, Ottoman-England relations officially started, and political and commercial concerns came to the fore. With their Levant companies, British merchants reached the Eastern Mediterranean and started to trade with the trade centres. Merchants formed the main points of this commercial centre, ensuring the commercial and political balance between the two countries and uniting the relations in a cultural pot. In the late 18th and early 19th centuries, the Ottoman Empire had to grant commercial privileges to foreign states due to political and economic difficulties. British merchants who benefited from these privileges played an important role in the commercial conjuncture, serving as translators between the Ottoman Empire and England. The changes made in commercial law after the proclamation of the Tanzimat Edict increased the influence of British merchants in the domestic and foreign trade of the state and created a merchant class that was powerful both politically and economically. At this point, in the study, the relations between the Ottoman Empire and England in the period from the foundation of the Ottoman Empire to the 19th century will be determined in the commercial cultural context, these relations will be discussed on the axis of British merchants, and will be examined in the light of printed works, newspapers, magazines and archive documents.

Key Words: Merchant, Ottoman state, Britain, Economy, Trade

Giriş

Avrupa ülkeleri, 15. yüzyıldan itibaren tüccarları aracılığıyla Osmanlı İmparatorluğu ile yakın ticari bağlar kurmaya başlamıştı. Bu bağlar sayesinde hem siyasi ilişkiler hem de ticari faaliyetler gelişme göstermişti. Osmanlı Devleti'nin dağılma dönemine girmesi ile birlikte

¹ Bursa Uludağ Üniversitesi, Tarih Bölümü Doktora Öğrencisi, e-posta: zumrutuskul@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8448-9899

devlet içindeki sarsıntıları engellemek adına yabancı devletler ile olan ilişkiler ticari imtiyazlarla düzene sokulmaya çalışıldı. Özellikle 18. yüzyıl sonlarında kaybettiği savaşların artması sebebiyle ekonomik ve toplumsal bir çöküntü yaşayan Osmanlı Devleti, düzenini tekrar kazanabilmek adına mali, idari ve adli birtakım yenilikler gerçekleştirdi. Devletler arasında imtiyazların elde edilmesinde hem ekonomik hem de diplomatik ilişkiler kurmak en yaygın yol olduğu için, dönemin padişahı III. Selim mali güç dengesini sağlamak ve yerel tüccarları kuvvetlendirmek adına yabancı tüccarlara Osmanlı ticaretinde kolaylık sağlamıştır.

Osmanlı Devleti'nde Müslüman olmayan, farklı etnik kökenden gelen kişilerin sayısı oldukça fazlaydı. Bu kişiler İslam hukukuna bağlı olarak devlet içinde zaman zaman çıkarılan örfi hükümlerin sağladığı olanaklar ile devlet içinde uyumlu bir hayat sürmüştür. 19. yüzyıl itibarıyla yaşanan dönemsel olaylar ve dış ülkelerin etkisi sebebiyle gayrimüslimler ve Müslümanlar arasındaki uçurumu kapatılmak adına II. Mahmud, düzeni yeniden sağlamaya yönelik faaliyetlerde bulunmuştur. Kısacası, gayrimüslim birçok kimseye kültürel, dini ve ticari özgürlükler tanınarak ülke düzeni muhafaza edilmeye çalışılmıştır. Bu grupta yabancı tüccarlar önemli bir yer tutmaktadır.

19. yüzyıl başlarında ülkenin Avrupa ile olan ilişkilerini sağlayan grup, yabancı tüccar grubu idi. Hem iç hem de dış ticarete etkin rol oynayan bu tüccarların en önemli uzantıları, imparatorluk içinde yaşayan gayrimüslimlerdi.² Avrupalı tüccarlar ile Osmanlı tüccarlar arasında tercüman görevi gören gayrimüslimler sayesinde yabancı tüccarlar, ticari konjonktürde önemli bir role sahip oluyordu. Özellikle bu tüccarlara Osmanlı Devleti'nde kapitülasyonlar ile ticaret yapma izni verilmiş olması, onların ticaret yapma hacmini oldukça arttırmıştı.

Osmanlı ülkesinde verilen ayrıcalıklar sayesinde daha avantajlı şartlarda ticaret yapma hakkını elde eden yabancı tüccar grubunun yanı sıra, yabancı devletlerin himayesine girerek aldıkları senetlerle aynı avantajlı şartlarda ticaret yapabilen "beratlı tüccar" sınıfının ortaya çıkması, yerel tüccarların ticaretteki etkinliğini azaltmıştı. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda, yüksek vergilere tabi olan ve ticaretinde sekteye uğrayan Müslüman tüccarlar bazı imtiyazlardan yoksun olarak ticaret yapmak zorun kalmıştı. Buna mukabil yerli Müslüman tüccar grubu da aynı haklara sahip olmak için talepte bulunmuş, padişah II. Mahmud, döneminde Müslüman tüccarlara, "hayriye tüccarları" adı verilerek aynı hak ve imtiyazlar onlara da tanınmıştı.³

² 18. yüzyıldan itibaren hem yabancılarla ticari ilişki kurmada hem de iç piyasadaki ticari faaliyetleri yönlendirme konusunda gayrimüslim Osmanlı tebaası etkin bir sınıf olarak karşımıza çıkmaktadır. Gayrimüslim Osmanlı tebaası, ilk başlarda "beratı tercüman" daha sonra da "beratlı tüccar" olarak Osmanlı ticari ve ekonomik hayatına hâkim olmaya başlamıştır. Yabancı devletler, tercüman olarak çalışan Osmanlı tebaası gayrimüslimleri himayelerine almak ve ellerine tüccar beratı vermek suretiyle onların da serbestçe ticaret yapabilmelerinin yolunu açmışlardır. Bakınız Erdoğan Keleş, "Avrupa Tüccarlarının Hukuki ve Ticari Durumlarına Dair Bazı Tespitler" *Belleten*, Cilt. 79, Sayı 284, s.200.

³ Nizamnamenin kabul edilmesinden birkaç sene sonra nizamnamenin yeniden gözden geçirilmesi gerekmiş ve III. Selim döneminde 16 Ağustos 1805 tarihli bir Hatt-ı Hümayûn'da bazı düzenlemeler yapılmıştır. Böylelikle Avrupa Tüccarı, Avrupa, Acem ve Hindistan gibi bölgeler ile ticaret yaptığından dolayı artık

Osmanlı limanları ve ticaret şehirlerinde ikamet ederek ticari faaliyetlerini sürdüren Avrupalı tüccarlar arasında en etkin rolü İngiliz tüccarlar üstlenmiştir. Diplomatik ilişkiler yanında özellikle Osmanlı limanlarında ve şehirlerinde ticaret yapan Levant Company tüccarları, Osmanlı ekonomisinde oldukça etkin rol oynamıştır. XVI. yüzyılda resmi olarak başlayan Osmanlı ve İngiltere ilişkilerinde siyasi ve ticari kaygıların yeri büyük olmuş, böylece iki ülke arasında dostluk ilişkileri her geçen yüzyıl gelişerek devam etmiştir. Bilhassa İngiliz tüccarlardan Anthony Jenkinson, 1553'te Kanuni Sultan Süleyman'dan ticaret yapma için özel bir ticaret yapma iznini almış olması bu duruma örnek olarak gösterilebilir.⁴ Ayrıca, yabancı sermaye hareketlerinin dünyada ilk kez İngiltere'den başlatılmış olması İngiltere'yi ticarete üst sıralara yükseltmiş bu gelişmeler iki devlet arasında önemli bir yönelim oluşturmuştur. 18 ve 19. yüzyıllarda Akdeniz ve Uzak Doğu ticaretinin canlanması ile İngilizlerin deniz ticaretine daha kuvvetli bir şekilde yönelmeleri, İngilizlerin Osmanlı coğrafyasına olan ilgilerini daha da arttırmış ve çok sayıda İngiliz tüccar Osmanlı topraklarında etkin rol oynayan kişiler olarak tarihe geçmiştir.

İngiltere ve Osmanlı Arasındaki Ticari İlişkiler

Türk-İngiliz ilişkileri Selçuklu dönemine kadar uzansa da resmi anlamdaki ekonomik ilişkiler siyasal amaçlara bağlı olarak 16. yüzyılda başlamıştır. 1558 yılında, Kraliçe Elizabeth döneminde, her iki ülkenin İspanya tehdidinde karşı birlikte hareket etmesi, Türk-İngiliz ilişkilerine farklı bir boyut kazandırmıştır. 18. yüzyıla kadar İngiltere ve Osmanlı Devleti'nin jeostratejik hedeflerinin farklı olması birbirlerine rakip olmalarını uzun bir süre engellemiştir.⁵ Yine 16. yüzyılda İngiliz tüccarları Girit, Şam, Kıbrıs, Sakız, Trablus gibi ticaret merkezleriyle ticaret yapmaya başlayarak Osmanlı ile olan ticari ilişkilerini ilerletmiştir.

Yeni keşfedilen ürünlerin ticareti iki ülke arasındaki ilişkileri olumlu etkilemiştir. Amerika kıtasının keşfinin ardından, buraya giden birçok kâşifin domates, patates, kakao, kahve ve tütün gibi yeni ürünleri 16. yüzyılda Avrupa'ya tanıtmasıyla, bu ürünlerin dünya çapında üretimi, tüketimi ve ticareti başlamıştır. Örneğin, bu ürünler arasında yerini alan tütün, İngiltere'ye 1500'lerin sonunda keyif verici madde olarak girmiş, önce İngiliz sarayında daha sonra İngiltere toplumunda tüketilmesi ile ticari değeri artmıştır.⁶ 16. yüzyıl sonuna doğru Amerika'ya giden farklı gruplar İngiltere'ye yeni ürünler getirirken, tütünü daha kaliteli hale getiren John Rolfe İngiltere ticaretinde tütünün yerini arttırmıştır.⁷ Böylelikle İngiltere birçok ülkeye kaliteli tütün ihraç etmeye başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'na tütünü tanıtan ve yaygınlaşmasını sağlayan da İngiltere olmuştur. Peçevi

"müste'min" ve "beradı tüccar" sınıfının sahip olduğu imtiyazlara sahip olarak onlarla aynı koşullarda ticaret yapabilecekti. Keleş, "Avrupa Tüccarlarının Hukuki ve Ticari Durumlarına Dair Bazı Tespitler", ss. 202-203.

⁴ Lütfü Arslan "Osmanlı'dan Erken Cumhuriyet'e Türk-İngiliz Ticari İlişkileri" *Mavi Atlas*, 10(2)2022, s. 420.

⁵ Arslan, "Osmanlı'dan Erken Cumhuriyet'e Türk-İngiliz Ticari İlişkileri", s. 420.

⁶ Zümrüt Üskül, *Hudâvendigâr Vilâyeti'nde Tütüncülük ve Reji İdaresi*, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü Yüksek Lisans Tezi, 2019, s. 6.

⁷ Üskül, *Hudâvendigâr Vilâyeti'nde Tütüncülük ve Reji İdaresi* s. 8.

İbrahim Efendi, Peçevi Tarihi adlı eserinde 1600 yılı başlarında İngiliz tüccarlarının tütününü rutubetten ileri gelen bazı hastalıkları tedavi edebileceğini söyleyerek sattığını yazmış tütün ticareti ile iki ülke arasında ekonomik ilişkilerin olduğunu belirtmiştir.⁸

İngiltere 17 ve 18. yüzyıllarda dünya devletleri arasında ekonomik ve ticari ilişkilere yön veren ülke olmuştur. Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında 16. yüzyılda başlayan siyasi bağlar, 17. ve 18. yüzyıllarda İngiltere'nin Uzak Doğu ticaretine daha fazla yönelmesiyle ekonomik anlamda gelişme göstermiştir. Böylelikle Osmanlı Devleti ile İngiltere arasındaki ticari münasebetlerde İngiliz tüccarları çok daha etkin hale gelmiştir.

İngilizlerin Levant Kumpanyası olarak isimlendirdikleri Akdeniz ticaretinde söz sahibi olmaları ile Osmanlı tüccarı için alış-verişte kaçınılmaz hale gelmiş, 19 Mayıs 1825'ten itibaren Levant Kumpanyası'nın sahip olduğu imtiyazlar çerçevesinde Birleşik Krallık Osmanlı ülkesinde tekelleşme dönemini başlatmıştır.⁹ Osmanlı Devleti, Balta Limanı Ticaret Antlaşması (1838) ile İngiltere'ye tanınan imtiyazları artırmış ve ülke sınırları içindeki İngiliz tüccarlarının serbestçe ticaret yapmasına olanak sağlamıştır. Osmanlı Devleti'nin kendi topraklarında uyguladığı iç gümrük tarifesi yabancılar için bütünüyle kaldırılmış olmakla birlikte, yerli tüccar bunun dışında tutulmuştur. Ülke içinde bu ayrıcalık çeşitli itirazlara sebep olmuştur. Ayrıca İngiliz tüccarlara pamuk, yün, hububat, ipek¹⁰ ve bakır gibi ihraç yasağı olan ülke ürünlerini serbestçe ihraç etme hakkı tanınmış, bununla birlikte İngiliz tüccarları ithalat vergisi ödemekle yükümlü tutularak, diğer vergilerden muaf tutulmuştur.¹¹ Kısacası 19. yüzyılın ortalarında Osmanlı Devleti ticaret alanında yer alan İngiliz tüccarlar çeşitli haklarla ayrıcalıklı bir konum kazanmıştır.

1878 Berlin Kongresi, 19. yüzyılda Osmanlı-İngiliz yakınlaşmasının ulaştığı en yüksek nokta olmuştur. Bu yıldan sonra, İngiltere 19. yüzyıl boyunca izlediği Osmanlı toprak bütünlüğünün korunması politikasını, Hindistan ticaret yollarının güvenliğini sağlamak adına terk ederek, Akdeniz'in güvenliğini Osmanlı Devleti'nden elde ettiği topraklarla sağlamaya başlamıştır. Yaşanan siyasi ve stratejik bu planlamalar Osmanlı-İngiliz ticaretine olumsuz bir şekilde yansiyarak aradaki bağı zayıflatmıştır.

⁸ İbrahim Peçevî Efendi, *Peçevi Tarihi*, C.1, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981-1982, ss. 196-197.

⁹ Arslan, "Osmanlı'dan Erken Cumhuriyet'e Türk-İngiliz Ticari İlişkileri" s. 422.

¹⁰ Bursa'da üretim yapan ipek fabrikalarının sahiplerinin çoğunluğu Ermeniler, Rumlar ve yabancıardan oluşmaktaydı. Koza ve ipekböceği tohumu tüccarları da benzer bir nitelik taşımaktaydı. İngiliz tüccarlar Bursa'da doğrudan temsilcilikleri olmadığından, işlerini kentteki aracılar yoluyla yürütmekteydi. Bakınız: Zeynep Dörtok Abacı, "İngiliz Konsolosluk Belgeleri Işığında Bursa Ekonomisi (1848-1896)" *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilgiler Dergisi*, yıl 7 sayı 11 2006/2, s. 167.

¹¹ İhraç ürünleri için Osmanlı tüccarları %12, ithal ürünleri %5 ve transit mallar için %3 vergi öderken, yabancı tüccarlar ihraç ve transit ürünler için vergi ödemekten muaf tutulmuş, sadece %5 ithalat gümrüğü ödemekle yükümlü olmuşlardır. Bu durumda yabancı tüccarların, Osmanlı vatandaşlarından bile daha az vergi ödeme imkânı elde etmesi yerli tüccarların isyanına sebep olmuştur. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi [BOA], 1839, 00145.109081.002, BOA., HR.MKT.214/37.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulma aşamasında Türk ekonomisi üzerindeki İngiltere'nin etkisi zayıflamıştır. I. Türkiye İktisat Kongresi'nde (17 Şubat 1923) yabancı sermaye ile ilgili verilen net kararlar ve Mustafa Kemal Atatürk tarafından tüm dünyaya yatırımlar konusunda verilen mesajlar İngilizlerin ekonomik anlamda farklı ve yeni bir ülke ile karşı karşıya olduğunu göstermiştir. Türkiye'nin bağımsız bir ulus-devlet tesis etmesi ile dünya devletleri gözünde ülkeyi yeni bir konuma getirmiştir. Yabancı devletlere karşı daha korumacı ve milli birlikteliğe önem veren bir devlet olarak ortaya çıkan Türkiye Cumhuriyeti, geçmişte yaşadığı ekonomik sorunları tekrarlamamak için sağlam adımlar atmış ve İngiltere'ye karşı temkinli bir tutum sergilemiştir. Kısacası; Türk ekonomisindeki İngiltere etkisi cumhuriyetin ilk döneminde zayıf kalmıştır. İngiltere ise 1935'e kadar ticari ilişkilerde Almanya'yı tercih etmiştir.

Osmanlı Devleti Bünyesindeki Avrupalı Tüccarlar

19. yüzyıl dünya çapında ticari faaliyetlerin zirve yaptığı bir yıl olmuştur. 1838 yılı başta olmak üzere ardından yapılan bir dizi serbest ticaret antlaşmaları ve buharlı gemilerin taşıma kapasitelerinin genişliği serbest ticaret oranını oldukça yüksek seviyeye çıkarmıştır. Buharlı gemilerin deniz nakliyatındaki işlevi ve getirdiği kolaylık Avrupa ticaretinin gücünü arttırmıştır. Ticaret hacmindeki bu artış, endüstrileşmekte olan Avrupa'nın belirlediği merkezler ile ilişkilerine katkı sağlamıştır. Ham madde kaynağı ve bulunduğu konum itibarıyla stratejik bir öneme sahip Osmanlı Devleti, Avrupa ithalat ve ihracatı için bulunmaz bir fırsat sunuyordu. Ülke içindeki yabancı tüccarların faaliyetleri ve Avrupalı devletlere tanınan ayrıcalıklar ile Osmanlı-Avrupa ticareti dünya ticaretinde önemli bir boyut kazanmıştır.

19. yüzyıl başlarından itibaren Avrupa ile ahidnameli tüccar statüsünde ticaret yapma izni verilen gayrimüslim tüccara "Avrupa tüccarı" adı verilmiştir.¹² Avrupa tüccarı beratı verilirken belli başlı kurallar belirlenmiştir. 1805 tarihli düzenlemede yer alan şartlara göre isteyen herkese hemen tüccarlık beratı verilmemesi ve en az 6 ay süreyle takip edilerek ticaretle uğraşp uğraşmadıklarının tespit edilmesi gerektiği üzerinde durulmuştur.¹³ Kısacası berat almak isteyen tüccar hakkında en az 6 ay süre ile soruşturma yapılması gerekmektedir. Ayrıca, 16 Ağustos 1805 tarihinde alınan karar neticesinde, tüccarlar kendi aralarından iki kişiyi bir yıllığına vekil olarak seçebilmiştir. Ahidnameli tüccarlar bu sayede, yabancı devletlerle farklı şartlarda ticaret yapabilmiş, dış ticarete daha imtiyaz sahibi olmuşlardır. Bu kişiler, güvenilirliği tespit edilmiş, uyumlu ve kurallara riayet eden şahıslar arasından seçilmiş, belirli ticari kuralları içeren ve kanun niteliği taşıyan ahidnamelere en iyi şekilde uymak ve uygulamakla görevlendirilmiştir.

Avrupalı tüccarların, Osmanlı Devleti'nde yerli tüccarlardan daha elverişli şartlarda ticaret yapması ticaret erbabı içinde şikâyetlere sebep olmuştur. Bu şartlardan yararlanmak isteyen gayrimüslim tüccar sayısı da artış göstermiştir. Devlet içerisinde Avrupa ile ticaret

¹² Mübahat Küttükoğlu, "Avrupa Tüccarları", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, cilt 4, ss. 159- 160

¹³ Keleş, "Avrupa Tüccarlarının Hukuki ve Ticari Durumlarına Dair Bazı Tespitler" s. 208.

yapan Müslüman sınıf ise Avrupalı tüccarlara belirli bir komisyon vererek onların himayesi altında ticaret yapmak zorunda kalmıştır. İlerleyen zamanlarda Müslüman tüccarların Avrupa ile olan ticareti artınca II. Mahmud Müslüman tüccarlara diğerleri ile eşit imkânlarda ticaret yapma hakkı tanımış, Müslüman tüccarlara verilmek üzere berat hazırlatmıştır.¹⁴

1839 senesinde Ticaret Nezareti'nin kurulması ile Avrupa tüccarlarının işleri bu kurumun bünyesine verilmiş, hukuki sorunlarını giderebilmek ve ticari davalarını yönetmek amacıyla İstanbul'da Ticaret Mahkemeleri, taşrada Ticaret Meclisleri açılmıştır. Ayrıca, Avrupalı tüccarlar yalnızca dış ticarete değil, Osmanlı Devleti'nin iâşeci ekonomik ilkeleriyle yakından ilişkili olan kapitülasyonlar aracılığıyla ülkenin ticaret ağını kontrol ederek iç ve dış ticaret dengesini sağlamış ve ekonomide etkin bir rol oynamıştır.

İngiliz Tüccarlar ve Osmanlı ile İlişkileri

Şehir şehir gezerek, ürünü bol ve ucuz yerden alıp, az bulunan yerlerde daha pahalıya satarak kâr elde eden ve geçimini bu şekilde karşılayan kişiye “tüccar” denilmektedir. Türkçe de “tacir” kelimesinin çoğuludur. Kökeni Arapçadır. Tüccarlar, dünya çapında ticaret sirkülasyonunu sağlayan, toplumların çehresini değiştiren, sadece mal alım satımı sağlamayıp aynı zamanda toplum elçileri olarak da görev yaparak kültürel aktarımı sağlayan kimselerdir.

Geçmişten bu yana İngiltere, gelirlerinin birçoğunu ticaret ile sağlamıştır. Akdeniz ticaretinde önemli rol oynamış (özellikle 15. yüzyılda) Hristiyanlığın buralarda yaygınlık kazanması İngiltere'nin ekonomik yapısı için temel oluşturmuştur. Dünyanın en büyük sömürge topraklarına sahip olan bu devlet, sömürgelerinden aldığı ham maddeleri işleyip tekrar sömürgelerine satarak büyük bir ekonomik zenginliğe kavuşmuştur.

16. yüzyıl boyunca Akdeniz ticaretinde önemli bir rol oynayan Venedik ile ticari faaliyetlere girişen İngiliz tüccarları, kazançlarını artırmak amacıyla kraliyetten destek alarak alternatif ticaret yolları ve merkezleri arayışına girmiştir. Bu amaç doğrultusunda, ilk olarak Venedik Ticaret Şirketi'ni, ardından Yakınoğu Ticaret Şirketi'ni (Levant Company) kurmuşlardır.

Kraliçe I. Elizabeth döneminde uluslararası ticari şirketlerin kurulmuş olması Akdeniz'de Türk ve Venedik'in; okyanuslarda Portekiz'in etkin olması sebebiyle İngiliz tüccarları yeni yollar aramaya başlamıştır. Bu arayış içerisinde Moskova'yı keşfetmek üzere görevlendirilmiş hem kaşif hem de tüccar olan Jenkinson karşımıza çıkmaktadır. Jenkinson Rus ve İngiltere ticari ilişkilerin kurulması açısından önemli bir role sahiptir. Norveç'ten Rusya'ya oradan da İran ve Hindistan'a doğru faaliyet gösteren Jenkinson, İngiliz tüccarlarına ayrıcalıklar elde etmek amacıyla çalışmıştır.

İngiltere'de tanınan ve Kraliçe I. Elizabeth'e karşı gerçekleştirdiği isyanla tarihe geçen bir diğer İngiliz tüccar Thomas Smythe'dir. Londra'da mali işlerden sorumlu kişilerin başında

¹⁴ Müslüman tüccarların Avrupa ticaretinde etkin rol oynamasını sağlamak amacıyla tanınan ayrıcalıklar zamanla 'Hayriye tüccarı' adlı bir sınıfın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Her ne kadar eşit şartlarda ticareti hedeflese de, sonraki dönemlerde yapılan ticaret antlaşmaları Avrupalı tüccarları daha ayrıcalıklı bir konuma getirmiştir.

gelmektedir. Ailesinden gelme tüccarlık işini sürdüren Symthe, ticaret şirketlerinin önemli yatırımcılarından birisidir. İşlerinde başarı elde eden Symthe, Virginia Company of London'ın da başkanı olmuştur. Ayrıca 1603'te Rusya'ya kraliyet büyükelçisi olarak atanmıştır.

17. yüzyılda İngiltereli tüccarlar arasında köle ticareti ile nam salmış kişilerden birisi de Edward Colston'dur. Babasının aile şirketinin izinden giderek deniz tüccarı olmuştur. İspanya, Portekiz ve diğer Avrupa limanlarında şarap, meyve ve tekstil ticareti yapmıştır. Colston, Amerika'ya 1672-1689 periyodunda 80 bine yakın Afrikalı kadın, erkek ve çocuğu götürerek köle ticareti yapmıştır.

Osmanlı topraklarında ticaret yaparak büyük bir zenginliğe kavuşan kişilerden biri de Dudley North'tur. 1641 yılında doğmuş, iyi bir eğitim almış soylu bir ailede yetişmiştir. 17. yüzyıl için önemli sayılabilecek bir servet biriktirerek vatanına dönen Dudley North, daha sonra "Sir" unvanı almıştır. North, bu unvanı alarak ticari sahada gösterdiği başarıyı siyasi alanda da göstermiştir. Dudley'i erken yaşta Levant Kumpanyası'na çırak olarak girmiş, burada mesleğin detaylarını öğrenmiş, 17. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da faaliyet göstererek Osmanlı ticaretine ve kültürüne hâkim olmuştur. Bu hâkimiyeti North ailesinde Dudley isminin yaygın olması sebebiyle İngiliz arşivlerinde isminin yanına "Türk Tüccarı" notunun düşülmüş olması ile görmekteyiz. İtalyan, Hollanda, Yahudi, Rum ve Ermenilerle ticaret yapan Sir Dudley North'un ticari ve finansal ilişkileri esas olarak saray çevresine yoğunlaşmıştır. Ayrıca Türkçe konuşabilmesi ve yüksek rütbeli Osmanlı bürokratlarını tanıması, kendisine Osmanlı topraklarında önemli avantajlar sağlamıştır. Sir Dudley üzerine doktora tezi yazan Fatih Baha Aydın, İngiliz bir tüccar olarak Sir Dudley North'un Anadolu üzerinde edindiği deneyimlerine çalışmasında şu şekilde yer vermiştir:

"İmparatorluğun gerçek halini anlamak çok güçtür. Tüccarımız, Türkiye'de uzun süre yaşayanların bile bunu anlayamayacağını söylerdi. Orada birçok bilgi toplayabilmiş olmasını, Türkçeyi biliyor olmasına ve birçok neviden insanla görüşebilmesine borçluydu. Sıradan insanları tanıdığı gibi saray ve hukuk çevrelerinden de önemli insanları tanır. Bunlara ek olarak, derin bir merak ve anlayış ile işe yaracak hiçbir ayrıntıyı asla unutmazdı. (İngilizlerin) kullandıkları dragomanlar ülke gerçekleri konusunda çok cahil kimselerdi. Onlara çok az danışır, daha ziyade Türklerden bilgi alırdı."

Osmanlı topraklarında ticaret yapan diğer bir İngiliz tüccar ise Donald Sandison'dur. Kendisi Doğu Hindistan Şirketi'nde çalışmış ve Bursa'daki konsolosluk görevine atanmadan önce Levant Şirketi'nin ayrıcalıklı bir üyesi olarak İstanbul'da tüccarlık yapmıştır. İngiltere ve Osmanlı arasındaki ekonomik faaliyetlerin artması açısından önemli bir işleve sahip olan Donald Sandison, 19. yüzyılın başlarından itibaren İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin bir temsilcisi olarak İstanbul'a yerleşerek Osmanlı İmparatorluğu'nda faaliyet göstermiştir. 1817'de Levant Şirketi'nin bir üyesi olmuş ve 1834'te Selanik Konsolosu olmak için başvurmuş ve konsül olma arzusunu dört yıl sonra 1838'de Bursa'da gerçekleştirmiştir. Osmanlı tekstil imalatında ipek önemli olduğu için tüccarlar, kendi sanayilerinde ipeği kullanabilmek ipeğin merkezi olan Bursa'da çokça ticaret yapmışlardır. Sandison'un da Bursa'ya atanması

ham ipek ihracatına, hammadde olarak uluslararası ihracat pazarlarındaki ipeğin rekabet gücüne ve mamul olarak İngiltere'nin ipek kumaş endüstrisine katkı sağlamıştır.

Yazılı basın açısından büyük önem taşıyan gazete ve dergiler üzerinden de İngiliz tüccarlarına dair bilgiler elde edebilmekteyiz. Örneğin, Servet-i Fünun Dergisi'nin 12 Aralık 1901¹⁵ tarihli sayısında İngiliz tüccarlarına dair bir yazı kaleme alınmıştır. Bu yazıda İngiliz bir sabun tüccarından bahsedilmektedir. Yazıda tüccar ismi belirtilmeden tüccarın mesleğine dair detaylar verilmiş, ürettiği sabunun niteliği ve özellikleri ele alınmıştır. Sabunun tanıtımı yapılarak fabrikalaşma sürecine giderken yapılan aşamalardan bahsedilmiştir. Tüccarın işindeki başarısında aldığı madalya ve ödüllere de değinilen yazıda, tüccarın ürettiği sabunların ticaretini en iyi şekilde yaptığı da ifade edilmiştir. Yine İngiliz tüccarının sabunlarının çok iyi şartlarda üretildiği hatta doktorlar tarafından da tavsiye edildiği üzerinde durulmuş, bu sebeple yapılan ilanlarda da tercih edildiğinden bahsedilmiştir. Kısacası burada hem İngiliz tüccarlarının üretici yönü hem de ticari yönü ele alınarak reklamı yapılmıştır. Ayrıca İngiliz tüccarının yapmış olduğu faaliyetlerin dergilerde yer alıyor olması, dönem itibarıyla Osmanlı toplum ve ticaret hayatında yabancı tüccarların dikkat çekici bir özellik taşıdığını da göstermektedir.

İngiliz Tacirlerinin Osmanlı Ekonomisine Etkisi

Osmanlılar, ticaretin hem üretim hem de maliye alanlarında ne kadar faydalı olduğunu bildiklerinden, siyasi fetih politikalarını dahi ticaretle yakından ilişkili olarak şekillendirmişlerdir. Uluslararası ticaret çerçevesinde de yabancı tüccarlara her zaman müsamahakâr olmuş, kuruluş dönemi sürecinden itibaren Osmanlı Devleti'nin eline geçen topraklarda devletlerarası ticari ve siyasi bağa önem verilmişlerdir.¹⁶

Osmanlı İmparatorluğu ile İngiltere Krallığı arasındaki iktisadi ilişkilerin resmi olarak başlangıcı 1580 yılı olarak kabul edilmektedir. I. Elizabeth ile III. Murad arasındaki mektuplaşmalar neticesinde, Osmanlı padişahı tarafından İngilizlere 22 maddelik kapitülasyon halinde imtiyazlar tanınmıştır.¹⁷

İngiliz tacirlerinden Anthony Jenkinson 1553 yılında Halep'te Kanuni Sultan Süleyman ile bir görüşme yapmış, bu görüşmenin sonucunda ise şahsi olarak Osmanlı Devleti'nde ticaret yapma imtiyazı elde etmiştir.¹⁸ Ancak Jenkinson, aynı dönemde Rus çarından elde ettiği daha büyük ayrıcalıklar dolayısıyla ticarî faaliyetlerini Rusya üzerinden sürdürmeyi tercih ettiği için bu imtiyazı kullanamamıştır. Sonuçlanmamış gibi görünen bu görüşmeler ilerideki siyasi ve ticari faaliyetler için zemin oluşturacaktır.

¹⁵ Servet-i Fünun, 12 Aralık 1901 (Miladi) 29 Teşrin-i Sani, 1317 (Rumi), Cilt, 22. Sayı. 555. ss. 136-137

¹⁶ Tuğrul Arık, s. 140 "Osmanlı-İngiliz Ekonomik İlişkilerinin Başlangıcının Arka Planı ve 1645 Senesine Kadarki Seyri" *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi*, Cilt 12, Sayı 45, Ocak 2016, s. 140.

¹⁷ Arık, "Osmanlı-İngiliz Ekonomik İlişkilerinin Başlangıcının Arka Planı ve 1645 senesine Kadarki Seyri" s.138

¹⁸ Jenkinson, devlet içerisinde ticaret yapma imtiyazına sahip bir devletin himayesinde işlerini yürütme şartı ile ayrıcalık elde etmiştir.

16. yüzyılda Fransa’da meydana gelen din savaşları, İspanya’nın Portekiz, Hollanda ve Osmanlı ile olan mücadelesi Avrupa Devletleri’ni Akdeniz’in iktisadi durumundan uzaklaştırmıştır. Durumun değerlendirilmesi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun ticari potansiyelinin araştırılması için William Harborne, İstanbul'a gönderilmiştir. Burada III. Murad ile görüşen Harborne Osmanlı topraklarında ticaret yapabilmek adına sultandan ahidname almıştır.¹⁹ Aldığı bu ahidname ile Venedik ve Fransızlara verilmiş olan ticari ayrıcalıklardan aynı derecede İngiltere’de istifade edebilme hakkı kazanmıştır.²⁰

1580 yılında İngiltere’nin elde ettiği imtiyazlar şimdiye kadar hiçbir ülkeye tanınmamış ayrıcalıkları içermektedir. Bu ayrıcalıklara göre İngiltere’nin ödediği vergi yaklaşık %40 oranında düşecek ve İngiltere Osmanlı topraklarında aktif olarak ticaret yapabilecektir.²¹ Bundan sonraki süreçte İngiltere hükümeti Türkiye ile elde ettiği ticari faaliyeti daha sistemli bir şekilde sürdürebilmek amacıyla tüccarlarından oluşmuş heyet meydana getirmiştir. Bu minvalde 12 kişiden oluşan tüccarlar birliği kurulmuş, yedi yıl süresince tekel hakkı veren Kraliçe Elizabeth’in de teşvikiyle 11 Eylül 1581 tarihinde Türkiye Kumpanyası ismiyle maruf bir anonim şirket tesis edilme kararı alınmıştır.²² Bu dönem içerisinde Venedik topraklarında da ticaret hakkı elde eden İngiltere, Venedik Kumpanyasını kurarak ticaret alanını genişletmiş, zaman içerisinde daha sistemli ve programlı çalışabilmek adına İngiliz yetkilileri, bu iki kumpanyanın tek çatı altında toplanmasını teklif etmiştir. Böylelikle 1592 yılından “The Governer and Company of Merchants of the Levant” isimli - kısaca Levant Kumpanyası - 53 tüccarın temsil ettiği anonim bir şirket kurulmuştur. 12 yıl süreyle imtiyaz tanınan bu şirketin ticari sahası İstanbul, İzmir, İskenderun, Kıbrıs, Sakız, Venedik; Venedik sömürgeleri Zanta, Kefalonya, Cezayir ve Kuzey Afrika limanlarından oluşmaktadır.²³

XVI. yüzyılda İngiliz tüccarlar Doğu Akdeniz’e (Levant) gelerek, Kıbrıs, Şam, Girit, Sakız, Trablus’ta ticaret yapmaya başlamıştır. William Harbone ve yardımcılarının İstanbul’a 1578 yılında Kraliçe Elizabeth’in mektubunu II. Murad’a takdim etmesi ile ilişkileri oldukça somut hale getirmiştir. Bu girişimler ile İngiltere tüccarları Edward Osborne ve William Harborne sayesinde doğrudan doğruya Doğu Akdeniz ülkeleri ile ticaret yapabilme hakkı elde edilmiştir. Ayrıca Hicri 988 Miladi 1580’de İngiltere’ye verilen Nişan-ı Hümayun ile ticari ayrıcalıklardan İngiltere’nin tam olarak faydalanması sağlanmış, böylece İngiliz tüccarlar

¹⁹ Buna benzer olarak 1580 senesine giden süreçte, özellikle Edward Osborne ve William Harborne isimli İngiliz tacirlerce, Osmanlı İmparatorluğu nezdinde yapılan girişimler sonucunda adı geçen iki kişiye ve Harborne tarafından temsil edilen Richard Staper isimli bir üçüncü tacire de Osmanlı toprakları üzerinde ticaret yapma izni tanınmıştır. Bakınız: Arık, “Osmanlı-İngiliz Ekonomik İlişkilerinin Başlangıcının Arka Planı ve 1645 Senesine Kadarki Seyri” s. 138.

²⁰ Bu görüşmeler neticesinde İngiltere Kraliçesi I. Elizabeth ile III. Murad arasında mektuplaşma yaşanarak resmi ilişkiler başlamış ticari ayrıcalık siyasi fırsatlar doğurmuştur.

²¹ Ticarete konu olan söz konusu mallar başta ipek olmak üzere, baharat, dokuma ürünleri ve metallerden baharat çeşitleri olmak üzere çeşitlilik göstermekteydi.

²² Arık, “Osmanlı-İngiliz Ekonomik İlişkilerinin Başlangıcının Arka Planı ve 1645 Senesine Kadarki Seyri”, s. 139.

²³ Arık, “Osmanlı-İngiliz Ekonomik İlişkilerinin Başlangıcının Arka Planı ve 1645 Senesine Kadarki Seyri”. s. 139.

derhal “Chiefe merchant of all the Turkish company” adıyla bir şirket kurarak başına Edward Osborne’u getirmiştir. William Harborne ise “Orator, Messenger, Deputie, and Agent” adıyla ticari temsilci olarak İstanbul’a gönderilmiştir.²⁴

17 ve 18. yüzyıllarda İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında ticari ilişkiler artarak ekonomik boyutta işlev kazanmıştır. İngiltere’nin Akdeniz ve Uzak Doğu ticaretine daha ciddi bir şekilde yönelmesi sonucunda ekonomik alanda gelişmeler artış göstermiştir. 1675’e kadar geçen sürede Doğu Hindistan Kumpanyasıyla Levant Kumpanyası birbirlerini bütünleyen ticari bir sistem gibi çalışmıştır.

1516’da Yavuz Sultan Selim’in Halep ve Suriye’deki Memlûk hâkimiyetine son vermesiyle Lazkiye, Osmanlı yönetimine girmiştir. Şam eyaletine bağlanan Lazkiye, 1864 Vilâyet Nizamnâmesi’ne göre kurulan Suriye vilayetine bağlı Trablus sancağına tâbi bir kaza merkezi haline gelmiştir. Burası ticari canlılığı yüksek ve de İngiliz tüccarları için önemli bir liman kentidir. Lazkiye limanının Mısır ile karşılıklı yapılan tütün, kahve ve pirinç ticareti ile önemi artmış Lazkiye’nin bölgesel ölçekte canlı bir ticari merkez haline gelmesini sağlamıştır. 17. yüzyıl sonlarında İngiliz tüccarları Doğu Akdeniz’de Lazkiye civarında üretilen ipeğe karşı büyük ilgi göstermiş, Lazkiye ve çevresinde üretilen pamuk ve ipek 18. yüzyılda Doğu Akdeniz limanlarından İngiltere’ye ithal edilen en önemli iki ticari meta haline gelmiştir. İngilizler Lazkiye’yi bir alışveriş piyasası olarak değerlendirmekten çok sadece bu piyasadan kendileri için cazip olan emtiayı almayı ön planda tutmuşlardır. Bu anlamda Lazkiye bölgede üretilen ipek ve pamuk gibi İngilizlerin talep ettikleri ürünlerin satın alınıp gemilere yüklendiği bir ara ticaret merkezi niteliği kazanmış ve bu açıdan İngiliz tüccarlarının ticari merkezi haline gelmiştir.²⁵

İngiltere’nin Osmanlı ülkesiyle ticareti 1820’lerden itibaren hızla büyümüştür. Ancak bu dönemde İngiliz tüccarlar, Osmanlı yönetiminin müdahalelerinden ve koyduğu engellerden şikayet etmiş, ticareti uzun dönemli bir yasal çerçeveye bağlamak istemişlerdir. Siyasal, askeri ve mali bakımlardan güçsüz durumda olan Osmanlı Devleti’nin İngiltere’nin serbest ticaret yönündeki baskılarına karşı direnmesi güç olmuş, siyasal gelişmeler İngiltere’nin isteğine yön vermiştir.²⁶

Osmanlı Devleti’nin son zamanlarında yaşamış olduğu yenilgiler ve iktidardaki karışıklıklar ülke içerisinde her anlamda tedbirli olmayı gerektirmiştir. Bu bağlamda dışarıda gelen her ürün detaylı bir şekilde incelenerek denetime tabii tutulmuştur. Örneğin savunma sanayi için gerekli olan İngiliz tüccarının numune olarak Londra’dan İstanbul’a getirdiği Martini Henry tüfeği ile üç adet makinanın kontrol edilmesinin şart olduğuna dair yazışmalar arşiv belgelerinde mevcuttur.²⁷

²⁴ Arslan, “Osmanlı’dan Erken Cumhuriyet’e Türk-İngiliz Ticari İlişkileri”, s. 421.

²⁵ Sait Türkhan, “Lazkiye Limanı’nda İngiliz Konsolosları ve Tüccarları 1700- 1772” *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, Sayı VII/2 – Aralık 2021, s. 240.

²⁶ Şevket Pamuk, *100 Soruda Osmanlı –Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, K Kitaplığı, İstanbul, 1999. s. 251.

²⁷ BOA.,Y..MTV. / 37 - 92 – 0 Tarih :H-17-06-1306 .

İngilizlerin Akdeniz ticaretinde söz sahibi durumuna gelmeleri Osmanlı tüccarı ile İngiliz tüccarları arasındaki alışverişi hızlandırmıştır. 19 Mayıs 1825'ten itibaren Levant Kumpanyası imtiyazları sebebiyle Birleşik Krallık Osmanlı ülkesinde tekelleşme dönemini başlatmıştır. Mehmet Ali Paşa'nın uygulamaları ticaret siyasetini de etkilemiş, Osmanlı Devleti 1830'lu yıllara kadar korumacı ekonomik yapısının etkisiyle iç piyasada yabancı tüccarın etkin olmasını engellemek amacıyla tekel uygulaması ile bazı ürünlerin üretilmesi ve dağıtılması işini bizzat kendi eliyle yürütme kararı almıştır. 1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşması ile İngiliz tüccarlarına Osmanlı topraklarında serbestçe ticaret yapma hakkı tanınınca, İngiliz tüccarlar Osmanlı ekonomisinde aktif rol almayı sürdürmüştür. İngilizlere, hububat, pamuk, ipek, yün ve bakır gibi ihraç yasağı veya izne tabi Osmanlı ürünlerini serbestçe ihraç etme hakkı verilmiştir. Bununla beraber İngiliz tüccarları ithalat vergisi ödemekle yükümlü tutularak, öbür vergilerden muaf tutulmuştur. Bu sayede İngilizler, gümrük vergisinin yanında bir de ticaret vergisi ödemek durumunda bırakılan Osmanlı vatandaşlarından bile daha az vergi ödeme imkânına kavuşmuştur.²⁸ Kısacası, 1838 yılında imzalanan Balta Limanı Antlaşması ve sonrasında imzalanan aynı nitelikteki diğer antlaşmalar sonucunda, Osmanlı topraklarında gümrük gelirleri ve yabancı tüccarların ticari faaliyetleri artmıştır.

18. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin güç kaybı, Doğu-Batı yönlü ticaretin Batı dünyasının lehine işlemesine yol açmıştır. Bu süreç, özellikle gayrimüslim ticaret erbabının avantajına olmuş ve hatta bazı yerli tüccarlar arasında mezhep değiştirenler dahi görülmüştür. Bu durum İngiltere için geçerli olmasa da, Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında başlayan ticari ilişkiler, ticari bağlara bağlı siyasi kaygılarla şekillenmiştir. İngiltere Anadolu'nun pek çok yerinde başta İstanbul olmak üzere (Kıbrıs, İzmir, Halep, Selanik gibi) konsolosluklar açarak bir nevi İngiliz tüccarlarının Osmanlı topraklarında rahatça hareket etmesini sağlamıştır. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu'nda faaliyet gösteren Levant Kumpanyası oldukça güçlüdür. Ayrıca İstanbul'daki İngiliz konsolosları bu kumpanya tarafından atanmaktadır. Dolayısıyla, İngiliz tüccarlarının ticari alandaki yetkinlikleri, kurumsal anlamdaki çok sayıda düzenlemede söz sahibi olmalarının yolunu açmıştır.²⁹

19. yüzyıl sonlarından itibaren Batı Avrupa ülkeleri Osmanlı Devleti'nde başta demiryolu olmak üzere bankacılık, sanayi, ticaret ve belediye veya şehir hizmetleri gibi kârlı ve stratejik alanlara yatırım yapmışlardır. Bu yatırımı yapan tüccarlardan biri de Charles Simpson Hanson'dur. 1823 yılında İstanbul'a geldiği bilinen Hanson, yerleşmek amacıyla İstanbul'a İngiliz Levant Ticaret Şirketi'nde çalışan bir tüccar olarak gelmiştir. İstanbul'a gelmeden önce tüccar olarak İtalya, Almanya ve de Rusya'da çalışmıştır. Ailesi ve kendisi ticaretle uğraşan Hanson ayrıca bankacılık ve finans sektörüyle de ilgilenmiştir. Buna karşılık, 1845'ten sonra İstanbul'da bankacılık ve finans sektörlerinin gelişmesiyle birlikte, aile

²⁸ Arslan, "Osmanlı'dan Erken Cumhuriyet'e Türk-İngiliz Ticari İlişkileri", s. 422.

²⁹ *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Siyasal Tarihi, 1600-1900*, Cilt 2 Ed: Halil İnalcık-Donald Quataert Eren Yay. İstanbul, 2004, s. 652.

şirketinin komiser-senet komisyoncusu olarak çalışmış ve borç para vermiştir.³⁰ Tüccar olarak gelen ama banker³¹ olarak ün salan Hanson, fatura komisyonculuğu işlerinin yanı sıra, hem kendi şirketleri üzerinden hem de ortaklarıyla birlikte Osmanlı Devleti'ne birkaç kez iç borç temin etmiştir. 1856'dan sonra ise Osmanlı topraklarında başlayan demiryolu yapım sürecinde etkili olmuş, Hanson Şirketi olarak faaliyet gösteren Hanson ve ailesi Köstence-Tuna ve Varna-Ruşuk demiryolu inşaatı ile İzmir-Aydın-Kasaba arasındaki demiryolu inşaatında faaliyet göstermiştir. Özellikle Aydın-İzmir demiryolu yapımında garanti altına alınan senetlerin-rezervlerin sağlanmasında rol oynayan Hansonlar, bu demiryolu inşaatı için fon desteği sağlamışlardır.

Tanzimat Fermanının ilanı sonrasında ve Rusya'ya karşı mücadele eden Macar ve Polonyalı milliyetçilerin sığınmacı olarak Anadolu topraklarına gelmesi ve Osmanlı Devleti'nin onları kabul etmesi, İngilizler de Türkler için sempati uyandırmıştır. Ayrıca Kırım Savaşı'nda Osmanlı ile İngiltere ittifakı ve savaşın yarattığı ekonomik sıkıntı Londra ve Paris'teki bazı kurumlardan borç alınmasını beraberinde getirmiş ve İngiliz tüccar bu noktada aracı rolü üstlenmiştir. Çünkü bu dönemdeki finansal faaliyetleri etkileyen ticari faaliyetler üzerinde İngiliz tüccarları oldukça öneme sahiptir.

19. yüzyılda Osmanlı İngiltere arasındaki ticari ilişkiler İngiltere tarafından Londra'da yayımlanan "En eski ve ileri gelen Britanya İhracat Gazetesi olan (British Trade Journal and Export Word) mecmuasına yansımıştır. Gazetenin Türkçe nüshasında Türkiye'nin Londra Büyükelçisi Cevat Açıkalın'ın açıklamasına göre, Britanya sanayiini Türkiye'ye tanıtmak ve iki dost ülke arasında ticari ve iktisadi temasları teşvik etmek başlıca amaçlarından biri olarak açıklamıştır.³² Buradan da anlaşıldığı üzere ticari ilişkilerin canlanmasında aktif rol oynamakta tüccarlara önemli görevler düşmektedir.

Tanzimat Fermanı'nın ilanı sonrasında yaşanan süreçte ticaretteki gelişim, hareketlilik ve ulaşım yollarındaki gelişmelerde ticaret grubunun payı büyüktür. Bu girişimci gruplar ile yabancı tüccarların yatırım ve ticari faaliyetler arasında doğrudan bağlantılı bulunur. Osmanlı Devleti'nde de 19. yüzyıl ortalarında uluslararası pazarlardaki Avrupa merkezli ticari ilişkiler geliştikçe, Osmanlı ekonomik ve ticari hayatında yapılan reformlar ve değişiklikler, Osmanlı iç ve dış ticaretinde İngiliz tüccarların pazar etkinliğinde bir arttırmaktadır. Bu hareketlilik kara ve deniz yolu ağındaki etkinlik ile İstanbul ve İzmir üzerinden açık bir şekilde görülmektedir. Bununla birlikte Karadeniz ve Akdeniz'de ticaret yapan İngiliz tüccar

³⁰ Serdar Serdaroğlu, Kadir Yıldırım, "An Ottoman-English Merchant in Tanzimat Era: Henry James Handson And His Position In Ottoman Commercial Life" *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 10/6 Spring 2015, s.936.

³¹ Oğlunun vefatından sonra gazetelerde yer alan ve "Geçen yüzyılın başında Türkiye'ye gelen tanınmış bankacı Mr. C.S. Hanson" başlığıyla çıkan ve Hanson'ı banker olarak gösteren haber bu gerçeğin bir kanıtı olarak gösterilebilir. Bakınız: Serdaroğlu, Kadir Yıldırım, "An Ottoman-English Merchant in Tanzimat Era: Henry James Handson And His Position In Ottoman Commercial Life" s. 939.

³² Cavit Orhan Tütengil, *İngiltere'de Türk Gazetesi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011 s. 106.

gemilerinin geçişlerine izin verilmesi de ticari etkinliğin faaliyet alanındaki gelişmenin en önemli göstergesidir.³³

Ticari ilişkilerde ithalat ve ihracın yapılabilmesi ve de elde edilen gelirden kazanç sağlanabilmesi adına Osmanlı Devleti'nde İngiliz tüccarlarına bazı izinler tanımış ve resmi yazışmalar yapılmıştır. Örneğin, İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası'nın bir ticaret imparatorluğu olarak en güçlü olduğu ve ticaretini geliştirdiği 18. yüzyılda, Osmanlı Devleti ile ilişki içerisinde bulunmuş çeşitli alım satım faaliyetleri için yazışmalar yapılarak ayrıcalıklar talep edilmiştir.

18. yüzyılda barut alım satımı için İngiltere ile resmi görüşmeler yapıldığı da görülmektedir. 1796 yılında Bağdat ve Basra kalelerinde cephane için barut ihtiyacı ortaya çıkmış, Osmanlı Devleti barutun doğrudan İngiltere'den getirilmesinin mali açıdan külfetli bulunduğu için gerekli barutun İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası'ndan alınmasını uygun görmüş ve bunun için Basra'da bulunan İngiltere konsolosuna başvurmuştur.³⁴ Yine 19. yüzyılın ortalarında karşılıklı ticari ilişkilere bağlı olarak İzmir barut alımı için İngiliz tüccarlara izin verilmesi adına İngiltere elçisi aracı olmuş, Osmanlı hükümeti ile yazışmalar gerçekleştirilmiştir.³⁵

Anadolu'da ipeğin ve ipek sanayisinin gelişimi de Avrupa'daki ipek sanayisi için ham madde ihtiyacına binaen İngiliz tüccarlarını Osmanlı Devleti'ne yönlendirmişti. Özellikle Bursa'nın ipekçilikte önde geliyor olması Bursa'yı Avrupalı ve İngiliz tüccarlar için değerli bir merkez haline getirmiştir. Osmanlı imalatında ipeğin önemi, giyim sektöründe Batılı tüccarlar için büyük bir fırsat oluşturmuştur.³⁶ Tüccar Sandison'un da Bursa'ya atanması ham ipek ihracatına, ham madde olarak uluslararası ihracat pazarlarındaki rekabet gücüne ve mamul olarak İngiltere'nin ipek kumaş endüstrisine olumlu katkı sağlamıştır.

Sonuç

Devletlerin ticaret hacmindeki büyüklük, ticaret ağlarının kurulması ve geliştirilmesi ile doğru orantılıdır. Coğrafi konumu ve stratejik durumu göz önüne alındığında Osmanlı Devleti, ticari bağlantıların kurulması gereken ülkelerden biridir. Bu bağlamda, devletlerin ticaret hacmindeki büyüklük, ticaret ağlarının kurulması ve geliştirilmesi ile doğrudan bağlantılı olduğu için Avrupa ülkeleri, 15 yüzyıldan itibaren tüccarları aracılığıyla Osmanlı İmparatorluğu ile yakın ticari bağlar kurmaya başlamıştır. Bu ticari ilişkiler sonucunda imtiyazlar elde edilmiş hem ekonomik hem de diplomatik ilişkiler kurulmuştur. Osmanlı İmparatorluğu ile İngiltere Krallığı arasındaki iktisadi ilişkiler gayri resmi olarak öncesinde var olsa da, resmi olarak 16. yüzyıl sonlarında I. Elizabeth ile III. Murad arasındaki görüşmeler neticesinde başlamıştır. Sonucunda Osmanlı padişahı tarafından İngilizlere 22 maddelik kapitülasyon halinde imtiyazlar tanınmıştır. 16. yüzyıl boyunca Akdeniz ticaretinde

³³ BOA., A.}DVN.DVE. / 26 - 90 - 0, Tarih: H-30-05-1278.

³⁴ Abdülkadir Erçin, "İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası ve Kumpanyanın Ticari Faaliyetleri (1600-1858)" *Çeşm-i Cihan Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, December 4(2), 2017, s. 127.

³⁵ BOA, A/DVN.DVE./ 17.4.-0.

³⁶ BOA, C..HR..15/734.

önemli rol oynayan Venedik ile ticari faaliyetlere girişen İngiliz tüccarları, elde ettiği kazancı yükseltebilmek adına kraliyet destekli alternatif ticaret yolları ve merkezleri arayışına girmiş, ilk önce Venedik Ticaret Şirketi'ni, sonrasında da Yakındoğu Ticaret Şirketini (Levant Company) kurmuştur. Bu ticari bağların etkileşim alanında Osmanlı Devleti de bulunduğu için, çok sayıda tüccar Osmanlı Devleti topraklarında aktif rol oynamıştır. 17 ve 18. yüzyıllarda İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında ticari ilişkiler artarak ekonomik boyutta işlev kazanmış, özellikle 1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşması ile İngiliz tüccarlarına Osmanlı topraklarında serbestçe ticaret yapma hakkı tanınması ile İngiliz tüccarları Osmanlı ekonomisinde aktif rol oynamıştır. Bu noktada Osmanlı Devleti ve İngiltere arasında ticari ilişkileri etkili tutan çok sayıda tüccar bulunmaktadır. İki ülke arasındaki ticari ilişkilerin aktif tutulması açısından, çalışmada Edward Colston, Dudley North, Donald Sandison ve Charles Simpson Hanson gibi İngiliz tüccarlara yer verilmiştir. Tüccarların ticari faaliyetlerin yanı sıra kültürel pozisyonlar ve roller edinmiş olmaları ticaret ağlarının kurulması ve geliştirilmesi açısından oldukça önemlidir. 17. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde tüccarlık yapan Dudley North, Osmanlı ticaretine ve kültürüne hâkim olması ile Türk tüccarı olarak isimlendirilmiş ticari faaliyetleri ile birlikte kültüründe taşıyıcısı olmuştur. Donald Sandison'un 19. yüzyıl başlarında İstanbul'a Levant Şirketi'nin ayrıcalıklı bir tüccar üyesi olarak gelmesi ve ilerleyen dönemlerde Bursa konsolosu olarak görev yapması ona siyasi bir misyon kazandırmıştır. Yine aynı yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde ticari faaliyet gösteren Charles Simpson Hanson ve ailesi hem Osmanlı devletine borç para vermiş hem de demiryolu ağı yapımındaki destekleri ile devletin mali açığını kapatmıştır. Kısacası, devletler için ticari imtiyazlık grubu içinde yer alan tüccarlar aynı zamanda sosyal ve siyasi bağların kurulması açısından aracılık yapmıştır. Bununla birlikte İngiliz Levant Şirketi'nin kaldırılması ile konsül olarak görev yapmaya devam eden tüccarlar, Osmanlı Devleti'nin ticaret kapasitesinin anlaşılması, ticaret hacminin bölgedeki diğer ticaret ülkeleriyle karşılaştırılması ve ticaret istatistiklerini analiz edebilmesi açısından oldukça önemli bir misyona sahiptir.

Genel bir değerlendirme yapıldığında, Osmanlı-İngiliz ticari ilişkileri, iki devlet arasındaki etkileşimi derinleştiren ve çok boyutlu bir yapıya büründüren bir unsur olmuştur. İngiliz tüccarların Osmanlı topraklarındaki varlığı, ticari kazanç sağlamanın ötesinde, kültürel ve diplomatik bağlantılar kurarak Osmanlı toplumunun dinamiklerini etkilemiş ve bu ticari aktörlerin, Osmanlı Devleti'nin ticari ve sosyal yapısına önemli katkılarda bulunduğu görülmüştür. Ticaretin, yalnızca ekonomik kazanımlarla sınırlı kalmayıp, toplumsal ve siyasi ilişkilerin şekillenmesinde etkin bir rol oynadığı bu örnekler üzerinden anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

(BOA) A.DVN.DVE 26/90/0, (BOA) A.DVN.DVE 17/4/0, (BOA) C.HR.15/734, (BOA) HR.MKT. 215/37, (BOA) Y.MTV.37/92/0, (BOA), 1839, 00145.109081.

Gazeteler

Servet-i Fünûn, 12 Aralık 1901 (Miladi) 29 Teşrin-i Sani, 1317 (Rumi), Cilt, 22. Sayı. 555. ss. 136-137

Basılı Eserler

ARIK, Tuğrul, “Osmanlı-İngiliz Ekonomik İlişkilerinin Başlangıcının Arka Planı ve 1645 Senesine Kadarki Seyri” *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi*, Cilt 12, Sayı 45, Ocak 2016, ss. 137-152.

ARSLAN, Lütfü, “Osmanlı’dan Erken Cumhuriyet’e Türk-İngiliz Ticari İlişkileri” *Mavi Atlas*, 10(2)2022, ss. 419-437.

AYDIN, Fatih, *Sir Dudley North Hayatı, İktisat Düşüncesi ve 17. Yüzyıl Osmanlı Ticari Hayatına Dair Gözlemleri*, Marmara Üniversitesi sosyal bilimler Enstitüsü Anabilim Dalı Doktora Tezi, 2022.

BAKTIR, Hasan, “17. Yüzyılda İngiliz Tüccarlar”, *Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi* Volume III/ Issue I- ISSAS Special Issue ISSN: 2548-0146, DOI: 10.26899 /inciss.51, ss.151-159.

DÖRTOK ABACI, Zeynep, “İngiliz Konsolosluk Belgeleri Işığında Bursa Ekonomisi (1848-1896)” *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilgiler Dergisi*, yıl 7 sayı 11 2006/2, ss. 159-171.

ERÇİN, Abdülkadir, “İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası ve Kumpanyanın Ticari Faaliyetleri (1600- 1858)” *Çeşm-i Cihan Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, December 4(2), 2017, ss.111-133.

İNALCIK, HALİL, Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Siyasal Tarihi, 1600-1900*, Cilt 2, Eren Yay. İstanbul, 2004.

KELEŞ, Erdoğan, “Avrupa Tüccarlarının Hukuki ve Ticari Durumlarına Dair Bazı Tespitler” *Belleten*, Cilt. 79, Sayı 284, ss.199-292.

KÜTÜKOĞLU Mübahat, “Avrupa Tüccarları” , *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, cilt 4, ss. 159- 160.

PAMUK, Şevket, *100 Soruda Osmanlı –Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, K Kitaplığı, İstanbul, 1999.

PEÇEVİ, *Peçevî Tarihi*, C.1, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981- 1982, ss.196-197.

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 6 Number 1 January 2025

SERDAROĞLU, Serdar, Kadir Yıldırım, “An Ottoman-English Merchant in Tanzimat Era: Henry James Handson And His Position In Ottoman Commercial Life” *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 10/6 Spring 2015, ss.923-946.

TÜRKHAN, Sait, “Lazkiye Limanı’nda İngiliz Konsolosları ve Tüccarları 1700- 1772” *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, Sayı VII/2 – Aralık 2021,ss. 229-251.

TÜTENGİL, Cavit Orhan, *İngiltere’de Türk Gazetesi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.

ÜSKÜL, Zümrüt, *Hudâvendigâr Vilâyeti'nde Tütüncülük ve Reji İdaresi*, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü Yüksek Lisans Tezi, 2019.

YILDIRMAK, Gülay, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı- İngiliz Tiftik Ticareti*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.

SİVAS KONGRESİ (4-11 Eylül 1919)

F. Rezzan ÜNALP¹

19 Mayıs 1919'da Samsun'dan Milli Mücadele'yi başlatan Mustafa Kemal Paşa, her türlü zorluklara karşın büyük bir azim, kararlılık ve cesaretle *"Vatanın bütünlüğü, milletin bağımsızlığı tehlikededir. Milletin geleceğini yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır."* parolasıyla Amasya'da yaktığı bağımsızlık ve özgürlük ateşini, *"Vatan bir bütündür, asla bölünemez, parçalanamaz", "Kuva-yı Milliye'yi âmil, milli iradeyi hâkim kılmak esastır."* ilkeleriyle Erzurum'da güçlendirmiş, bir sonraki durağı olan Sivas'ta ise kurtuluşun parolasını *"Ya istiklal, ya ölüm"* olarak belirlemiştir.

Türk İstiklal Harbi yazınında Mondros Mütarekesi ile TBMM'nin açılışı arasında geçen 17 aylık süre *"Kongreler Dönemi"* olarak anılır. Bu süreçte toplanan 30 kongre içinde yerel nitelik taşımayan Sivas Kongresi, Mustafa Kemal Paşa'nın kendi girişimiyle toplanmış olan bir kongredir. Fakat bu kolay olmamıştır. Hazırlıkları, İstanbul'daki Damat Ferit Hükümeti'nin ve İtilaf Devletleri'nin her türlü tehdit ve engelleme girişimleri altında geçmiştir. Kongreyi dağıtmak ve Mustafa Kemal Paşa'yı tutuklamak istemişlerdir. Bunun için görevlendirilen Elazığ Valisi Ali Galip, Mustafa Kemal Paşa'nın aldığı tedbirlerle milli güçler tarafından etkisiz hale getirilmiş, kongrenin toplanması sağlanmıştır.

Mustafa Kemal Paşa'nın, Milli Kongre'yi Sivas'ta yapmak istemesinin nedenleri vardı. Mondros Mütarekesi sonrasında yaşanan işgaller karşısında elde kalan Türk birliklerinin buldukları bölgelere bakarak bu kararı almıştı. Sivas, elde kalan son düzenli birliklerden 3. Kolordu karargâhının konuşlandığı yerd. Güney Cephesi'ndeki savaşın sorumluluğunu üstlenmişti. Mustafa Kemal Paşa haberleşme, ulaşım imkânları gibi diğer hususları da düşünmüş, tüm hesapları yaparak kongrenin Sivas'ta toplanmasının uygun olacağını 22 Haziran'da ilan edilen Amasya Tamimi ile duyurmuştu.

"Anadolu'nun her yönden en güvenli yeri olan Sivas'ta milli bir kongre tez elden toplanacaktır."

Mustafa Kemal Paşa Erzurum'dan ayrıldıktan sonra Sivas'a 2 Eylül günü geldi. Kongreye katılmak için farklı bölge ve illerden 38 delege gelebilmişti. Kongre, Mekteb-i Sultani (*Sivas Lisesi*) binasında 4 Eylül günü Mustafa Kemal Paşa'nın konuşmasıyla açıldı. Bu kongrede en yoğun tartışmalar manda konusunda yaşandı. Bu nedenle kongrenin beşinci günü olan 8 Eylül günü, en heyecanlı, en tartışmalı gün oldu. İsmail Hami (*Danışment*), İsmail Fazıl Paşa ve Bekir Sami (*Kunduh*) Bey tarafından hazırlanan ve 25 kişinin imzasını taşıyan bir önerge sunuldu. Bu önerge ABD mandası isteğini içermekteydi. Bu konu üzerinde yapılan görüşmeler sırasında manda fikrinin; Albay Vasıf (Kara Vasıf) Bey, Refet Bey, Mehmet Şükrü Bey, İsmail Fazıl Paşa, Osman Nuri Bey gibi delegelerce savunulduğu görüldü. İstanbul delegeleri Amerikan mandasının bir yardımdan ibaret olduğunu

¹ Doç. Dr., Ufuk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölüm Başkanlığı, İncek-Ankara E-mail: rezzan.unalp@ufuk.edu.tr/rezzanunalp@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-1728-046X

savunuyorlardı. Karahisar Delegatesi Mehmet Şükrü Bey mandayı savunduğu konuşmasında şunları söylemişti:

"...Manda ve İstiklâl denildi ve bunlardan birinin kabulü kongreye bırakıldı. Ondan sonra biz bu gün bulunduğumuz vaziyete nazaran herhalde bir müzaharete muhtacız denildi. Memlekette ne fen, ne zanaat, ne para var; binaenaleyh elbet bir muavenete ihtiyacımız var. Bu itibar ile müzaheret lüzumuna kani olduk; ve bu müzahirin en muvafıkı kim olacağını düşündük. Mevcut dört devletin hangisi muvafık olacağını hesap ettik. İngiltere'yi kabul edecek olursak, arabamızı sürükler. Fransa, maliye itibariyle müsait vaziyette değil, kendisi muhtac-ı himmet, İtalya'nın Anadolu'daki ihtirasatı manidir dedik ve binaenaleyh en muvafık devlet olarak Şark'ta istilâsı politikası düşünmeyen Amerika'yı kabul ettik."

Ancak bu fikre karşı çıkanlar arasında İstanbul'dan gelen ve üzerinde askeri öğrenci üniforması olan Askeri Tıbbiye temsilcisi Hikmet (*Boran*) hiç de öyle bakmıyordu. Heyecanlı, vatansöver bir gençti Hikmet Bey. Öğrenci temsilcisi olarak Sivas'taydı. O akşam mandayı kesinlikle ret eden oldukça ateşli bir konuşma yaptı. Tıbbiyeli Hikmet'in, **"...Paşam, delegesi bulunduğum Tıbbiyeliler beni buraya istiklâl davamızı başarmak yolundaki mesaiye katılmak üzere gönderdiler. Mandayı kabul edemem. Eğer kabul edecek olanlar varsa, bunlar her kim olursa olsun şiddetle ret ederiz. Farzı muhal, manda fikrini siz kabul ederseniz sizi de reddeder, Mustafa Kemal'i 'vatan kurtarıcı değil, vatan batırıcısı' olarak adlandırır ve lanetleriz."** sözleri karşısında Mustafa Kemal Paşa çok duygulanmıştı. Hikmet Bey'e dönerek, *"Müsterih ol. Parolamız tektir, Ya İstiklâl, Ya Ölüm"* dedi.

Erzurum delegesi ve Temsil Heyeti Üyesi Raif (*Dinç*) Bey'de şiddetle manda fikrini karşısında yer almıştı. Sonuçta manda ve himaye fikri Kongre'de kabul görmemiş, bütünüyle ret edilmiştir. Mustafa Kemal Paşa dışı taviz verme ihtiyacını ortadan kaldırarak mücadeleyi ön plana almıştır.

Bu kongrede, Türk ulusunun kurtuluşunu hazırlayan kararlar (*10 madde*) verildi. Vatanın bölünmez bütünlüğü ve tam bağımsızlığıyla ilgili olarak Erzurum Kongresi'nde alınan kararlar kabul edildi, bütün ülkeyi kapsayacak biçime sokuldu. Bütün Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri, *"Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti"* adı altında birleştirildi, böylece sivil direniş örgütlerinde merkezileşme sağlandı. Alınan kararlar, Milli Mücadele'nin hukuki zemine bağlı kalarak yürütüleceğini gözler önüne sermekteydi.

Bu kongre sırasında vatanın geleceğine ilişkin kararları millet adına vermek amacıyla teşkil edilmiş olan Temsil Heyeti'ndeki temsilci sayısı artırıldı. Bu mücadelenin halka ve dünyaya duyurulması amacıyla İrade-i Milliye adlı bir gazetenin çıkarılmasına karar verildi.

Kongre tamamlandıktan sonra Kongre Merkez Heyeti, Kuva-yı Milliyeyi düzenli hale getirip daha kolay sevk ve idare etmek için Kuva-yı Milliyeye Talimatnamesini hazırladı. Buna göre Düzenli Ordu kuruluncaya kadar işgalcilere ve isyancılara karşı silahlı mücadeleyi sürdüreceği olan Kuva-yı Milliyeye'nin ülke genelinde yaygınlaştırılarak kontrol altına alınması sağlanacaktı. Bu durum, Düzenli Ordu'ya geçişi kolaylaştıracak önemli bir etkiye sahipti. Bir

yürütme organı niteliğindeki Temsil Heyeti, Ali Fuat Paşa'yı Umum Kuva-yı Milliye Komutanı olarak atadı.

Sivas Kongresi'nde ortaya çıkan tablo çok açıktı. O da şuydu: Bu mücadelenin önderi Mustafa Kemal'di ve Sivas'ta güç kazanmıştı. O, mücadeleyi kişisel değil kitlesel bir tabana yerleştirdi. Bu hukuki anlamıyla ulusal egemenlik ilkesinin yaşama geçmesi demektir ve yeni bir devletin oluşturulması anlamına geliyordu. Gerçekten de kısa bir süre sonra Meclis'in açılmasıyla birlikte bu mücadele, artık dernek oluşumundan çıkıp devlet mertebesine yükselmiştir.

Sonuç olarak; Samsun'dan Sivas'a uzanan dört aylık süreçte; Mustafa Kemal Paşa, Havza ve Amasya'da ulusal direnişin temelini atmış; Erzurum Kongresi'nde ulus adına harekete geçmek yetkisinin verildiği Temsil Heyeti'nin başkanı seçilmiş ve Sivas Kongresi'nde de tam bağımsızlık anlayışını ulusal bir programa dönüştürmüş ve genel siyasi programı ortaya koymuştur. Sivas Kongresi kararlarında şunu görmek mümkündür: Mustafa Kemal Paşa, henüz mücadelenin başlarında gelecekteki devletin çerçevesini çizmiş bulunuyordu. Bu devlet ulusal egemenliğe dayalı, demokratik, laik ve bağımsız bir devlet olacaktır.

Tıbbiyeli Hikmet (BORAN)

Tıbbiyeli Hikmet'i unutulmaz kılan, sadece Sivas Kongresi sırasında Mustafa Kemal Paşa'ya hitaben açık yüreklilikle ve cesaretle yaptığı manda karşıtı konuşma değildir. O daha Tıbbiye 3. sınıf öğrencisiyken İstanbul'da işgale başkaldırmıştı. Haydarpaşa'daki Mekteb-i Tıbbiye binası İngiliz birlikleri tarafından işgal edilince, öğrenciler onun önderliğinde 14 Mart günü okulun kuleleri arasına büyük bir Türk bayrağı açarak işgali protesto etmişlerdi. Sivas Kongresi'nden kısa bir süre sonra Mili Mücadele'ye katılan Hikmet Bey, askeri hekim olarak çalışmaya ve savaşmaya devam etti. O dönemde cephedeki askerimizin işgalciler dışında önemli bir düşmanı vardı: Tifüs.... Cebeci Askeri Hastanesi'nde Doktor İbrahim Tali Öngören'le birlikte tifüse karşı aşı çalışmalarına katılmıştı Hikmet Bey, üretilen aşılardan canlı deneği olmayı kabul etmiş, canını ortaya koymuştu. Bu yurtsever insan, gönüllü olarak gittiği Şark hizmeti sırasında, Sarıkamış'ta askerleri için çabalarken verem hastalığına yakalandı. Hayata veda ettiğinde henüz 44 yaşındaydı.

Dr. Canan Ünalp'in "*100.Yılında Cumhuriyet- Cumhuriyet Erdemdir*"² adlı eserde yer alan "*Tıbbiyeli Hikmet Ruhu*" başlıklı yazısında yer alan şu mısralar, Cumhuriyet'in Tıbbiyeli Hikmetlerine duyulan minnetin ve saygının duygu yüklü derin bir ifadesi olmaktadır.

"Devirdikleri devirler içinde geçip gitti Tıbbiyeliler

Sulukları zamanı aşan bir şekilde üzerimizdeler

Devirdikleri devirler içinde yeşerdi binlerce nesiller

² F. Rezzan Ünalp (Ed.), *100. Yılında Cumhuriyet: Cumhuriyet Erdemdir*, Ankara Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Ankara 2023.

Journal of Anglo-Turkish Relations Volume 6 Number 1 January 2025

Aslında hepsi birer Hikmet'tiler..."

*****Hikmet Boran, Türk radyo ve televizyon sunucusu, gazeteci Orhan Boran'ın babasıdır.**

Engin Berber (ed.), **Türk Dış Politikası Çalışmaları: Cumhuriyet Dönemi İçin Ulusal Rehber**, Genişletilmiş 2.Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, XI+186s, ISBN: 978-605-399-235-6

Burcu KAYA¹

Adını başlığımıza taşıdığımız kitap, Prof. Dr. Engin Berber tarafından derlenmiştir. Ege Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü öğretim üyelerinden Berber'in, öğrencilerine ithaf ettiği kitabın varlık nedeni, kaynak bilgisi konusundaki eksikliği gidermektir. Beş bölümden oluşan kitap özellikle kullanılmamış belge ve bilgiler sunan birinci ve ikinci elden kaynakları, örnekler üzerinden tanıtmaktadır. Bunu yaparken, ele aldığı her kaynağın rolü üzerinde düşünmeyi, yayıncı kurum ve kuruluşların tarihsel gelişimlerine değinmeyi, davranış kalıplarını değerlendirip eleştirmeyi, görüş ve öneriler paylaşmayı ihmal etmemektedir. Kitap, Prof. Dr. Berber'in her birinin yüksek lisans ve doktora tezlerine danışmanlık yapmış olduğu ve Adnan Menderes Üniversitesi bünyesinde olan biri hariç,

diğerleri halen çalıştığı bölümde meslektaşları olan isimlerin kolektif çabasının bir ürünüdür.

Berber'in kaleminden çıkan "*Arşivlerimiz ve Arşiv Belgeleri*" başlıklı birinci bölümde (ss. 1-28) milli arşivler ve bunların envanteri hakkında bilgi verilmiştir. Bu arşivlerin başında, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü bünyesinde bulunan, Osmanlı ve Cumhuriyet Arşivi daire başkanlıkları gelmektedir. Cumhuriyet dönemi Türk Dış Politikası üzerine çalışacakların yararlanabilecekleri belgelerin bulunduğu Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı içindeki yedi farklı katalog üzerinde ayrıntılı durulmuştur. Bunlar Bakanlar Kurulu Kataloğu, Müşterek Kararnameler Kataloğu, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü Kataloğu, Başbakanlık Muamele Genel Müdürlüğü Kataloğu, Toprak İskân Genel Müdürlüğü Kataloğu, Cumhuriyet Halk Partisi Kataloğu ve Emniyet Genel Müdürlüğü Hanedan Mensupları ve Hatay Meselesi Kataloğu'dur. Dışişleri Bakanlığı Arşivi ile tümü Ankara'da bulunan: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd (ATASE) Başkanlığı, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü (TİTE), Türk Tarih Kurumu (TTK) ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi de tanıtılmıştır.

Taner Bulut'un kaleminden çıkan "*Resmi ve Yarı Resmi Yayınlar*" başlıklı ikinci bölümde (ss. 29-70) daha ziyade, kamu kurum ve kuruluşlarınca yayımlanmış ve de yayımlanmaya devam etmekte olan çoğu periyodik nitelikteki çalışmalar tanıtılmıştır. Ayın Tarihi, Düstur, Ceride-i Resmîye/Resmî Ceride, TBMM Zabıt Ceridesi, TBMM Tutanak

¹ Uzman, burcu.kaya3@std.yeditepe.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6467-2744

Dergisi, Kavanin Mecmuası/Kanunlar Dergisi, T.C. Devlet Salnamesi/T.C. Devlet Yıllığı, Dışişleri Bakanlığı Yıllığı, Başbakanlık Osmanlı ve Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, İktisat Vekâleti Mecmuası ile Maliye Mecmuası bunların belli başlılarıdır. Yarı resmi yayın olarak Belleten Dergisi, Türkiye Bibliyografyası, Türkiye Makaleler Bibliyografyası, T.C. Devlet Yayınları Bibliyografyası, Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın Türk Dış Politikası ile ilgili yayımladığı kitaplar, Stratejik Araştırma ve Etütler Milli Komitesi (SAEMK), Genelkurmay Başkanlığı ve CHP tarafından yapılmış yayınlar tanıtılmıştır.

Berber ve Bulut'un kaleminden çıkan “*Özel Yıllıklar*” başlıklı üçüncü bölümde (ss. 71-91), resmi ve yarı resmi niteliği olmayan kuruluşlarca hazırlanmış ve basılmış/bastırılmış yıllıklara yer verilmiştir. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e, değişik başlıklar altında basılmış yıllıklar hakkında verilen özlü bilginin ardından tanıtılan belli başlı yayınlar şunlardır: Türkiye Yıllığı, Matbuat Yıllığı, Varlık Yıllıkları, Bütün Dünya Yıllığı ve Dergisi, ulusal gazetelerin yıllıkları (En çok yıllık çıkaran gazeteler: Cumhuriyet, Hürriyet ve Milliyet) ve konuya odaklı çeşitli yıllıklardır.

Dördüncü bölümde (ss. 94-128), Elif Yeneroğlu Kutbay “*Haber Dergileri*” başlıklı yazısında öncelikle haber dergiciliği kavramı tanıtmakta, ardından dünyada ve Türkiye'de haber dergilerinin gelişim öyküsü anlatmaktadır. Aynı özel yıllıklar gibi, Türk Dış Politikası yazımında kaynak olarak yeterince kullanılmamış haber dergilerinden üçü: Akis, Kim ve Yarın dergileri seçilmiştir. Türk Basın Tarihi'ne damgasını vurmuş bu haber dergilerinin her birinin dizini yapılmıştır.

Kitabın Onur Kınılı'nın kaleminden çıkan “*Anılar ve Yaşamöyküleri*” başlıklı beşinci ve son bölümünde (ss. 129-149) anılar, yaşamöyküleri ve günlüklerin önce birbirinden farklılaşan yanları, ardından yakın geçmişin inşasındaki rolleri örnekler eşliğinde açıklanmaktadır. Bu örnekler içinde Refik Halit Karay'ın *Minelbab İelmihrab*, Zeki Kunalp'in *Sadece Diplomat*, Selahattin Ülkümen'in *Bilinmeyen Yönleriyle Bir Dönemin Dışişleri* ve Mahmut Dikerdem'in *Üçüncü Dünya* kitabı da vardır. “Türk Dış Politikası Çalışmaları: Cumhuriyet Dönemi İçin Ulusal Rehber” başlıklı kitap, Türk Dış Politikası çalışmayı düşünenler açısından yararlı olacak dört adet ek ve dizinle tamamlanmaktadır.

Bir bütün olarak bakıldığında kitap, sadece Türk Dış Politikasını değil, genel anlamda yakın tarihi araştırmak isteyen araştırmacılar için bir kılavuz niteliğindedir. Bir başka deyişle ilk bakışta uluslararası ilişkiler disipliniyle ilgili görünen kitap, başta tarih olmak üzere hukuk, siyaset bilimi, iktisat ve kamu yönetimi gibi sosyal bilimlerin diğer disiplinlerinden olanlar için de son derece yararlıdır.